

UNIwersytet Jagielloński
W Krakowie
Collegium Medicum
Wydział Farmaceutyczny
Katedra i Zakład Botaniki Farmaceutycznej
Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego

Lek. med. Paweł Klin

**ZNACZENIE *ARTEMISIA VULGARIS* L. (Bylica zwyczajna)
W HISTORII FARMACJI ORAZ WE WSPÓŁCZESNEJ TERAPII**

Rozprawa doktorska z dwiema tabelami

Promotor - prof. dr hab. Halina Ekiert

Kierownik Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej

Promotor pomocniczy – dr Agnieszka Rzepiela

Dyrektor Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego

Kraków, 2023 rok

Mojej babci - inżynier Jadwidze Ciesielskiej
Absolwentce Wydziału Rolnictwa (1955-1959 r.)
Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu

Twój wnuk

I zawsze będę o tym pamiętał, babciu.

Składam serdeczne podziękowania:

**Panu Doktorowi Johannesowi Gottfriedowi
Mayerowi**

kierownikowi grupy badawczej „Klostermedizin” (medycyna klasztorna) przy Julius-Maximilian Universität w Würzburgu i pasjonatowi historii medycyny, pierwszemu opiekunowi i zarazem *spiritus movens* tej pracy doktorskiej.

Nagła śmierć Pana Doktora położyła kres naszej współpracy.

Pani Prof. dr hab. Halinie Ekiert

Kierownikowi Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej UJ CM

Za naukowe zainteresowanie pracą osieroconego doktoranta i ofertę drugiej szansy oraz merytoryczny nadzór i konsekwentną pomoc na każdym etapie naszej współpracy.

Pani Doktor Agnieszce Rzepieli

Dyrektorowi Muzeum Farmacji UJ CM

Za nieustającą gotowość do pomocy we wszystkich szczegółach oraz szczerze uczucie sympatii dla moich doktoranckich zmaganiań.

Pani Prof. dr hab. Annie Wesołowskiej

Przewodniczącej Rady Dyscypliny Nauk Farmaceutycznych UJCM

Za wyrażenie zgody na wszczęcie mojego przewodu doktorskiego
na Wydziale Farmacji UJCM

Panu Doktorowi Mojtaba Heydari

Adiunktowi Wydziału Tradycyjnej Medycyny Perskiej

Uniwersytetu Shiraz w Iranie

Za organizację moich pierwszych kroków w podróży badawczej na temat
„*Artemisia vulgaris* - od Iranu po Kamczatkę”, odbytej w okresie
kwiecień - październik 2018 roku

Panu Magistrowi Pawłowi Nowackiemu

Zielarzowi i pasjonatowi zielarstwa z Ząbkowic Śląskich,

który pozwolił mi skorzystać ze swoich przebogatych zbiorów
na temat ziołolecznictwa

INFORMACJA

Wyniki niniejszej pracy doktorskiej zostały częściowo przedstawione w następujących publikacjach:

1. **Paul Michael Klin** „Der Beifuß (*Artemisia vulgaris*) in der Medizingeschichte. Integrative Darstellung unter Berücksichtigung der Evidenzbasierten Medizin (EBM), der Traditionellen Chinesischen Medizin (TCM) und der holistischen Medizin im Westen”, **Deutscher Wissenschafts-Verlag (DWV)**, Baden-Baden, **2020**.
2. **Paweł Klin** „Auf der Suche nach *Artemisia vulgaris* L. Vom Iran bis Kamtschatka – ein Reisbericht”, **Zeitschrift für Phytotherapie**, Georg Thieme Verlag KG, (3) Juni **2019**, ss. 128-131.
3. **Paweł Klin** „Medyczne, kulturowe i magiczne zastosowania *Artemisia vulgaris* (Bylica pospolita) na podstawie niemieckojęzycznych zielników epoki średniowiecza i renesansu”, **Lek Roślinny, Tom VIII; wyd. Arboretum**, Wrocław **2020**, ss. 29-45.
4. Halina Ekiert, Joanna Pajor, **Paweł Klin**, Agnieszka Rzepiela, Halina Ślęsak, Agnieszka Szopa „Significance of *Artemisia vulgaris* L. (Common Mugwort) in the History of Medicine and Its Possible Contemporary Applications Substantiated by Phytochemical and Pharmacological Studies”, **Molecules** **2020**, 25 (19), 4415; ss. 1-32.
5. Halina Ekiert, Marta Klimek-Szczykutowicz Agnieszka Rzepiela, **Paweł Klin**, Agnieszka Szopa „*Artemisia* Species with High Biological Values as a Potential Source of Medicinal and Cosmetic Raw Materials”, **Molecules** **2022**, 27 (19), 6427; ss. 1-41.
6. **Paweł Klin**, Halina Ekiert, Agnieszka Rzepiela, Agnieszka Szopa „Znaczenie *Artemisia vulgaris* L. (Bylica zwyczajna) w historii farmacji oraz we współczesnej terapii – integracyjny portret terapeutyczny”, **Medycyna Nowożytna**, Wydawnictwo IHN PAN, numer specjalny 2024, Warszawa, publikacja pokonferencyjna (w przygotowaniu).

WYKAZ SKRÓTÓW (z komentarzami) *

EBM – Evidence Based Medicine - medycyna oparta na faktach, medycyna oparta na dowodach (naukowych), dotyczących skuteczności i bezpieczeństwa terapii. Dowodów takich dostarczają wyniki badań eksperymentalnych (RCT/p. niżej) oraz badań obserwacyjnych. W XX wieku EBM była ortodoksyjnie zdominowana przez statystykę i epidemiologię; w XXI wieku pojawił się w EBM aspekt integracyjny, uwzględniający w leczeniu rolę indywidualnego doświadczenia lekarza oraz sytemu wartości pacjenta jako czynników równoprawnych z dowodami naukowymi w podejmowaniu decyzji medycznych. Pomimo to, EBM nadal pozostaje medycyną materialistyczną, która postrzega i opisuje naukowo człowieka jako jednostkę wyizolowaną z otoczenia i funkcjonalnie rozdzieloną na dwa aspekty: ciała i sfery niecielesnej (psychiki).

TCM – Traditional Chinese Medicine – tradycyjna chińska medycyna: szkoła medycyny holistycznej, która obejmuje teorię i praktykę medyczną, powstała ok. 1000 lat p.n.e. w Chinach i będące konsekwentnie rozwijane do dzisiaj. Zawiera ona różne formy medycyny: ziołolecznictwo, akupunkturę, masaże, ćwiczenia Qi-gong i terapie dietetyczne, a ostatnio także elementy medycyny materialistycznej. Koncepcje ciała i choroby stosowane w TCM odzwierciedlają jej starożytne pochodzenie, gdy filozoficzny nacisk kładziono na rolę dynamiki zarówno w procesach chorobowych, jak i terapeutycznych, a nie na strukturę materialną leczonych tkanek. Holizm TCM przejawia się w traktowaniu i opisie człowieka jako elementu nierozzerwalnego układu: natura (otaczające środowisko) – człowiek cielesny - człowiek i jego psychika, w którym wszystkie elementy składowe wpływają na siebie nawzajem.

RCT – Randomized Controlled Trials - randomizowane kontrolowane badania kliniczne – „złoty standard” eksperymentów klinicznych; randomizowane kontrolowane badania kliniczne pomagają określić, czy zmiana zasad stosowania (np. leków), interwencji (np. wskazań do zabiegów operacyjnych) lub praktyki (np. standardów higienicznych) powoduje zmiany w wynikach końcowych badanych ludzi (probantów). W ramach RCT probanci są losowo przydzielani do dwóch grup: „leczenia” i „kontroli”. Interwencję lub zmianę stosuje się do grupy leczonej, ale nie do grupy kontrolnej i obserwuje się wyniki obu grup. RCT wykonywane są według ściśle ustalonych protokołów badań, powstałych zgodnie z zasadami

dobrej praktyki klinicznej, a celem RCT jest zdobycie dowodów naukowych. RCT, obok badań obserwacyjnych, to rodzaj badań stanowiących jedną z podstaw medycyny opartej na faktach (EBM).

ICD - International Classification of Diseases and Related Health Problems- międzynarodowa klasyfikacja chorób i problemów zdrowotnych (a także procedur medycznych). Jest to najważniejszy, uznawany na całym świecie, system klasyfikacji diagnoz medycznych. Polega na przypisaniu terminologii medycznej (diagnozom i procedurom) kodów, które ułatwiają organizację pracy, stawianie diagnoz, a także prowadzenie badań statystycznych w zakresie zachorowalności i umieralności. Pierwsza wersja (ICD-1) została opublikowana w 1900 roku przez rząd Francji z umownym terminem rewizji treści co 10 lat i do 1948 roku (ICD-6) [jej treść/zawartość] ograniczała się tylko do chorób będących przyczyną śmierci. Późniejszy od wersji ICD-6 jest opracowywana i wydawana przez Światową Organizację Zdrowia (WHO). Od stycznia 2022 roku obowiązuje wersja ICD-11, zawierająca 55.000 jednostek chorobowych i procedur. ICD-10 zawierała 14.400 pozycji; obowiązywała od 1990 roku.

*) Opracowano z wykorzystaniem następujących źródeł internetowych:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Evidence-based_medicine (12.01.22).

https://pl.wikipedia.org/wiki/Tradycyjna_medycyna_chi%C5%84ska (12.01.22).

https://pl.wikipedia.org/wiki/Randomizowane_kontrolowane_badania_kliniczne (12.01.22).

https://pl.wikipedia.org/wiki/Mi%C4%99dzynarodowa_Klasyfikacja_Chor%C3%B3b (12.01.22).

SPIS TREŚCI

WSTĘP	8
PRZESŁANKI DO PODJĘCIA BADAŃ.....	8
CEL PRACY I PROBLEMY BADAWCZE.....	10
STAN BADAŃ.....	11
MATERIAŁ BADAWCZY I METODOLOGIA BADAŃ.....	12
KONSTRUKCJA PRACY	13
I. OBIEKT BADAŃ – ARTEMISIA VULGARIS L. – CHARAKTERYSTYKA BOTANICZNO- EKOLOGICZNO-CHEMICZNA I ROZMIESZCZENIE STANOWISK NATURALNYCH NA ŚWIECIE	16
– Charakterystyka botaniczna.....	17
– Ekologia.....	19
– Skład chemiczny	19
– Rozmieszczenie geograficzne stanowisk naturalnych.....	19
II. ZNACZENIE ARTEMISIA VULGARIS L. W HISTORII FARMACJI – OD ANTYKU PO CZASY WSPÓŁCZESNE	21
1. ANTYK.....	21
1.1. PIERWSZE PRÓBY ZDEFINIOWANIA ZDROWIA I CHOROBY ORAZ PIERWSZE SZKOŁY LECZENIA.....	21
– „ <i>Corpus Hippocraticum</i> ” (V-IV w. p.n.e).....	23
– Pedanios Dioskurides (I w.) „ <i>De materia medica</i> ” („O substancjach leczniczych”) (ok. 60 r.) ..	24
– Pliniusz Starszy (23–79 r.) „ <i>Naturalis historia</i> ”	27
– Klaudiusz Galen z Pergamonu (130–200 r.) „ <i>De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus</i> ” („O prostych lekarstwach temperamencie i działaniu”).....	30
– Pseudo-Apuleius „ <i>De herbarum virtutibus</i> ” / „ <i>Herbarius</i> ” („O sile ziół”) – (IV w.)	30
1.2. PODSUMOWANIE.....	32
2. ŚREDNIOWIECZE	34
2.1. MEDYCYNA KLASZTORNIA	34
– „ <i>Lorscher Arzneibuch</i> ” („Księga lekarstw z Lorsch”), ok. 790 r.	34
– Walahfrid Strabo (808-849 r.) „ <i>Liber de cultura hortorum</i> ” („Księga o uprawianiu ogrodu”) („ <i>Hortulus</i> ” / „Ogródek”) ok. 840 r.	38
– Odo Magdunensis (XI w.) „ <i>Macer floridus</i> ” 1070 r.	39
– Mattheaus Platearius (XII w.) „ <i>Circa instans</i> ” ok. 1150 r.	42
– Hildegarda z Bingen (1098-1179 r.) „ <i>Physica</i> ”/ „ <i>Liber simplicis medicinae</i> ” („ <i>Księga prostej medycyny</i> ”) (1150-1160 r.).....	45
2.2. OKRES ENCYKLOPEDYSTÓW	46
– Bartholomäus Anglicus (1190-1250 r.) „ <i>De proprietatibus rerum</i> ” („O właściwościach rzeczy”) (1250 r.).....	46

–	Albertus Magnus (1193-1280 r.) „ <i>De Vegetabilibus</i> ” („O roślinach”) (poł. XIII w.).....	47
–	Konrad z Megenberg (1309-1374 r.) „ <i>Buch von den natürlichen Dingen</i> ” („Księga o rzeczach naturalnych”), („ <i>Buch der Natur</i> ” / „Księga Natury”).....	47
–	Rufinus z Genui - opat Tyrusu „ <i>Liber de virtutibus herbarum et de compositionibus earum</i> ” („Księga o właściwościach ziół i o kompozycjach z nich”) ok. 1288 r.	50
2.3.	PODSUMOWANIE.....	50
3.	RENESANS	52
3.1.	PIERWSZE DRUKOWANE ZIELNIKI	52
–	Johann Wonnecke von Kaub (1430-1503 r.) „ <i>Gart der Gesundheit</i> ” („Ogród zdrowya”) 1485 r.	52
–	Adam Lonitzer (1528-1586 r.) „ <i>Naturalis Historia</i> ” (łac. 1551 r. / niem. 1557 r.).....	57
3.2.	„OJCOWIE BOTANIKI”	59
–	Otto Brunfels (1488-1534 r.) „ <i>Herbarum vivae eicones</i> ” („Żywe obrazy ziół”) (1530 r.).....	60
–	Hieronymus Bock (Tragus) (1489-1554 r.) „ <i>New Kreütter Buch</i> ” („Nowy zielnik”) 1539 r.	64
–	Leonhart Fuchs (1501-1566 r.) „ <i>De historia stirpium commentarii insignes</i> ” („Ważkie komentarze do historii roślin”) 1542 r.; „ <i>New Kreüterbuch</i> ” („Nowy zielnik”) 1543 r.	69
3.3.	INNE WAŻNE ZIELNIKI W JĘZYKU NIEMIECKIM	73
–	Jakobus Theodorus Tabernaemontanus (1522-1590 r.) „ <i>Neuw Kreuterbuch</i> ” („Nowy zielnik”) (1588 r.).....	73
	Zastosowania wewnętrzne bylicy zwyczajnej w zielniku Tabernaemontanusa	74
	Zastosowania zewnętrzne bylicy zwyczajnej w zielniku Tabernaemontanusa	81
3.4.	ARTEMISIA VULGARIS W POLSKICH ZIELNIKACH EPOKI RENESANSU (XVI/XVII W.).....	91
–	Stefan Falimirz (I poł. XVI w.) „ <i>O ziołach y o moczy gich</i> ” (1534 r.).....	91
–	Marcin z Urzędowa (ok. 1500-1573 r.) „ <i>Herbarz polski</i> ” (1595 r.).....	95
–	Szymon Syreński (1540-1611 r.), „ <i>Zielnik Symona Syreniusa</i> ” (1613 r.).....	100
3.5.	PODSUMOWANIE.....	109
4.	ARTEMISIA W XVII I XVIII WIEKU.....	111
4.1.	ŹRÓDŁA NIEMIECKIE.....	111
–	Johann Schröder (1600-1664 r.) „ <i>Artzney-Schatz</i> ” („Skarbiec leków”) (niem. 1685 r.).....	111
–	Johann Heinrich Zedler (1706-1751 r.) „ <i>Universal Lexicon</i> ” („Uniwersalny leksykon”) 1732-1754 r.	114
4.2.	PODSUMOWANIE.....	126
5.	WSPÓŁCZESNA FITOTERAPIA	127
5.1.	ŹRÓDŁA NIEMIECKIE.....	129
–	Dr Gerhard Madaus (1890-1942 r.) „ <i>Lehrbuch der biologischen Heilmittel</i> ” („Podręcznik naturalnych środków leczniczych”) 1938 r.	129

– Hermann Hager (1816-1897 r.) „ <i>Handbuch der pharmazeutischen Praxis</i> ” („Podręcznik praktyki farmaceutycznej”), wydania: I – 1876 r.; II – 1900 r.; III – 1925 r. (dodruk w 1949 r.); IV – 1972 r.	137
5.2. PORTRET LECZNICZY <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> NA PODSTAWIE WYBRANYCH POLSKICH ŹRÓDEŁ PISANYCH OD XVIII WIEKU DO WSPÓŁCZESNOŚCI	145
– Uwarunkowania historyczne	145
– Wskazania terapeutyczne do leczenia z wykorzystaniem <i>Artemisia vulgaris</i> L. w wybranych polskich źródłach pisanych	150
5.3. PODSUMOWANIE	155
6. BADANIA NAD <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L. NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU ORAZ AKTUALNY STATUS TEGO GATUNKU W LECZNICTWIE OGÓLNOŚWIATOWYM	157
6.1. CHARAKTERYSTYKA FITOCHEMICZNA	157
6.2. NOWE UDOWODNIONE KIERUNKI AKTYWNOŚCI BIOLOGICZNEJ W BADANIACH NAD <i>A. VULGARIS</i> L.	159
6.3. ZASTOSOWANIE W MEDYCYNIE TRADYCYJNEJ NA ŚWIECIE.....	161
6.4. POZYCJA BYLICY ZWYCZAJNEJ WE WSPÓŁCZESNYM LECZNICTWIE EUROPEJSKIM	163
6.5. PODSUMOWANIE	165
III. INTEGRACYJNY ASPEKT OCENY <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L. JAKO ROŚLINY LECZNICZEJ.....	166
1. ZAKRES WSKAZAŃ TERAPEUTYCZNYCH DLA <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L. USTALONY NA PODSTAWIE MONOGRAFII OPRACOWANEJ PRZEZ KOMISJĘ E FEDERALNEGO URZĘDU ZDROWIA RFN, OPUBLIKOWANY 06.07.1988 R.	168
2. WZORCE ZABURZEŃ (BIANZHENG) DO LECZENIA Z WYKORZYSTANIEM <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L., ZE SZKOŁY TRADYCYJNEJ CHIŃSKIEJ MEDYCYNY, OPISANE WE WSPÓŁCZESNYCH PODRĘCZNIKACH TEORII I PRAKTYKI TCM	170
3. LISTA POTENCJALNYCH WZORCÓW ZABURZEŃ (BIANZHENG) NALEŻĄCYCH DO OBIEGÓW CZYNNOŚCIOWYCH <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L., SPORZĄDZONA NA PODSTAWIE MONOGRAFII KOMISJI E	176
4. WYBRANE PROBLEMY ANALIZY PORÓWNAWCZEJ MIĘDZY EBM I TCM W INTEGRACYJNYM PORTRECIE TERAPEUTYCZNYM <i>ARTEMISIA VULGARIS</i>	188
5. HOLISTYCZNA NOMENKLATURA WE WSKAZANIACH DO LECZENIA Z WYKORZYSTANIEM <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L. STOSOWANA W PRZEDSTAWIONYCH ŹRÓDŁACH: OD „ <i>MATERIA MEDICA</i> ” (I w.) DIOSKURIDESA, DO „ <i>LEHRBUCH DER BIOLOGISCHEN HEILMITTEL</i> ” („PODRĘCZNIK NATURALNYCH ŚRODKÓW LECZNICZYCH”) G. MADAUSA (LIPSK, 1938 R.)	191
6. WNIOSKI.....	196
IV. PODSUMOWANIE CAŁOŚCI BADAŃ I WNIOSKI.....	198
1. <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> I JEJ UDOKUMENTOWANY WKŁAD W ROZWÓJ FARMACJI I MEDYCYNY ZACHODU – SPOJRZENIE HISTORYCZNE.....	198

2.	WSPÓLISTNIENIE MEDYCYNY OPARTEJ NA FAKTACH (EBM) I MEDYCYNY HOLISTYCZNEJ WE WSPÓŁCZESNYM PORTRECIE TERAPEUTYCZNYM <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> L. ORAZ ZNACZENIE TCM W TYM PROCESIE	201
3.	ASPEKT INTEGRACYJNY WE WSPÓŁCZESNYM OPISIE <i>ARTEMISIA VULGARIS</i> - WYZWANIA	202
V.	SŁOWNICZEK PODSTAWOWYCH TERMINÓW STOSOWANYCH W TCM	206
VI.	PRZYKŁADY ROZPOZNANIA I LECZENIA CHOROÓB WEDŁUG WSPÓŁCZESNYCH STANDARDÓW TRADYCYJNEJ CHIŃSKIEJ MEDYCYNY (TCM)	216
VII.	TABELE GŁÓWNE – TABELA A, TABELA B	228
	WSKAZÓWKI DOTYCZĄCE KORZYSTANIA Z TABEL GŁÓWNYCH.....	228
VIII.	SPIS POZOSTAŁYCH TABEL.....	230
IX.	SPIS ILUSTRACJI	231
X.	BIBLIOGRAFIA	233
1.	ŹRÓDŁA (BEZ TCM)	233
2.	OPRACOWANIA (BEZ TCM)	236
3.	PROFESJONALNE PIŚMIENNICTWO Z ZAKRESU TCM	254
4.	ŹRÓDŁA INTERNETOWE (PRZEDSTAWIONE W KOLEJNOŚCI ICH POJAWIENIA SIĘ W TEKŚCIE)	258
XI.	STRESZCZENIE	260
XII.	SUMMARY	263

WSTĘP

Era współczesnego rozwoju naukowego usunęła w cień ponad 2000-letnią wiedzę na temat roślin leczniczych gromadzoną (i dokumentowaną) według zasad medycyny holistycznej. Dzisiejszy stan wiedzy medycznej na Zachodzie, gromadzonej i dokumentowanej od stu pięćdziesięciu lat według zasad medycyny opartej na faktach (Evidence Based Medicine - EBM), wskazuje jednak, że w holistycznych źródłach możemy znaleźć informacje, które są aktualne i ważne również obecnie. Prezentowana dysertacja opisuje znaczenie rośliny leczniczej z rodziny *Asteraceae* (Astrowate) – *Artemisia vulgaris* L. (bylica zwyczajna) w historii farmacji począwszy od antyku oraz we współczesnej terapii.

PRZESŁANKI DO PODJĘCIA BADAŃ

Artemisia vulgaris L. po kilkudziesięcioletniej przerwie zaczyna wracać do łask w ziołolecznictwie i we współczesnej fitoterapii. Obserwowany dzisiaj w naukach farmaceutycznych i naukach medycznych wzrost zainteresowania terapeutycznymi właściwościami roślin leczniczych i poszukiwanie dla nich nowych zastosowań klinicznych, nakłonił autora tej dysertacji do stworzenia portretu terapeutycznego bylicy zwyczajnej, opartego na analizie dawnych źródeł pisanych z dziedziny ziołolecznictwa, połączonej z najnowszymi wynikami badań naukowych nad tym gatunkiem.

W niniejszej dysertacji przyjęto określać ten gatunek jako bylicę zwyczajną, mimo tego, że równie często używaną nazwą w języku polskim jest bylica pospolita. Nazwa: bylica pospolita będzie zachowana tylko w cytatach ze źródeł polskich, w których ta nazwa jest używana, lub w odniesieniu do takiego cytatu.

W 1988 roku, decyzją Komisji E (Experten Kommission) – Komisji Ekspertów z zakresu fitoterapii przy dawnym Urzędzie Zdrowia RFN, która w latach 1978-1995, bazując na założeniach EBM, ustalała listę bezpiecznych surowców leczniczych pochodzenia roślinnego, nadających się do wykorzystania w lecznictwie, wydano bylicy pospolitej negatywną opinię (monografię „negatywną”), która nie zalecała jej stosowania w celach terapeutycznych ze względu na opisane przypadki działania aborcyjnego oraz ze względu

na możliwość wystąpienia reakcji alergicznych, podczas gdy „skuteczność działania w podanych zakresach [zastosowań] nie zostały w pełni dowiedzione”¹.

Uderzająco długa jest przy tym lista zastosowań terapeutycznych przypisywanych zarówno zielu², jak i korzeniowi tej rośliny przedstawiona w monografii:

„Ziele bylicy pospolitej bywa stosowane w schorzeniach i dolegliwościach w obrębie przewodu pokarmowego, kolkach, rozwolnieniach, zaparciach, kurczach, niestrawności, dla pobudzenia wydzielania soku żołądkowego i żółci, a także jako środek przeczyszczający przy otyłości oraz jako środek wątrobowy, a dalej w robaczycach, hysterii, epilepsji, przy ciągłych wymiotach, kurczach u dzieci, w zaburzeniach menstruacji i nieregularnym miesiączkowaniu, dla poprawienia przepływu krwi oraz jako środek uspokajający”³.

Tak obszerny wykaz wskazań dowodzi, że ziele bylicy zwyczajnej było w tradycyjnej medycynie europejskiej bardzo szeroko stosowanym surowcem leczniczym. W różnych okresach także korzeń tego gatunku był cenionym surowcem leczniczym wykorzystywanym jako środek przeciwskurczowy i przeciwpadaczkowy.

O leczniczym znaczeniu tej rośliny może świadczyć również nazwa nadana jej w średniowieczu przez Walafrida Strabo (809-849 r.) – autora poematu dydaktycznego o uprawianiu ziołowego ogrodu - „*Hortulus*” (Ogródek) i założyciela przyklasztornego ogrodu, a zarazem opata klasztoru benedyktynów w Reichenau nad Jeziorem Bodeńskim. Nazwa ta brzmi: „*Herbarum mater*” – „matka wszystkich ziół”. I rzeczywiście, *Artemisia vulgaris* należy do najważniejszych roślin leczniczych w historii farmacji i medycyny europejskiej ostatnich dwóch tysięcy lat.

Autor niniejszej dysertacji postanowił uzasadnić tę tezę analizą wybranych tekstów źródłowych i przedstawić wyniki swoich badań.

---

¹ Borkowski B., Lutomski J. *Rośliny lecznicze w fitoterapii* - Komisja E Urzędu Zdrowia RFN, Instytut Roślin i Przetworów Zielarskich, Poznań 1994, s. 241.

² Ziele (łac. *herba*): surowiec leczniczy, który stanowią nadziemne części rośliny w stadium kwitnienia. Monografia Komisji E zalicza w ramach tego cytatu również przetwory z ziele bylicy pospolitej.

³ Borkowski B., Lutomski J., op. cit., s. 241.

CEL PRACY I PROBLEMY BADAWCZE

Głównym celem badawczym dysertacji było opisanie roli i znaczenia *Artemisia vulgaris* L. w historii farmacji na podstawie analizy ksiąg medycznych antyku, średniowiecznych poematów dydaktycznych i inkunabułów, herbarzy renesansowych oraz późniejszych drukowanych opracowań dotyczących ziołolecznictwa i preparatów roślinnych, pochodzących z niemieckojęzycznego kręgu kulturowego, ułożonych w porządku chronologicznym - od starożytności po czasy współczesne. W celach porównawczych zaprezentowano portret terapeutyczny bylicy zwyczajnej zawarty w polskich zielnikach epoki renesansu oraz w przykładowych polskich źródłach dotyczących ziołolecznictwa i fitoterapii z okresu od XVIII wieku do chwili obecnej. W opisach zamierzano położyć nacisk przede wszystkim na możliwości zastosowań terapeutycznych, jak również na przedstawienie form preparatów roślinnych wraz z różnorodnymi sposobami ich aplikacji.

Jako dodatkowe cele i problemy badawcze należy uznać:

- Przedstawienie nomenklatury medycyny holistycznej w analizowanych źródłach i jej znaczenia w rozwoju farmacji i medycyny cywilizacji Zachodu, od antyku do pierwszej połowy XX wieku.
- Porównanie nozologii europejskiej medycyny holistycznej z nozologią medycyny holistycznej Azji, reprezentowanej przez tradycyjną chińską medycynę (TCM) - najdłużej i najobszerniej udokumentowany system medyczny na tym kontynencie. W porównaniu tym zamierzano zwrócić szczególną uwagę na współczesną interpretację nozologii medycyny holistycznej zawartej w dawnych źródłach europejskich.
- Prezentację luk w spektrum terapeutycznym bylicy zwyczajnej powstałych na skutek rozejścia się dwóch systemów medycznych: materialistycznego i holistycznego, oraz możliwość ich uzupełnienia z pomocą aktualnego stanu wiedzy o tej roślinie, w obu wymienionych systemach.
- Omówienie aktualnej pozycji *A. vulgaris* L. w farmacji według zasad medycyny opartej na faktach (EBM), uwzględniającej najnowsze udokumentowane i opublikowane badania naukowe oraz przedstawienie współczesnego paramedycznego spektrum zastosowań bylicy zwyczajnej - w kosmetologii i w przemyśle spożywczym (głównie jako przyprawa)
- Opis wyzwań stojących przed dzisiejszymi badaczami tej rośliny, dotyczących zwłaszcza weryfikacji profesjonalnymi metodami jej najstarszych opisanych

zastosowań - w leczeniu dolegliwości ginekologicznych, okołoporodowych i gastroenterologicznych.

STAN BADAŃ

Artemisia vulgaris L. jako roślina lecznicza nie doczekała się dotąd tak szerokiego przekrojowego historycznego opracowania naukowego, analizującego jej znaczenie w dziejach farmacji począwszy od antyku aż do współczesnej terapii. Nie pojawiła się również dotąd na rynku wydawniczym praca z tego zakresu o charakterze integracyjnym, mogąca uchodzić za materiał źródłowy. Niemieckojęzyczna publikacja książkowa na ten temat została napisana przez autora niniejszej dysertacji⁴ i przedstawia jej najistotniejsze wyniki badań.

W ramach niniejszej dysertacji po raz pierwszy zaprezentowano wskazania terapeutyczne dla bylicy zwyczajnej oparte na chronologii publikacji w tak długim przedziale czasowym (I-XXI w.). Nowatorska, w prezentowanym opisie *Artemisia vulgaris* L., jest także krytyczna opinia na temat monografii „negatywnej” Komisji E wydanej tej roślinie w 1988 roku, która na prawie trzydzieści lat zahamowała naukowe zainteresowanie tym gatunkiem. Dopiero odkrycie leczniczego znaczenia innego gatunku *Artemisia* – *Artemisia annua* L. (bylica roczna) w leczeniu malarii i związana z tym odkryciem Nagroda Nobla w dziedzinie medycyny i fizjologii przyznana w 2015 roku, ponownie wprowadziła bylicę zwyczajną w obszar zainteresowań fitoterapii, a szerszym efektem tego procesu było opublikowanie wielu opracowań przeglądowych i prac oryginalnych, dotyczących różnych gatunków *Artemisia*, w tym *A. vulgaris* L. Na tej płaszczyźnie bardzo prężnie działał m.in. zespół pracowników Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej UJCM, we współpracy z Muzeum Farmacji UJ i autorem niniejszej dysertacji.

Kolejną nowością w prezentowanym opisie bylicy zwyczajnej jest analiza walorów terapeutycznych tego gatunku z punktu widzenia medycyny holistycznej. Zastosowano się przy tym do wytycznych współczesnej szkoły nauczania tradycyjnej chińskiej medycyny oraz wykorzystano historyczny aspekt holistycznej filozofii leczenia na Zachodzie zawarty w analizowanych źródłach. Istnieją, co prawda, współczesne publikacje na ten temat, uwzględnione w bibliografii niniejszej pracy, ale o znacznie uboższym zakresie informacji

---

⁴ Klin P. *Der Beifuß (Artemisia vulgaris) in der Medizingeschichte. Integrative Darstellung (...)*, Deutscher Wissenschaftlicher Verlag, Baden-Baden, 1 Auflage, 2020.

dotyczącym *A. vulgaris* np. „*Leczę ziołami chińskimi. Chińska materia medica*” autorstwa dra Tadeusza Błaszczyka z 2009 roku, „*TCM mit westlichen Pflanzen*” autorstwa Rity Traversier i współpracowników, opublikowane w 2012 roku lub „*Chińskie zioła lecznicze. Charakterystyki i porównania*” autorstwa dr Yifan Yang, wydane w roku 2020.

MATERIAŁ BADAWCZY I METODOLOGIA BADAŃ

W niniejszej dysertacji przedstawiono rolę i znaczenie bylicy zwyczajnej w historii farmacji i we współczesnej terapii w postaci integracyjnego portretu terapeutycznego. Portret ten zbudowano w porządku chronologicznym na podstawie pięciu najważniejszych ksiąg medycznych antyku (spisanych po grecku i po łacinie, ale w opracowaniach niemieckojęzycznych) oraz dziewiętnastu wiodących dzieł z zakresu ziołolecznictwa i fitoterapii niemieckojęzycznego obszaru kulturowego następnych epok aż do współczesności.

Ponadto, w ramach analizy porównawczej przedstawiono pozycję bylicy zwyczajnej prezentowaną w trzech polskich zielnikach renesansu oraz w ponad dziewięćdziesięciu dalszych polskich źródłach, począwszy od XVIII wieku do chwili obecnej. Analizę uzupełniono przedstawieniem informacji o współcześnie prowadzonych badaniach według naukowych standardów EBM, dokumentujących różne kierunki aktywności biologicznej ekstraktów z *Artemisia vulgaris* L. oraz o współczesnej pozycji tego gatunku w lecznictwie ogólnościatowym. Zwrócono także uwagę na rosnące znaczenie tego gatunku w przemyśle kosmetycznym i chemicznym.

Integracyjny portret terapeutyczny oparto na porównaniu wyników powyższych badań z pozycją terapeutyczną *Artemisia vulgaris* L. we współczesnej szkole tradycyjnej chińskiej medycyny, opartej na holizmie. W tym celu porównano zastosowania *Artemisia vulgaris* L., opisane w monografii Komisji E, z odpowiadającymi im diagnozami, czyli {wzorcami zaburzeń (BianZheng)}⁵ tradycyjnej chińskiej medycyny, opisanych we współczesnych podręcznikach do TCM. Ze względu na bardzo dużą liczbę publikacji naukowych dotyczących TCM na współczesnym rynku wydawniczym, za punkt odniesienia dla prawidłowych definicji prezentowanych wzorców zaburzeń (BianZheng) wybrano te pozycje podręcznikowe, które były autoryzowane i tłumaczone na język angielski przez państwowe instytucje edukacyjne dla szkolnictwa wyższego w Chinach. Równocześnie, na ile to możliwe, w tłumaczeniach

---

⁵ Terminy oznaczone nawiasami klamrowymi { } zostały wyjaśnione w słowniczku podstawowych terminów stosowanych w TCM, zamieszczonym w rozdziale V, s. 206 tej pracy. Każdy termin ze słowniczka został zaznaczony w tekście dysertacji nawiasami klamrowymi tylko raz-gdy pojawił się w tekście po raz pierwszy.

holistycznych opisów na język polski, stosowano holistyczne zwroty i sformułowania zaczerpnięte z analizowanych w niniejszej dysertacji źródłach, a całość zawartej w nich holistycznej nomenklatury przedstawiono w osobnym podrozdziale. Należy pamiętać, że holistyczna nomenklatura w naukowym opisie działania roślin i surowców zielarskich zaczęła zanikać w Europie w drugiej połowie XIX wieku i chociaż (w szczątkowej formie) była obecna w fachowym piśmiennictwie jeszcze w pierwszej połowie XX wieku to, de facto, na Zachodzie nie podlegała żadnej aktualizacji przez ostatnich dwieście lat.

KONSTRUKCJA PRACY

Niniejsza rozprawa doktorska składa się ze wstępu i dwunastu rozdziałów. Pierwsze trzy rozdziały mają charakter problemowy.

Wstęp krótko przedstawia uzasadnienie podjęcia badań, określa ich główny cel oraz szczegółowe problemy badawcze, prezentuje aktualny stan badań naukowych dotyczących bylicy zwyczajnej oraz precyzuje zastosowaną metodologię badań. Skrótowno opisuje również konstrukcję dysertacji.

Rozdział I przedstawia obiekt badań - roślinę leczniczą *Artemisia vulgaris* L. (bylica zwyczajna) - w spójnej formie jej charakterystyki botaniczno-ekologiczno-chemicznej. Charakterystyka ta stanowi naukowy punkt odniesienia dla pozostałych opisów tego gatunku przedstawionych w niniejszej dysertacji.

W Rozdziale II zostały przedstawione w chronologicznej kolejności - od czasów antyku aż po czasy współczesne (z zachowaniem podziału na epoki) – udokumentowane piśmiennie na przestrzeni dziejów wskazania medyczne dla surowców leczniczych pozyskiwanych z badanego gatunku oraz różnorodne formy ich aplikacji. Trzon tego wykazu stanowi analiza niemieckojęzycznych sztanदारowych (i niekiedy przełomowych) źródeł z zakresu historii ziołolecznictwa⁶. Dwie epoki - renesans i czasy współczesne (od XVIII w.), w ramach analizy porównawczej, przedstawiono również na podstawie adekwatnych źródeł polskich⁷. Rozdział II składa się z sześciu podrozdziałów.

---

⁶ Wszystkie tłumaczenia na język polski ze źródeł niemieckich i ich opracowań zostały wykonane przez autora niniejszej dysertacji, który położył duży nacisk, aby w tłumaczeniu oddać charakter języka polskiego odpowiadającego danej epoce. Lingwistyczna wierność przekładu została potwierdzona przez filologa języka niemieckiego zajmującego się tłumaczeniem historycznych i współczesnych tekstów niemieckojęzycznych z dziedziny farmacji i medycyny (tekst opinii filologicznej do wglądu w dokumentach przewodu doktorskiego).

⁷ Cytaty ze źródeł polskich zostały wiernie przytoczone.

Rozdział III zawiera integracyjną ocenę bylicy zwyczajnej jako rośliny leczniczej. Ocena ta powstała w efekcie porównania terapeutycznych zastosowań bylicy zwyczajnej w dwóch systemach medycznych: materialistycznym i holistycznym, reprezentowanych przez medycynę opartą na faktach, tradycyjną chińską medycynę oraz medycynę holistyczną na Zachodzie. Porównanie to oparto na analizie pięciu ściśle zdefiniowanych zagadnień medycznych przedstawionych w osobnych podrozdziałach.

Podsumowanie zawiera udokumentowane znaczenie *Artemisia vulgaris* L. w historii farmacji i medycyny Zachodu. Przedstawia również współistnienie dwóch światopoglądów medycznych: materialistycznego i holistycznego w zaprezentowanym portrecie terapeutycznym oraz definiuje wyzwania dla badaczy aspektu integracyjnego w świecie współczesnej medycyny.

Celem przybliżenia Czytelnikowi nomenklatury i nozologii tradycyjnej chińskiej medycyny, dysertację wzbogacono o słowniczek podstawowych terminów stosowanych w TCM oraz przedstawiono trzy przykłady diagnoz i leczenia chorób według współczesnych standardów TCM.

Aby ułatwić Czytelnikowi porównanie analizowanych źródeł, do niniejszej dysertacji zostały dołączone dwie tabele główne (Tabela A i Tabela B), które stanowią jej integralną część. Na osi rzędnych (pionowej) przedstawiono trzydzieści jeden analizowanych źródeł (lub grup źródeł) w porządku chronologicznym od antyku po XXI wiek; oś odciętych (pozioma) prezentuje dziewiętnaście parametrów z zakresu EBM - holizm - TCM, z uwzględnieniem których było analizowane i oceniane każde źródło. Wszystkie terminy medycyny holistycznej i TCM zostały w tabelach głównych oznaczone kolorem żółtym.

* * *

Niektóre wyniki badań zawarte w niniejszej dysertacji zostały już wcześniej opublikowane przez autora w formie książki i innych publikacji naukowych.

Kwerenda archiwalna i biblioteczna, zarówno bezpośrednia, jak i za pośrednictwem Internetu, prowadzona była w archiwum Instytutu Historii Medycyny Uniwersytetu Julius-Maximilian w Würzburgu, w Bibliotece Specjalistycznej Chemii i Farmacji tegoż Uniwersytetu, w Bibliotece Medycznej Uniwersytetu Ludwig-Maximilian w Monachium, w Bibliotece Medycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum, Bibliotece

Katedry Historii Medycyny UJCM, biblioteki Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej UJCM, jak również w Muzeum Farmacji UJCM w Krakowie. Autor miał również możliwość korzystania z bogatych prywatnych zbiorów na temat ziołolecznictwa należących do Pana magistra Pawła Nowackiego z Ząbkowic Śląskich, który jest zielarzem i wielkim pasjonatem zielarstwa.

I. Obiekt badań – *Artemisia vulgaris* L. – charakterystyka botaniczno-ekologiczno-chemiczna i rozmieszczenie stanowisk naturalnych na świecie

Artemisia vulgaris L. posiada ponad sto synonimowych nazw łacińskich! Oto kilka przykładowych:

- *Artemisia americana* Besser
- *Artemisia discolor* (Douglas ex DC.) Jeps.
- *Artemisia glabra* Ledeb.
- *Artemisia heterophylla* H.M. Hall & Clem.
- *Artemisia indica* (Willd.) Maxim.⁸.

Nazwy zwyczajowe w języku polskim to: bielica pospolita, bylnik, dziki piołun, gęsie ziele⁹.

Artemisia vulgaris L. należy do rodziny Astrowate (*Asteraceae*) (dawna nazwa Złożone - *Compositae*), podrodziny (*Asteroideae*), plemienia *Anthemideae*., podplemienia *Artemisiinae* i rodzaju *Artemisia* L.

Molekularne dane filogenetyczne zasadniczo zgadzają się z klasyczną taksonomią, ale niektóre pytania wciąż pozostają nierozwiązane. Klasyfikacja taksonomiczna *Artemisia* sp. budzi kontrowersje ze względu na następujące przyczyny: niewystarczającą liczbę charakterystycznych cech diagnostycznych, bardzo szeroki obszar występowania, dużą plastyczność ekologiczną, bardzo zmienne cechy morfologiczne, możliwość naturalnej hybrydyzacji między taksonami, poliploidalność i spuściznę nomenklaturową¹⁰.

---

⁸ <https://www.tropicos.org/name/Search?name=Artemisia%20vulgaris> (21.08.2021).

⁹ Rumińska A., Ożarowski A. *Leksykon Roślin Leczniczych*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1990, s. 93.

¹⁰ Vallès J., Garcia S., Hidalgo O., Martín J., Pellicer J., Sanz M., Garnatje T. *Biology, genome evolution, biotechnological issues and research including applied perspectives in Artemisia (Asteraceae)*. In “Advances in Botanical Research”, edited by Jean-Claude Kader, Michel Delseny; Academic Press Inc.: Cambridge, MA, USA, 2011, 60, ss. 349–419.

Charakterystyka botaniczna^{11,12}

A. vulgaris jest rośliną zielną dorastającą do 2,5 m wysokości i 75 cm szerokości (Ilustracja 1). Roślina posiada gruby korzeń główny, wiele drobnych, włóknistych korzeni bocznych oraz nieużyteczne walcowate kłącze dochodzące do 1,5 cm grubości i do 5 cm długości, przechodzące w korzeń główny. Korzenie boczne przybierają jasnobrażowy kolor, mają średnicę do 1 cm. Rozprzestrzeniają się w górnej warstwie gleby na głębokości 7 - 18 cm, gdzie tworzą rozległą, podziemną sieć.

Łodygi *A. vulgaris* są proste lub rozgałęzione, bruzdowate, w dolnej części brązowe, drewniejące wraz z wiekiem, wyżej zielone, a w górnej części czerwone. Niektóre z nich są ponadto owłosione.

Liście *A. vulgaris* mają długość od 5 do 10 cm. Układają się gęsto, naprzemianległe, przede wszystkim w wyższych częściach łodyg. Dolne liście z krótkimi ogonkami, są podzielone na segmenty, przybierają kształt pierzasty, zaś liście środkowe i górne są mniejsze, pojedynczo bądź podwójnie pierzastodzielne. Ich strona grzbietowa ma ciemnozielony kolor, zaś brzuszna jest biaława z kutnerowatym owłosieniem.

Kwiaty bylicy zwyczajnej są niewielkie, barwy żółtawej lub brązowo-czerwonej, prawie nagie, skupione w drobnych koszyczkach tworzących u szczytów pędów mocno rozgałęzione wiechy z licznymi lancetowatymi przylistkami. Jeden koszyczek może zawierać 15-30 kwiatów z licznymi pręcikami. Badania przeprowadzone we wschodniej części Stanów Zjednoczonych wykazały, że koszyczki zawierają 52% kwiatów języczkowatych i 48% kwiatów rurkowatych, z czego 25-50% to kwiaty żeńskie.

Liście i korzenie *A. vulgaris* wykazują silne właściwości allelopatyczne. Wytwarzają substancje chemiczne, które mogą wpływać na wzrost innych roślin (w wypadku bylicy zwyczajnej - hamująco) znajdujących się w bezpośrednim otoczeniu rośliny. Do tej pory nie udało się wyizolować konkretnego związku wywołującego ten efekt. Przypuszcza się, że w przypadku liści za takie działanie mogą być odpowiedzialne monoterpenoidy.

---

¹¹ Ekiert H., Pajor J., Klin P., Szopa A., Rzepiela A., Ślęzak H. *Significance of Artemisia vulgaris L. (Common Mugwort) in the History of Medicine and Its Possible Contemporary Applications Substantiated by Phytochemical and Pharmacological Studies*, „Molecules” 2020, 25, ss. 1-32.

¹² Szafer W., Kulczyński S., Pawłowski B. *Rośliny polskie*, Warszawa, PWN, 1953, ss. 690-691.

Bylica zwyczajna w Europie kwitnie od lipca do września, jest zapylana przez owady. Po okresie kwitnienia wykształca owoce-nielupki. Rozmnaża się z nasion (do 200.000/rok), które są rozsiewane przez wiatr i owady. Rozmnażanie wegetatywne jest możliwe z fragmentów korzeni. Zimą gatunek ten przeżywa jako hemikryptofit, czyli chroni pąki tuż przy powierzchni ziemi (albo na niej, albo tuż pod nią).

Ziele *Artemisia vulgaris* L. posiada aromatyczny zapach i gorzkawo- korzenny smak.

Ilustracja 1. Wygląd morfologiczny *Artemisia vulgaris* L.

Źródło: <https://www.biodiversitylibrary.org/page/302058#page/399/mode/1up> (21.02.2022).

Ekologia

Bylica zwyczajna rośnie na glebach różnego typu – żyznych, próchnicznych i piaszczystych z pewnym udziałem wapnia. Występuje powszechnie jako chwast, który znacząco obniża wzrost i plonowanie upraw kukurydzy i rzepaku¹³. Jest jednym z najbardziej rozpowszechnionych gatunków rodzaju *Artemisia*, bo łatwo tworzy krzyżówki międzygatunkowe. Jest gatunkiem ruderalnym, chętnie rosnącym na hałdach i nieużytkach, przy drogach i rowach oraz na śmietniskach^{14,15}. We florze Polski ma status gatunku rodzimego. W Polsce, ze względu na powszechne występowanie i niewielkie zapotrzebowanie, bylica zwyczajna nie jest uprawiana na skalę przemysłową. W Europie uprawy bylicy zwyczajnej można spotkać we Włoszech i we Francji¹⁶, a poza Europą w Indiach, Japonii i Brazylii¹⁷.

Skład chemiczny

Ziele bylicy zwyczajnej zawiera do 0,2% olejku eterycznego (w skład którego wchodzi cyneol, tujon, pinen, kamfen, borneol), gorycze, żywice, kwasy organiczne, sterole. W korzeniach występuje ok. 0,1% olejku eterycznego, garbniki, żywice, inulina i inne. Korzeń pozbawiony jest substancji goryczowych^{18/19}(Aktualny stan badań fitochemicznych przedstawiono szczegółowo w podrozdziale 6, s.157).

Rozmieszczenie geograficzne stanowisk naturalnych

Bylica zwyczajna wraz z innymi gatunkami rodzaju *Artemisia* L. występuje niemal na wszystkich kontynentach, zwłaszcza w strefie klimatu umiarkowanego Europy, w Azji Środkowej i Wschodniej, w obu Amerykach, w Afryce Południowej i na południu Australii. Jedynym kontynentem, na którym nie występuje jest Antarktyda²⁰ (Ilustracja 2).

---

¹³ Gołębiowska H. *Konkurencyjne oddziaływanie *Artemisia vulgaris* L. w zależności od terminu siewu kukurydzy uprawianej w monokulturze*, „Zesz. Nauk. UP. Rolnictwo” pod redakcją Zofii Spiak, Wrocław, 2012, 100, ss. 25–34.

¹⁴ Barney J. N., DiTommaso A. *The biology of Canadian weeds. 118. *Artemisia vulgaris* L.* „Can. J. Plant. Sci.” 2003, 83, ss. 205–215.

¹⁵ Szafer W., Kulczyński S., Pawłowski B., op. cit., s. 691.

¹⁶ Rejewski M. *Rośliny przyprawowe i użytki roślinne*, PWRiL, W-wa 1992, s. 177.

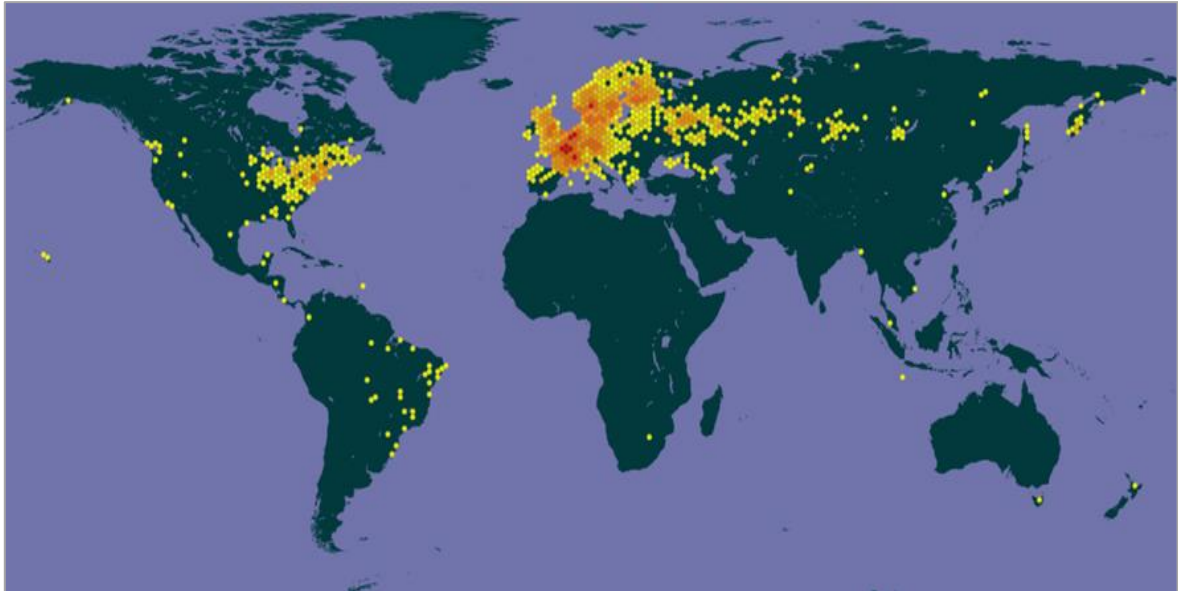
¹⁷ Senderski M. E. (wyd.) *Prawie wszystko o ziołach i ziołolecznictwie*, Podkowa Leśna, 2015, s. 228.

¹⁸ Rumińska A., Ożarowski A. *Leksykon Roślin Leczniczych* op.cit.

¹⁹ Ekiert H., Pajor J., Klin P., Szopa A., Rzepiela A., Ślęsak H. *Significance of *Artemisia vulgaris* L.* op.cit.

²⁰ Bora K. S., Sharma A. *The genus *Artemisia*: A comprehensive review* „Pharm. Biol.” 2011, 49, s. 106.

Wykazuje dużą zmienność morfologiczną w zależności od miejsca występowania. Można przypuszczać, że poszczególne populacje *A. vulgaris* mogły zostać sklasyfikowane jako oddzielne gatunki i stąd wynika mnogość synonimowych nazw tego gatunku.

Ilustracja 2. Rozmieszczenie geograficzne naturalnych stanowisk *A. vulgaris* na świecie w latach 2000-2020.

Źródło: <http://www.theplantlist.org> (21.01.2022).

II. Znaczenie *Artemisia vulgaris* L. w historii farmacji – od antyku po czasy współczesne

1. Antyk

1.1. Pierwsze próby zdefiniowania zdrowia i choroby oraz pierwsze szkoły leczenia

U zarania cywilizacji antyku, nozologia (nauka o chorobach) podlegała silnym wpływom idei mitycznych i religijnych, a przyczyn powstawania chorób doszukiwano się w działalności bogów, demonów i moralnych przewinień człowieka. W konsekwencji, leczenie chorych w tej epoce pozostawiano szamanom, duchownym i kapłanom. Wiara, etyka, filozofia i wiedza były nierozłącznie związane z medycyną i razem z nią podlegały ewolucji.

Alkmeon z Krotonu (500-420 p.n.e.) – filozof i medyk starożytnej Grecji, pod wpływem nauczania szkoły Pitagorasa, zdefiniował zdrowie jako stan harmonii przeciwieństw w ciele człowieka („eukrazja”), a chorobę jako ich dysharmonię, albo inaczej - brak równowagi („dyskrazja”)²¹. Jego rozważania nad równowagą zdrowotną koncentrowały się na parach przeciwieństw, takich jak ciepły-zimny, suchy-mokry czy słodki-gorzki²². Kontynuację i rozwinięcie takiego sposobu myślenia możemy znaleźć we współczesnej szkole tradycyjnej chińskiej medycyny, posługującej się parami przeciwieństw typu: wewnętrzny-zewnętrzny, nadmiar-pustka, {Yin-Yang}, prawy-lewy, męski-żeński, parzysty-nieparzysty oraz wieloma innymi.

W antycznej szkole leczenia na szczególną uwagę zasłużyły dwie pary przeciwieństw: ciepły-zimny oraz suchy-mokry. Cztery własności, które je tworzą (ciepło, zimno, suchość, wilgotność), stały się kamieniem milowym rozwoju ówczesnej medycyny, przechodząc do historii pod określeniem „własności podstawowych”. Według nich „ogrzewanie” powoduje efekt stymulujący i otwierający, „chłodzenie” natomiast uspokaja i ma efekt ściągający oraz zatykający. „Suszenie” w szerokim znaczeniu oznacza usuwanie, a „nawilżenie” wyraża fakt, że do organizmu dostarczany jest płyn. Hipokrates – słynny lekarz starożytnej Grecji, uchodzący za „ojca medycyny” (460-377 p.n.e.) powiązał te wartości z typami/naturami

---

²¹ Capelle W. *Die Vorsokratiker. Die Fragmente und Quellenberichte*, 9. Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 2008. s. 62.

²² Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen der Klostermedizin*, DWV, 1 Auflage, Baden Baden, 2009, s. 5.

ludzkimi i tak pojawiły się określenia: sangwinik (typ/natura ciepła), melancholik (typ/natura zimna), flegmatyk (typ/natura wilgotna), choleryk (typ/natura sucha)²³.

W następnym etapie rozwoju odkryto znaczenie nadmiaru i niedoboru w odniesieniu do własności podstawowych. Zgodnie z teorią harmonii, optymalny stan zdrowia zależy w głównej mierze od równowagi między ciepłem i wilgotnością, pod warunkiem, że oba te czynniki występują w odpowiedniej ilości. Obserwacje natury, które były źródłem tej systematyki dowodziły, że takie warunki w największym stopniu sprzyjają rozwojowi organizmu.

Własności podstawowe odgrywały wiodącą rolę w opisie działania roślin, co bardzo dobrze widać na przykładzie toksyn. Rośliny o dużej zawartości alkaloidów, takie jak mak lekarski, szczywól plamisty, zimowit jesienny oraz lulek czarny uchodziły za bardzo chłodzące. W okresie późnego antyku - od czasów Klaudiusza Galena z Pergamonu – innego wielkiego lekarza (i aptekarza) antyku (130-200 r.) mówiło się o nich, że są „zimne w czwartym stopniu”, a lekarstwa sporządzone na bazie tych roślin, potrafiły w dużych dawkach tak „ochłodzić” organizm, że doprowadzały do śmierci.

W okresie od Hipokratesa do Galena, nastąpiła ewolucja tej teorii – poprzez naukę o czterech cieczach/płynach ustrojowych („humores”), do jej rozwinięcia w formie usystematyzowanej patologii humoralnej. Polybos – lekarz i uczeń Hipokratesa, a prywatnie zięć, wyróżnił cztery cieczki ustrojowe: 1) krew, 2) żółć żółta, 3) żółć czarna, 4) flegmę. Każdej z nich odpowiadał jeden element natury i każda miała jeden przyporządkowany sobie organ: krew - powietrze - serce; żółć żółta – ogień - wątroba; żółć czarna – ziemia - śledziona; flegma – woda - mózg. Zgodnie z tą filozofią każdy żywy organizm ma silniejsze powinowactwo do jednego z takich trzyczęściowych „zestawów”²⁴ cech, które posiadają własną i charakterystyczną dla siebie manifestację kliniczną (współcześnie: fenotyp).

Galen z Pergamonu połączył naukę o cieczkach/płynach ustrojowych z własnościami podstawowymi; na tej podstawie rozwinął się stabilny, harmonijny i spójny system medycyny holistycznej, który znajdował zastosowanie aż do XVIII wieku. W założeniach Galena system ten wyglądał w sposób przedstawiony w tabeli nr 1.

---

²³ Gerabek W., Haage B., Keil G. *Enzyklopädie Medizingeschichte*, de Gruyter, Berlin 2005, s. 398.

²⁴ Ibidem, s. 5.

Tabela nr 1. Systematyka patologii humoralnej wg K. Galena.

Element natury	Własności podstawowe	Ciecz / płyn ustrojowy (humor)	Organ	Natura ludzka
powietrze	ciepło i wilgotność	krew	serce	sangwinik
ogień	ciepło i suchość	żółć żółta	wątroba	choleryk
ziemia	zimno i suchość	żółć czarna	śledziona	melancholik
woda	zimno i wilgotność	flegma	mózg	flegmatyk

Źródło: Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen der Klostermedizin*, DWV, Baden Baden 2009, s. 6;
Fuchs L. *Das Kräuterbuch von 1543; kolorierte Ausgabe*, Taschen Verlag, Köln 2001, s. 37.

System ten (nazywany później „systematyczną patologią humoralną”) powstał w oparciu o obserwacje natury (ożywionej i nieożywionej), a odkryte zależności usiłowano odwzorować również w życiu człowieka. Zaletą systemu była możliwość rozbudowania o dalsze cechy, takie jak smak, kolor, pora roku, wiek itp. Cała zaś teoria jest zrozumiała, ponieważ ma wewnętrzną logikę, a trafność obserwacji sprawiła, że po zmierzchu antyku, posługiwano się tym systemem jeszcze w kilku następnych epokach.

Systematyka Galena była wykorzystywana także do opisu roślin leczniczych. *Artemisia vulgaris*, która cieszyła się dużym uznaniem jako roślina lecznicza, również znalazła swoje miejsce w tej systematyce. Już sama różnorodność nazw, pod jakimi roślina ta występuje w językach łacińskim, niemieckim i polskim, a także w językach ludów starożytnych, wskazuje na jej popularność w dawnych wierzeniach, historii farmacji, jak również na szerokie zastosowanie w medycynie ludowej.

„Corpus Hippocraticum”

Pierwsze ślady leczniczego zastosowania bylicy można znaleźć w szkole Kos w Azji Mniejszej, której najbardziej znanym nauczycielem był Hipokrates (V-IV w. p.n.e.). W „*Corpus Hippocraticum*” – zbiorze antycznych tekstów medycznych, spisanych przez wielu autorów z różnych szkół na przełomie V i IV wieku p.n.e. w starożytnej Grecji, po raz pierwszy zostaje użyta nazwa „Artemis” w odniesieniu do bylicy. Należy jednak zaznaczyć, że niemożliwa jest dokładna identyfikacja gatunku *Artemisia* na podstawie tego źródła. Aktualny stan badań nad pismami Hipokratesa pozwala używać tej nazwy jako terminu zbiorczego dla przynajmniej trzech gatunków: *Artemisia absinthium* (Bylica piołun), *Artemisia*

abrotanum (Bylica boże drzewko), *Artemisia vulgaris*.²⁵ Sama nazwa „Artemis” nawiązuje do starożytnej greckiej bogini kobiet i uzdrowień Artemis Eileithyia. Mogłoby to stanowić ezoteryczną podstawę dla najbardziej rozpowszechnionego i prawdopodobnie najważniejszego wskazania do leczenia bylicą w tamtym czasie, a mianowicie do jej zastosowania w problemach ginekologicznych – Artemisia miała wspomagać oczyszczanie macicy w czasie porodu oraz wywoływać miesiączkę.²⁶

Kultura i filozofia antycznej Grecji przenikała się z kulturą starożytnego Rzymu i Egiptu faraonów, zwłaszcza w okresie hellenizmu. Dotyczyło to również politeistycznych wierzeń, w efekcie czego kult greckiej bogini Artemis, został przelany na jej łacińską odpowiedniczkę w starożytnym Rzymie – Dianę, która była opiekunką porodu, a w Egipcie faraonów na Izydę – bogini płodności i opiekunkę rodzin²⁷.

Pedanius Dioskurides (I w.) „De materia medica” („O substancjach leczniczych”) (ok. 60 r.)

Pedanius Dioskurides (ok. 40 - 90), który żył i pracował w Cesarstwie Rzymskim pod panowaniem cesarza Nerona, należy do grona największych i najbardziej znanych lekarzy antyku, między innymi za sprawą autorstwa spisu ponad 1000 leków pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego, który uczynił go również pionierem farmakologii.

W swojej „*De materia medica*” Dioskurides przytacza długą listę nazw *A. vulgaris*, którymi posługiwały się ludy jego epoki. Chociaż nazwy te w dalszych przekazach nie odegrały większej roli, dobrze ilustrują szerokie rozpowszechnienie i duże znaczenie, jakim cieszyła się wówczas bylica. W XVII w. ten fakt znajdzie odzwierciedlenie dzięki łacińskiemu przymiotnikowi „*vulgaris*”, który oznacza „zwyczajny”, ale też „powszechny”, „pospolity”, „popularny” i dobrze podkreśla powszechność występowania bylicy. Tym bardziej zadziwiające jest, że bylica, będąc tak „zwyczajną” rośliną, w cywilizacjach antyku zasłużyła

---

²⁵ Genaust H. *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Birkhäuser, Basel 1996, s. 79.

²⁶ Dierbar J. H. *Die Arzneimittel des Hippocrates, oder der Versuch einer systematischen Aufzählung der in hippokratischen Schriften vorkommenden Medikamenten*, Neue Akademische Buchhandlung von Karl Gross, Heidelberg 1824, s. 181 f.

²⁷ Bäumler S. *Heilpflanzen Praxis Heute*, Urban & Fischer, Sonderausgabe der 1. Auflage, München 2007, s. 76.

sobie na epitety powiązane z siłami nadprzyrodzonymi i boskimi. Rzymianie, na przykład, nazywali ją „*Valentia*” („silna”, „potężna”) albo „*Herba regia*” – „zioło królewskie”^{28,29}.

Analiza jej opisu u Dioskuridesa, nasuwa wątpliwości dotyczące poprawności opisu botanicznego. Dioskurides mówi o dwóch gatunkach *Artemisia*:

1. gatunek bogato rozgałęziony i krzewiasty, który rośnie głównie nad morzem,
2. gatunek mniejszy, drobny i trawiasty, z delikatnymi kwiatostanami, o przyjemniejszym zapachu.

W przypadku pierwszym mowa o *Artemisia arborescens* (Vaill.) L. (bylica drzewkowata), podczas gdy gatunek mniejszy to *Artemisia campestris* L. (bylica polna)³⁰. Tak więc Dioskurides nie opisuje „stricte” bylicy zwyczajnej, ale podane przez niego wskazania terapeutyczne, zostały w średniowieczu przeniesione na *Artemisia vulgaris*. Hipotetyczny wizerunek omawianej bylicy pod nazwą *Artemisia monoclonos* pochodzi z egzemplarza tegoż kodeksu spisanego pięć wieków później (Ilustracja 3).

Opisując wskazania, Dioskurides pomija przy większości opisywanych roślin ich własności podstawowe, pomimo, że za jego czasów wszystkie cztery były już dobrze znane; (konsekwentnie wprowadzi je do opisu roślin dopiero Galen z Pergamonu).

System klasyfikacji roślin według Dioskuridesa składa się z prezentacji ich nazw własnych oraz synonimowych, miejsca pochodzenia, opisów elementów morfologicznych, właściwości leczniczych, wskazówek dotyczących czasu zbioru, metod aplikacji, a także sposobów przechowywania. Autor obu wymienionym przez siebie gatunkom *Artemisia*, przypisuje działanie rozgrzewające oraz rozrzedzające/rozcieńczające. To drugie należy do tak zwanych własności wtórnych i mogło oznaczać zarówno działanie diuretyczne, jak i przeczyszczające albo stymulujące menstruację.

Przewaga wskazań ginekologicznych przy opisie *Artemisia* odzwierciedla się już w różnorodności form aplikacji preparatów: od klasycznych kąpiei nasiadowych, przez okłady na podbrzusze, kończąc na globulkach dopochwowych z domieszką mirry. Ich najbardziej pożądanym działaniem, według Dioskuridesa, miała być stymulacja rozpoczęcia miesiączki.

---

²⁸ Berendes J. *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre in fünf Büchern. Übersetzt und mit Erklärungen versehen*, Ferdinand Enke, Stuttgart 1902; III Buch, Cap. 117 (127), s. 339.

²⁹ Aufmesser M. *Pedanios Dioskurides aus Anazarbo: Fünf Bücher über die Heilkunde, aus dem Griechischen übersetzt von Max Aufmesser*, Verlag Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2002, Bd. III, kap. 113, s. 204.

³⁰ Berendes J. op. cit.

Ta zdolność rośliny „wprawiania krwi w ruch/usuwania zastoju (np. krwi)” znajduje dla niej zastosowanie również w usuwaniu łożyska, wydalaniu obumarłego płodu oraz przy leczeniu stanów zapalnych macicy. Za jej działaniem moczopędnym przemawiają wskazania do zastosowania w infekcjach dróg moczowych, jak również w kamicy nerek. Zgodnie z zasadami nauki o cieczech/płynach ustrojowych, kamienie moczowe były manifestacją „zimnej materii” i mogły być wydalone dzięki rozgrzewającemu działaniu bylicy³¹.

Ilustracja 3. Hipotetyczny portret bylicy zwyczajnej pochodzący z tzw. „wiedeńskiego Dioskuridesa” – iluminowanego (zdobionego) kodeksu spisane w Konstantynopolu w VI wieku, przechowywanego obecnie w Narodowej Bibliotece Austrii w Wiedniu. Nazwa rośliny zamieszczona u dołu portretu brzmi: *Artemisia monoklonos*. Autorstwo portretów roślin w tym kodeksie jest nieznanie (patrz przypis 49).

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Beifu%C3%9F#/media/Datei:Artemisia_monoclonos_C.J.A.jpg (13.11.2022).

³¹ Bäumler S., op. cit., s. 76.

Pliniusz Starszy (23–79 r.) „*Naturalis historia*”

W opisie bylicy znajdującym się w dziele „*Naturalis historia*” Pliniusza Starszego znaleźć można analogie do opracowania Dioskuridesa, bo można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że obaj korzystali z tych samych źródeł³². Podobnie jak Dioskurides, Pliniusz również wskazuje na „boskie” konotacje związane z nazwą bylicy, nazywając ją pierwotnie „*Parthenis*” (od gr. *hé parthénos* – „dziewica” - w zamyśle bogini Artemis), by następnie przywołać w tym kontekście boginię „*Eileithya*”, która uchodziła za opiekunkę porodu; podkreśla w ten sposób lecznicze walory bylicy zwyczajnej w dolegliwościach kobiecych.

Na tym podobieństwa się kończą. Obaj uczeni pracowali i tworzyli niezależnie, chociaż niemal w tym samym czasie (drugi i trzeci kwartał I wieku n.e.) i nie mieli wielkiego wpływu na siebie nawzajem. Z tego powodu na przykład, występujące u obu autorów nazwy „*Botrys*” i „*Ambrosia*” odnoszą się do różnych roślin i tylko u Pliniusza związane są z opisem gatunków *Artemisia*:

*XXXII: „Botrys jest roślina krzewista, mająca żółte gałązki. Nasienie rodzi się po całych gałęziach; liście podobne jest do liści cichorium. Znajduje się na brzegach rzek. Leczy dychawiczności. Kappadokowie zowią tę roślinę Ambrosia, inni Artemisia.”*³³

Jego „*Naturalis historia*”, z indeksem ułożonym według nazw chorób lub wskazań do leczenia, przedstawia bylicę w kilku miejscach. Podkreśla jej główną rolę terapeutyczną w problemach okołomenstruacyjnych i okołoporodowych, zalecając jej aplikację w postaci mieszanki z winem; opisuje też nowe wskazania – kaszel, skórne manifestacje gruźlicy (tuberkulidy) oraz nowe formy aplikacji w postaci okładów na podudzia. Zwraca uwagę na terapeutyczne znaczenie korzenia. W księgach XX - XXXI, które zajmują się lekami pochodzenia roślinnego, bylica występuje w dwóch księgach i w sumie pięciokrotnie:

1. XXVI, 22: Obok innych roślin, takich jak babka zwyczajna i glistnik jaskółcze ziele, *Artemisia* jest opisana jako środek przeciw tuberkulidom³⁴.

³² Diez E. *Die Miniaturen des Wiener Dioskurides*; Druck Und Verlag Der Mechitharisten, Wien 1903; s. 13.

³³ Księga XXXII w: Łukaszewicz J. (tłum.) *K. Pliniusza Starszego Historyi naturalnej ksiąg XXXVII = C. Plinii Secundi Historiae naturalis libri XXXVII. T. 1 ks. 1-2*, Księgarnia i drukarnia J. Łukaszewicza, Poznań 1845, s. 421.

³⁴ König R., Winkler G., *C. Plinius Secundus d. Ä. Naturkunde Lateinisch-Deutsch. 37 Bücher (und Register) in 32 Bänden*, Artemis & Winkler, München, ab Band XXVI/XXXVII auch Zürich und Heimeran 1973–2004, Księga 26, s. 27.

2. XXVI, 81: „Podaje się też bylicę przeciw kamieniom nerkowym i parciu na mocz (stranguria) w słodkim winie”³⁵.
3. XXVI, 150: „Gdy wędrowiec jaki bylicę i „elelisfakos” (cudowną roślinę)³⁶, przy sobie nosi, nie powinien odczuwać żadnego zmęczenia”³⁷.
4. XXVI, 159: „*Artemisia*” pokruszona leczy macicę; gdy się ją z olejkim irysowym lub z figą albo mirrą nakłada. Korzeń jako napitek tak bardzo oczyszcza, że martwy płód wyprowadza. Menstruację i wyjście łożyska wzmacnia gotowanie (dekokt) gałęzi, jeśli się na nich posadzić, tak samo liście, w dawce za jedną drachmę, jako napitek. We wszystkich tych przypadkach jest ona przydatną, gdy się ją z mąką jęczmienną na brzuchu kładzie”³⁸.
5. XXXII: p. str. 27 akap.3 i przypis 33.

Przedstawione tutaj schematy opisu zastosowania rośliny wykazują podobieństwo z tymi, które znajdziemy we współczesnych podręcznikach. Na uwagę zasługuje deklarowane synergiczne działanie bylicy i szalwii lekarskiej („cudownej rośliny”), która również była bardzo popularnym ziołem w tamtej epoce, a jej profil terapeutyczny uzupełnia i rozszerza zarówno holistyczne spektrum wskazań leczniczych bylicy³⁹, jak i materialistyczne, czego dowodzą współczesne badania aktywności biologicznej gatunków *Salvia* L.⁴⁰.

„*Naturalis historia*” Pliniusza należy do nielicznych dzieł antyku, których treść zachowała się w całości (37 tomów) za sprawą licznych kopii, spisywanych jeszcze w XVI wieku⁴¹ (Ilustracja 4).

---

³⁵ Ibidem, s. 63.

³⁶ Szalwia lekarska - *Salvia officinalis* L. - p. Berendes J., op. cit., cap. III, s. 35.

³⁷ König R., Winkler G., *C. Plinius Secundus d. Ä.*, op. cit., s. 107.

³⁸ Ibidem, s. 117.

³⁹ Traversier R., Staudinger K., Friedrich S. *TCM mit westlichen Pflanzen*, Haug Verlag, Stuttgart 2012, ss. 461-464.

⁴⁰ Dziurzyński T., Ludwiczuk A., Głowniak K. *Biological activities of Salvia L. species*, „Curr. Issues Pharm. Med. Sci.”, 2013, 26; ss. 326-330.

⁴¹ Berno F. *Plinius d.Ä. (Gaius Plinius Caecilius Secundus maior). Naturalis historia*. In: Christine Walde (Hrsg.): *Die Rezeption der antiken Literatur. Kulturhistorisches Werklexikon*. Stuttgart 2010, s. 697.

Ilustracja 4. Strona tytułowa „Naturalis Historia”, Pliniusza Starszego, wydanie z XV wieku.

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Plinius_der_%C3%84ltre#/media/Datei:Pliny_the_Elder,_Natural_History,_Florence,_Plut._82.4.jpg (21.01.2022).

Klaudiusz Galen z Pergamonu (130–200 r.) „*De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*” („O prostych lekarstwach temperamencie i działaniu”)

Klaudiusz Galen z Pergamonu uchodzi za „ojca farmacji”. To on opisał nowe formy leków m.in. delikatne proszki, wyciągi, nalewki, odwary, napary, pastylki, pigułki, powidełka, maści, plastry i środki do okadzania, które po dzień dzisiejszy określa się mianem leków galenowych. Galen był właścicielem apteki na Via Sacra w Rzymie, gdzie przygotowywał leki i kształcił swoich następców, chociaż zawodu aptekarza jeszcze wówczas nie wyodrębniono⁴². Musiało upłynąć piętnaście stuleci zanim (ówczesna) rzemieślnicza profesja przekształciła się w naukę uniwersytecką. Jest uważany za jednego z najwybitniejszych uczonych antyku, bo wywarł znaczący wpływ na rozwój nie tylko farmacji, ale również anatomii, fizjologii, filozofii i logiki.

W swoim dziele „*De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*” („O prostych lekarstwach temperamencie i działaniu”) kładzie nacisk na dwa zakresy terapeutyczne bylicy zwyczajnej: dolegliwości w obrębie układu moczowego, przede wszystkim kamicy moczową i infekcje dróg moczowych oraz choroby w obrębie kobiecych dróg rodnych. Galen zna dwa gatunki *Artemisia*, dla których nie podaje nazwy, a w ich opisie, oprócz własności podstawowych, podaje również siłę ich działania. Jest ona klasyfikowana według siły efektów działania. *Artemisia*, według Galena, posiada własności rozgrzewające na końcu drugiego stopnia, a osuszające na końcu pierwszego lub początku drugiego. Autor ten zakłada również, że moc poszczególnych części rośliny związana jest z wyglądem zewnętrznym; tym o delikatnym wyglądzie przypisuje działanie zmiękczające/rozcieńczające: „*Miękkie części mają rozcieńczać (czynić delikatnym)*”⁴³. Należy pamiętać, że dzięki Galenowi nastąpił rozkwit systematycznej patologii humoralnej.

Pseudo-Apuleius „*De herbarum virtutibus*” / „*Herbarius*” („O sile ziół”) – (IV w.)

Dokładna identyfikacja twórcy ostatniego znaczącego herbarza epoki antyku jest trudna, między innymi ze względu na jego bardzo ogólny tytuł („O sile ziół”). Autorstwo „*De herbarum virtutibus*” (nazywanego skrótowo „*Herbarius*”), zostało w średniowiecznych rękopisach błędnie przypisane Luciusowi Apuleiusowi z Madaury (123-170 r.),

⁴² Arabas I. *Z dziejów aptekarstwa. Czy Galen był aptekarzem?*, „Aptekarz Polski”, 2011, 61, ss. 46–49.

⁴³ Kühn K. G. *Claudi Galeni Opera Omnia, Bd. 11, Leipzig 1826*, Nachdruck Olms-Verlag Hildesheim 1965, s. 839 f.

prawdopodobnie ze względu na jego sławę jako filozofa i świętego mówcy, oraz talent literacki, którego dowiódł pisząc „*Złotego osła*” – słynny poemat antyku. Trwałym efektem tego błędnego zestawienia pozostało „oficjalne” imię autora: Pseudo-Apuleius. Sam herbarz powstał najprawdopodobniej w IV wieku naszej ery.

„*Herbarius*” jest luźnym zbiorem opisów około 130 roślin. Jedną z nich jest *Artemisia*. Pseudo-Apuleius powołuje się w opisach na Pliniusza i jego „*Medica Plinii*”, ale chętnie korzysta również ze źródeł ludowej medycyny, co jest bardzo dobrze widoczne na przykładzie rozdziału o *Artemisia*. Rozdział otwiera imponująca lista synonimów tej rośliny (31!), przypisana grupom etnicznym z rejonu Morza Śródziemnego, czym potwierdza ówczesne rozpowszechnienie bylicy zwyczajnej. Jednak nazwy te - poza ich wartością dokumentalną - nie odegrały w późniejszych opisach bylicy większej roli. Po usystematyzowaniu nazw, autor wymienia wskazania lecznicze dla *Artemisia*. Interesujące jest, że Pseudo-Apuleius nie podaje jasnych wskazań ginekologicznych; jednakże, mogą się one ukrywać pod pojęciem „*bólów wnętrzości/jelit*”⁴⁴. Natomiast jasno widzi znaczący potencjał tej rośliny w ogólnym wzmacnianiu organizmu oraz w działaniu przeciwbólowym podczas stosowania zewnętrznego.

„*Ad pedum dolorem: herba artemisia tunsia cum axungia et inposita pedum dolorem tollet*”⁴⁵. (Na ból nogi: zioło *Artemisia* ze smalcem zmieszane i tak przyłożone, ból nogi znosi).

„*Ad interaneorum dolorem: herba artemisia pisata et in pulverem redacta, cum aqua mulsa potui data intestinorum dolorem sedat*”⁴⁶. (Przeciw bólom wnętrzości/jelit: zioło *Artemisia* pokruszone i na proszek zmielone z miodem winnym i wodą jako napitek podane, łagodzi ból jelita).

Autor przytacza tutaj różnorodne formy aplikacji. W zgodzie z duchem swoich czasów, Pseudo-Apuleius przypisuje ponadto bylicy zwyczajnej własności ponadnaturalne, takie jak ochrona przed ukąszeniem, albo „*ode Złego / przed Złym*”⁴⁷.

„*Ad iter faciendum: Herba artemisia, si quis iter faciens eam secum in manu portauerit, non sentiet, itineris laborem. Fugat et daemona et in domo posita prohibet mala medicamenta. Auertit oculos malorum hominum*”⁴⁸. (Aby wyruszyć w podróż: Ziele *Artemisia*,

---

⁴⁴ Brodersen K. (Hrsg./Übers.), Apuleius *Heilkräuterbuch Herbarius Zweisprachige Ausgabe: Lateinisch und deutsch*, Marix Verlag, Wiesbaden 2015, s. 59.

⁴⁵ Ibidem, s. 59.

⁴⁶ Ibidem, s. 59.

⁴⁷ Ibidem, s. 59.

⁴⁸ Ibidem, s. 59.

gdy je podróżny w ręce trzyma, nie da mu odczuć zmęczenia podróży. Ono demony przepędza, a w domu od trucizny i złych leków chroni. Złe spojrzenie oddala).

Taka forma literackiej prezentacji mogła stanowić wzór do naśladowania dla średniowiecznych autorów tworzących popularne i bardzo lubiane traktaty o cudownych lekach. Dzięki opisom zawartym w „*Herbarius*” Czytelnik może odbyć fascynującą podróż w czasie.

1.2. Podsumowanie

Cywilizacja antyku - starożytnej Grecji, Cesarstwa Rzymskiego i Egiptu faraonów - w ramach gromadzenia wiedzy medycznej, ewoluowała od politeistycznej ezoteryki do logiki systematycznej patologii humoralnej Hipokratesa i Galena z Pergamonu, tworząc zręby systemu medycyny holistycznej, który obowiązywał na Zachodzie przez kolejne dwa tysiąclecia. Według tej koncepcji ciało ludzkie podlegało prawom obejmującym całą przyrodę, a zadaniem lekarza było poznać całość otaczającej je natury. Dzięki dalekowzroczności swoich największych przedstawicieli, z medycznego dorobku antyku wyłoniła się logika, filozofia i etyka uzdrawiania, które w wielu aspektach są aktualne do dziś. Również osoby Hipokratesa i Galena to do dzisiaj symbole medycyny i farmacji, a ich dorobek naukowy to podstawy medycyny starożytnego świata, któremu w obrębie zachodniej cywilizacji udało się stworzyć solidne zręby holistycznego systemu medycznego.

Leczniczy portret *Artemisia* w antyku, pomimo tego, że w większości został spisany po łacinie, nie posiadał jeszcze przydomku „*vulgaris*”, ale posługiwał się wieloma różnymi nazwami, między innymi „*monoklonos/monoclonos*” (Ilustracje 3 i 5). Wszystkie źródła sugerowały dobroczynny wpływ bylicy zwyczajnej na dolegliwości kobiece przynajmniej na poziomie ezoterycznym, ale przypisanie jej związków z opiekuńczymi bóstwami kobiet, płodności i porodu, mogło wynikać nie tylko z politeizmu, ale również z obserwacji efektów terapii problemów ginekologicznych z wykorzystaniem tej rośliny. *Artemisia vulgaris*, dzięki własnościom osuszającym i rozgrzewającym, stosowana była do zwalczania „zimnej materii”.

Ilustracja 5. Hipotetyczny portret bylicy zwyczajnej, pochodzący z najstarszego zachowanego egzemplarza „Herbariusa” Pseudo-Apuleiusa (VI lub VII w.), który jest obecnie przechowywany w bibliotece Uniwersytetu w Leiden (Holandia). Roślina podpisana jest nazwą *Artemisia monoclonos*. Nazwa „*Artemisia monoklonos*” otwierała rozdział poświęcony opisowi *Artemisia* w niezachowanym oryginale rękopisu tego zieleńca z IV w.⁴⁹.

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Beifu%C3%9F#/media/Datei:Artemisia_monoclonos_Pseudo-Apuleius-a.jpg (05.11.2022).

⁴⁹ Problematyka współczesnej identyfikacji gatunków roślin na podstawie ilustracji zawartych w antycznych i średniowiecznych źródłach pisanych została szczegółowo przedstawiona w poz. [9] bibliografii niniejszej dysertacji.

2. Średniowiecze

2.1. Medycyna klasztorna

Tworzenie nowych podstaw medycyny w epoce średniowiecza napotykało znaczne trudności, spowodowane ważkimi wydarzeniami historycznymi. Migracje ludów na wielką skalę i związane z tym epidemie chorób zakaźnych, niestabilna przez wieki sytuacja polityczna nie stanowiły dobrego podłoża dla systematycznego i skoordynowanego rozwoju nauki. W tym okresie cywilizacyjnych zmian, ludzkość utraciła ze swojego intelektualnego dorobku ponad 90% pism antyku, a umiejętność czytania i pisania niemalże popadła w zapomnienie. W efekcie, nawet podstawowa wiedza starożytności często musiała być „odkrywana” na nowo. Temu zadaniu poświęcił się kler i kościół, stając się dla społeczeństw średniowiecznej Europy źródłem i przekazicielem wiedzy.

W podstawy sztuki medycznej silnie wpleciono chrześcijańskie zasady filozoficzne, poczynając od słynnej do dziś benedyktyńskiej maksymy „Ora et labora”, czyli „Módl się i pracuj”. Papież i zarazem jeden z ojców Kościoła Rzymskiego – Grzegorz Wielki (560-604 r.), przyjął tę zasadę jako wzór do naśladowania we wszystkich klasztorach tegoż Kościoła. Jemu zawdzięczamy również to, że opieka nad chorymi stała się głównym i nieodłącznym zadaniem lekarza. Niedługo potem medykom nakazano studiować zachowane pisma medyczne, aby „*poznać właściwości ziół i mieszanek lekowych*”⁵⁰.

Politeizm antyku został wyparty przez chrześcijaństwo, które silnie wpłynęło na rozwój medycyny i ziołolecznictwa w okresie średniowiecza. Na terenie klasztorów powstały oddziały dla chorych, a przy klasztorach ogrody ziołowe. Z tego względu określa się okres rozwoju medycyny średniowiecznej mianem „epoki medycyny klasztornej”, gdyż to właśnie w klasztorach znajdowały się ważne centra nauki tego okresu.

„Lorscher Arzneibuch” („Księga lekarstw z Lorsch”), ok. 790 r.

Najstarszą zachowaną księgą epoki medycyny klasztornej na terenie Niemiec jest „Lorscher Arzneibuch” („Księga lekarstw z Lorsch”). Swój dzisiejszy tytuł zawdzięcza miejscu powstania – benedyktyńskiemu klasztorowi w Lorsch, położonemu na terenie współczesnej Hesji. Pierwotnie znana była jako „*Codex Bambergensis medicinalis I*”. Ocenia

---

⁵⁰ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 47.

się, że czas sfinalizowania tej księgi przypadł około 790 roku naszej ery⁵¹. Odniesienie do Bambergu w tytule (które jest miastem na północy Bawarii) wynika z faktu, że dzieło to od ponad tysiąca lat należy do zbioru tamtejszej biblioteki biskupiej (obecnie w zbiorach biblioteki miejskiej Bambergu).

Rękopis podzielony jest na pięć ksiąg. Oprócz materiału naukowego zdobytego lokalnie, księgi zawierają również informacje zaczerpnięte z Pliniusza, Dioscuridesa i Galena. Księgi, bardzo bogate w recepty, w tym również na nowo odkryte choroby, zwracają uwagę wskazówkami dotyczącymi ograniczenia kosztów mieszanek ziołowych, na przykład dzięki stosowaniu lokalnych zamienników w miejsce oryginalnych zamorskich i egzotycznych składników. Jest to przykład dobrze ilustrujący jeden z odwiecznych i ponadczasowych problemów medycyny – wysokich kosztów leków⁵².

Artemisia reprezentowana jest przez dwa gatunki: bylicę zwyczajną i wermut, który jest niemieckojęzyczną nazwą bylicy piołun (*Artemisia absinthium*). Nacisk terapeutyczny położono na zastosowanie zewnętrzne – maść sporządzona na bazie roślin miała pomagać w atakach podagry i przy leczeniu ran.

*„maść przeciw otwartym tydkom (owrzodzenia podudzi), na ogień świętego Antoniego (ergotyzm), przeciw podagrze tam, gdzie ona napady albo gdzie bóle w ciele powoduje”*⁵³.

W tejże maści, obok bylicy zwyczajnej i wermutu, znajduje się jeszcze sześć innych ziół. Wymienione są również inne składniki, a wszystkie razem należy zmieszać i tak długo gotować *„aż piękny zielony kolor przybiorą”*⁵⁴. Za konsystencję maści odpowiadał воск, łój, olej, masło, olej wonny i szpik kostny jelenia. Zastosowanie tej maści jako środka antyseptycznego w przypadku otwartych ran może być uzasadnione zawartością siarki w jej składzie; natomiast wskazanie do leczenia zatrucia alkaloidami sporyszu wynika z jej własności podstawowych – w tym wypadku rozgrzewających, bo zatrucia w teorii ówczesnej medycyny miały „zimny” charakter (p. s. 22, akap. 2).

Poniżej zostały przytoczone dalsze fragmenty tekstu, w których mowa o bylicy zwyczajnej.

- Księga II, 105: W księdze drugiej, w pozycji 105 znajduje się recepta „Przeciw kamieniowi moczowemu”. Jedna z pięciu opisanych mieszanek zawiera wermut, który

⁵¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Lorscher_Arzneibuch (27.06.2019).

⁵² Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., ss. 21–22.

⁵³ Stoll U. *Das „Lorscher Arzneibuch” (Codex Bambergensis Medicinalis 1)*, Text, Übersetzung und Fachglossar; Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992, s. 121.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 121.

według recepty – zmieszany razem z winem „w trzech porcjach wypity parcie na mocz i bóle od kamienia ulecza”. Zachodzi możliwość, że autor tłumaczenia (Ulrich Stoll), przetłumaczył „Artemisia” jako „Wermut”, mimo że w oryginale chodziło o bylicę zwyczajną⁵⁵.

- Księga II, 119: Taka sama mieszanka (wermutu i wina) została opisana ze wskazaniem „przeciw bólowi nóg”. Oba składniki „razem zmieszane i na skórę nałożone we trzy dni ból wezmą”⁵⁶.
- Księga II, 150: W dalszej części drugiej księgi jeszcze raz znajduje potwierdzenie zewnętrzne zastosowanie wermutu, który jest jedynym przedstawionym składnikiem receptury w pozycji 150 – „do traktowania ran”: „nałóż na ranę rozbity wermut; jak po dwóch dniach opatrunek weźmiesz, ujrzysz, że rana nie tylko się goi jest ale zagojona”⁵⁷. W porównaniu do innych recept na podobne dolegliwości, które zalecały na przykład „ptasie guano i kozi nawóz”⁵⁸, mieszanka wermutu z winem mogła budzić większą sympatię pacjentów, nawet jeżeli była stosowana tylko zewnętrznie.
- Księga II, 198: Nieco więcej uwagi należy poświęcić receptce 198 w tejże księdze „nalewka octowa przeciw gorączce trzydniowej i innym gorączkom jak i przeciw bólom brzucha”⁵⁹. Interesujące wydaje się zarówno jednoczesne zastosowanie wermutu i bylicy zwyczajnej, jak i wskazanie. Pod pojęciem „gorączka trzydniowa” może kryć się malaria. Ta choroba mogła ówczesznie występować na terenach położonych na południe od Rzymu, które, będąc bogate w bagniska, mogły stanowić naturalny rezerwuar dla komarów. Bagniska zostały osuszone dopiero w czasach industrializacji.

Artemisia jako element wieloskładnikowych kompozycji ziołowych wymieniana jest w „Księdze lekarstw z Lorsch” przy następujących wskazaniach:

- Księga II, 239: „Środek przeciw bólom głowy”⁶⁰. Kombinacja bylicy zwyczajnej i wermutu, w połączeniu z sześcioma innymi składnikami zalecana jest w tym wypadku jako środek do mycia głowy. Analizując jego skład, można przypuszczać, że przynosił ulgę w bólach głowy pochodzenia pasożytniczego lub spowodowanych stanem zapalnym skóry. Jego zastosowanie mogło również powodować efekt rozjaśniający

---

⁵⁵ Ibidem, s. 175.

⁵⁶ Ibidem, s. 185.

⁵⁷ Ibidem, s. 191.

⁵⁸ Ibidem, s. 191.

⁵⁹ Ibidem, s. 213.

⁶⁰ Ibidem, s. 237.

włosy, za sprawą centurii-tysiącznika (*Centaurium umbellatum*) wchodzącej w skład tej mieszanki.

- Księga II, 189: „*Przy ukąszeniu skorpiona*”⁶¹. Według tej recepty, *Artemisia* – razem z grudkami żywicy Olibanum, imbirem, siarką, goryczką, kokornakiem powojnikowym⁶², mieczykiem, centurią, jałowcem sabińskim, dąbrówką żółtokwiatową⁶³ i bukwicą zwyczajną⁶⁴, – powinna, po doustnym zażyciu, pomóc w przypadku ukąszenia.
- Księga IV, 75: „*Sporządzanie proszku ziołowego, co go starożytni ‘skromnym’ zwali*”⁶⁵. Proszek ten, składający się aż z 37 ziół, wliczając bylicę zwyczajną, był niemalże środkiem na wszystko. Miał pomagać w bólach, leczyć nudności, złamania, oparzenia, słaby wzrok, podagrę, nadmierne pragnienie, kamienie nerkowe i wiele innych dolegliwości. To zdumiewające bogactwo składników zostało poddane w wątpliwość już w opisie samej recepty.
- Księga IV, 81: „*Maść stosowana, gdy napitek przeczyszczający niewygodności spowoduje*”⁶⁶. Jest to kolejny przykład wspólnego zastosowania bylicy zwyczajnej i wermutu. Pokazuje on, że już w średniowieczu zauważano i brano pod uwagę działania niepożądane lekarstw. W tym wypadku uwzględniono komplikacje pod wpływem zbyt silnego działania prokinetycznego. Interesująca jest droga podania tego preparatu - „*dobrze ugotowaną precedzisz i na pępek położysz*”. Ta forma łagodzenia bólów brzucha, należy do skarbnicy medycyny holistycznej i do dzisiaj znajduje zastosowanie.
- Księga IV, 89: „*Gdy komu krew przez członki bezładnie galopuje albo w ciele silnie się rozbija*”⁶⁷. Pod takim opisem mogą kryć się skoki ciśnienia tętniczego, czyli niewyrównane nadciśnienie. Przy założeniu, że kuracja ma przynieść zarówno doraźny, jak i przedłużony efekt, konieczność trzydniowej terapii wywarem z bylicy, podanej w recepcie, byłaby uzasadniona. Dalej w recepcie autor podaje, że bylica zwyczajna wzbogacona o wiele innych składników, ma takie samo wskazanie, jeśli zastosować ją w formie kąpieli.

---

⁶¹ Ibidem, s. 209.

⁶² Kokornak powojnikowy- (*Aristolochia clematitis* L.).

⁶³ Dąbrowka żółtokwiatowa – (*Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb.).

⁶⁴ Bukwica zwyczajna (bukwica lekarska, czyściec lekarski) - (*Stachys officinalis* (L.) Trevi.

⁶⁵ Ibidem, s. 303.

⁶⁶ Ibidem, s. 311.

⁶⁷ Ibidem, s. 315.

- Księga V, bez numeru: „*Przygotowanie moszczu olejowego*”⁶⁸. Po raz ostatni *Artemisia* występuje w obszernej recepcie, która, jeśli spojrzeć na dawki poszczególnych składników, opisuje produkcję dziesiątków litrów oleju. Ta ilość nie dziwi, gdy uwzględni się formę jego aplikacji – był stosowany w okładach przy skurczach, drgawkach, przykurczach mięśniowych, kręczu szyi i innych stanach wzmożonego napięcia mięśniowego.

W kolejnych dziełach epoki średniowiecza kładziono konsekwentnie nacisk na uprawę ziół w przyklasztornych ogrodach. Ten fakt miał znaczący wpływ na powstawanie i rozwój pierwszych przyklasztornych aptek.

Walahfrid Strabo (808-849 r.) „*Liber de cultura hortorum*” („Księga o uprawianiu ogrodu”) („*Hortulus*” / „Ogródek”) ok. 840 r.

Przykładem dzieła hołubiącego uprawianie ogrodu jest księga „*Hortulus*” autorstwa Walahfrida Strabo - opata klasztoru benedyktynów na wyspie Reichenau na Jeziorze Bodeńskim.

We wstępie autor przedstawia obowiązki i satysfakcję wynikające z prowadzenia ogrodu, zanim przejdzie do opisu roślin z przyklasztornego ogrodu w dalszej części swojego dzieła. Pełny tytuł tej księgi brzmi „*Liber de cultura hortorum*” („Księga o uprawianiu ogrodu”). Jest to jedno z najważniejszych dzieł botanicznych średniowiecza, ponieważ opisuje prawdziwy ogród, który istnieje do dzisiaj. W formie wiersza, który składa się z dwudziestu trzech zwrotek, zostały opisane dwadzieścia cztery rośliny lecznicze i ich możliwe zastosowania. Autor zaznaczył również w tekście, że nie tylko znał wiedzę starożytnych, ale też sam ją sprawdzał i rozwijał⁶⁹.

Bylicy zwyczajnej nie poświęcono w „*Hortulus*” szczególnej uwagi i pojawia się ona w tym dziele jedynie w marginalnej postaci. Fakt, że autor nie poświęcił tej roślinie odrębnego rozdziału jest zastanawiający, tym bardziej, że umieścił opis gatunków spokrewnionych – *Artemisa absinthium* (wermut) w rozdziale 9, oraz *Artemisia abrotanum* (bylica boże drzewko) w rozdziale 6. Należy również pamiętać, że *Artemisia vulgaris* była w epoce medycyny klasztornej najważniejszą rośliną leczniczą spośród znanych wówczas gatunków *Artemisia*.

---

⁶⁸ Ibidem, s. 337.

⁶⁹ <https://www.goedenrother-gaerten.de/magazin/aktuelles/d-der-hortulus-des-walahfrid-strabo-61280877> (01.08.2022).

Pomimo tego, Walahfrid Strabo poświęca bylicy zwyczajnej zaledwie jedną krótką wzmiankę - na początku rozdziału opisującego wermut: „*Proximus absinthi fructices erigit acris, – Herbarum mater simulantes vimine lento*”⁷⁰; po polsku: „Miejsce obok (melona z poprzedniego rozdziału) zajmują krzewy gorzkiego wermutu, który w swoim wyglądzie spokrewniony jest z matką wszystkich ziół”. Roślina, nazwana tu „*Herbarum mater*” („matka wszystkich ziół”) to właśnie bylica zwyczajna. Określenie to pojawia się kolejny raz na początku innego dzieła wymienionej epoki - w „*Macer floridus*” z XI w. (którego autorem jest Odo Magdunensis), gdzie *Artemisia vulgaris*, została umieszczona na samym początku traktatu⁷¹.

Odo Magdunensis (XI w.) „*Macer floridus*” 1070 r.

O samym autorze wiemy niewiele więcej jak to, że był mnichem i pochodził z Meung nad Loarą. Jego „*Macer floridus*”, spisany i ukończony dwa wieki po „*Hortulusie*”, był jednym z najpopularniejszych poematów dydaktycznych epoki medycyny klasztornej. Nowością tego dzieła były opisy przypraw z Azji (m.in. pieprzu, imbiru, i cynamonu) oraz skrócenie opisów botanicznych przedstawianych ziół, na korzyść dokładniejszego zaprezentowania ich działania leczniczego, z uwzględnieniem czterech własności podstawowych (zioło ciepłe/zimne, wilgotne/suche). Prawie wszystkie rośliny tego dzieła opisane zostały w ten sposób. Być może to właśnie leżało u podstaw jego popularności oraz było powodem do przetłumaczenia go jeszcze w średniowieczu na ówczesny język niemiecki⁷².

Artemisia vulgaris zajmuje w „*Macer floridus*” ważne miejsce. Autor, w pierwszej kolejności, opisał jej znane wskazania dla dolegliwości ginekologicznych. Oprócz właściwości regulujących krwawienia miesięczne i działania poronnego, zwrócił on również uwagę na zdolność bylicy zwyczajnej do usuwania stwardnień i guzków macicy. Przypisał te właściwości pro-sangwinistycznej naturze działania bylicy zwyczajnej, która dąży do utrzymania krwi w stanie płynnym, do czego ma predyspozycje dzięki swoim własnościom podstawowym (osuszaniu i ogrzewaniu). Opisał tym samym kolejną jednostkę chorobową, którą można leczyć tym ziołem. Dzisiaj nazywana jest ona „uterus myomatosus”,

⁷⁰ Tłumaczenie własne na podstawie: Stoffler H. D. *Der Hortulus des Walahfrid Strabo. Aus dem Kräutergarten des Klosters Reichenau*, Sigmaringen 1996, ss. 134-135.

⁷¹ Mayer J. G., Goehl K. *Höhepunkte der Klostermedizin. Der „Macer floridus“ und das Herbarium des Vitus Auslasser*, Herausgg. mit einer Einleitung und deutschen Übersetzung von Johannes Gottfried Mayer und Konrad Goehl, Reprint Verlag Leipzig, Holzminden 2001, s. 28.

⁷² Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 26.

czyli mięśniakowatość macicy (współczesna szkoła nauczania tradycyjnej chińskiej medycyny uważa, że przyczyną powstawania mięśniaków macicy jest obecność {wilgotności} i {śluzu} w macicy)⁷³.

W dalszej części poematu autor wskazuje kolejne zastosowania. Bylica zwyczajna działa diuretycznie i posiada zdolność usuwania kamieni z układu moczowego, a także może być pomocna w leczeniu żółtaczki „*Iktericosque*”. Powołując się na Pliniusza, Odo Magdunensis zawarł w swym dziele wskazówkę, aby „*bylicę ze smalcem zmieszaną, na guzy nakładać*”,

oraz zalecenie, by „*ziele zmieszane z winem spożywać*”⁷⁴.

Bylica zwyczajna należy w „*Macer floridus*” do tych roślin, dla których nie zostały podane własności podstawowe.

Interesująca jest za to wskazówka - opisana w związku z bylicą zwyczajną po raz pierwszy - dotycząca możliwości jej stosowania jako analgetyku, w przypadku nietolerancji opium. To wskazanie mogłoby być uzasadnione działaniem spazmolitycznym bylicy zwyczajnej, ale występującym tylko w dużych dawkach.

Kolejne wskazania do stosowania bylicy zwyczajnej to działania magiczne oraz wzmacniające. Bylica zwyczajna miała „*chronić przed szkodliwymi ziołami i przed trującymi ukąszeniami*”, a jej „działanie ochronne” mogło być rozszerzone na „*węże, co w chaszczach bytują i wszystko inne złe zwierzę*” gdyby „*korzeń na szyi nosić zawieszony*”⁷⁵.

Ogólnowzmacniające działanie bylicy zwyczajnej autor uwzględnił w następującym zdaniu: „*Wzmacnia żołądek a serce i pierś uleczą*”⁷⁶.

W zależności od receptury, autorowi zdarzało się różnicować między ziołem, a korzeniem tej rośliny.

Okładka XV-wiecznego wydania „*Macer floridus*” pochodzi z drzeworytu, który wiarygodnie ilustruje średniowiecznego zakonnego skrybę przy pracy (Ilustracja 6).

---

⁷³ Błaszczyk T. *Podstawy medycyny chińskiej*, Wyd. I, Wydawnictwo Proherba, Hamm, 2012, s. 490.

⁷⁴ Schnell B. *Der Deutsche Macer. Vulgatafassung, mit einem Abdruck des lateinischen Macer floridus „De viribus herbarum”*, Texte und Textgeschichte 50, Niemeyer, Tübingen 2003, s. 226.

⁷⁵ Ibidem, s. 226.

⁷⁶ Ibidem, s. 226.

Macer floridus

De viribus herbarum

Ilustracja 6. Strona tytułowa „Macer floridus” Odo Magdunensisa, wydanie z 1495 roku (Genewa).

Źródło: <https://emaonlinecovid.blogspot.com/2020/06/o-herbario-medieval-serigrafia.html> (21.01.2022).

Matthaeus Platearius (XII w.) „*Circa instans*” ok. 1150 r.

Rozwój medycyny w średniowieczu kształtowany był przez różne szkoły. W pierwszej połowie XII wieku główną rolę w tym procesie odgrywała szkoła z Salerno na południu Włoch. Jednym z jej uczniów i wychowanków był Matthaeus Platearius – syn lekarki, która również była adeptem tej szkoły. Nauczanie w Salerno było kształtowane między innymi przez regularne kontakty z kontynentem afrykańskim, w szczególności z krajami Maghrebu, w okresie rozkwitu kultury i nauki arabskiej. Ponadto, na uczelni tej dużą rolę odgrywały kobiety, które piastowały w niej znaczące funkcje. W Salerno powstało wiele doniosłych medycznych ksiąg tego okresu, a jednym z nich było „*Circa instans*” (1150 r.), zwane też „*De simplicibus medicinis*” („O prostych lekach”), które już wówczas zaliczano do najważniejszych^{77,78}. Autorstwo tej księgi, istniejącej w wielu rękopisach, przypisuje się Matthaeusowi Plateariusowi. Do końca XII wieku powstało kilka wersji tego dzieła, różniących się objętością i zawierających od 250 do 430 rozdziałów.

Opisy roślin, które zawarte są w jednej z krótszych wersji, mającej 270 rozdziałów, przypominają znane współcześnie monografie surowców, cechujące się ujednoliconym sposobem prezentacji. *Artemisia* jest jedną z opisanych roślin. W jej opisie zwraca uwagę dokładne przedstawienie różnorodnych form aplikacji, brakuje natomiast wskazówek, które części rośliny zostały użyte; prawdopodobnie korzystano z części nadziemnych.

„*Artemisia calida est et sicca in tertio gradu. Contra sterilitatem ex humiditate; ad menstrua provocanda (pessar). Contra tenasmon ex frigiditate. Contra glandulas, quae nascuntur in ano. Contra hemicraniam et cepheam detur aliqua opiata cum vino decoctionis artemisiae*”⁷⁹.

Poniżej zostanie przedstawione polskie tłumaczenie tego tekstu, który w wersji niemieckiej oznaczony jest tytułem: Kap. 21: Vom Beifuß (*Artemisia*) [Rozdz. 21: „*O bylicy (Artemisia)*”]

„*Własności podstawowe: Bylica rozgrzewa i osusza w trzecim stopniu.*

Formy aplikacji i wskazania: Artemisia pomaga przy niepłodności, która od nadmiernej wilgotności w ciele powstaje. Zapodana dopochwowo, miesięczne oczyszczanie niewiast

⁷⁷ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 27.

⁷⁸ de.wikipedia.org/wiki/Circa_instans (09.09.2020).

⁷⁹ Wölfel H. (Verf.) *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitäts-bibliothek Erlangen: Text und Kommentar als Beitrag zur Pflanzen- und Drogenkunde des Mittelalters*. Inaugural-Dissertation, Dissertationsdruck A. Preilipper, Hamburg Berlin 1939, s. 130.

wzmaga. Bylica sproszkowana, razem z innym ziołem, co go rdestem zowią i do tego z muszkatołowcem w równych częściach zmieszana; proszek ten do miodu albo zwykłego syropu dodać i zarówno rankiem jak i wieczorem z winem co się w nim bylica gotowała przyjmować. Jeszcze lepiej jednakże brać kąpiel w takiej wodzie, gdzie się bylica i liście laurowe gotowały; albo na łonie niewieścim okład z takiej wody uczynić. Pomocna jest bylica również tedy gdy ją w oliwie albo w oleju orzechowym zagotować i globulkę uczynić. Aby miesięczne oczyszczanie niewiast pobudzić wkładkę z bylicy albo z jej wywaru zapodać. Przeciw stolcowi co się z małej ciepłoty ciała⁸⁰ bierze i na zewnątrz ciśnie niech weźmie cierpiący nasiadówkę z dymu od paku węglowego i nad gorącym węglem siedząc przez dziurnik pośladowy go do ciała wprowadzi; można też bylicę w czarce podgrzać i na kamieniu młyńskim postawić; na tym cierpiącego posadzić; ten sposób jest pewien. Na zatłokane wrzody co u odbytu rosną, zrób wpierw nacięcie dookoła; a potem na niego proszku z bylicy i krzeszyny⁸¹ rozsypuj. Przeciw bólowi na pól głowy i na ból czołowy podaj lek z opium i wina, w którym się bylica gotowała.

*Niebezpieczeństwo: Gdy za dużo suchości do ciała przystąpi, to będzie bylica szkodzić. Odczytać to z ciała niewiasty można; czy tłusto nabrzmiała (to jest wilgotna), czy na żołądku chuda (to jest sucha)*⁸².

Księga „*Circa instans*” szybko rozpowszechniła się w Europie, tworząc standardy postępowania i terapii prostymi środkami ziołowymi (Ilustracja 7). Uchodziła za jedno z głównych źródeł informacji dla powstałego trzysta lat później zielnika „*Gart der Gesundheit*” („Ogród zdrowya”), który był wykorzystywany aż do początków XVIII w.⁸³

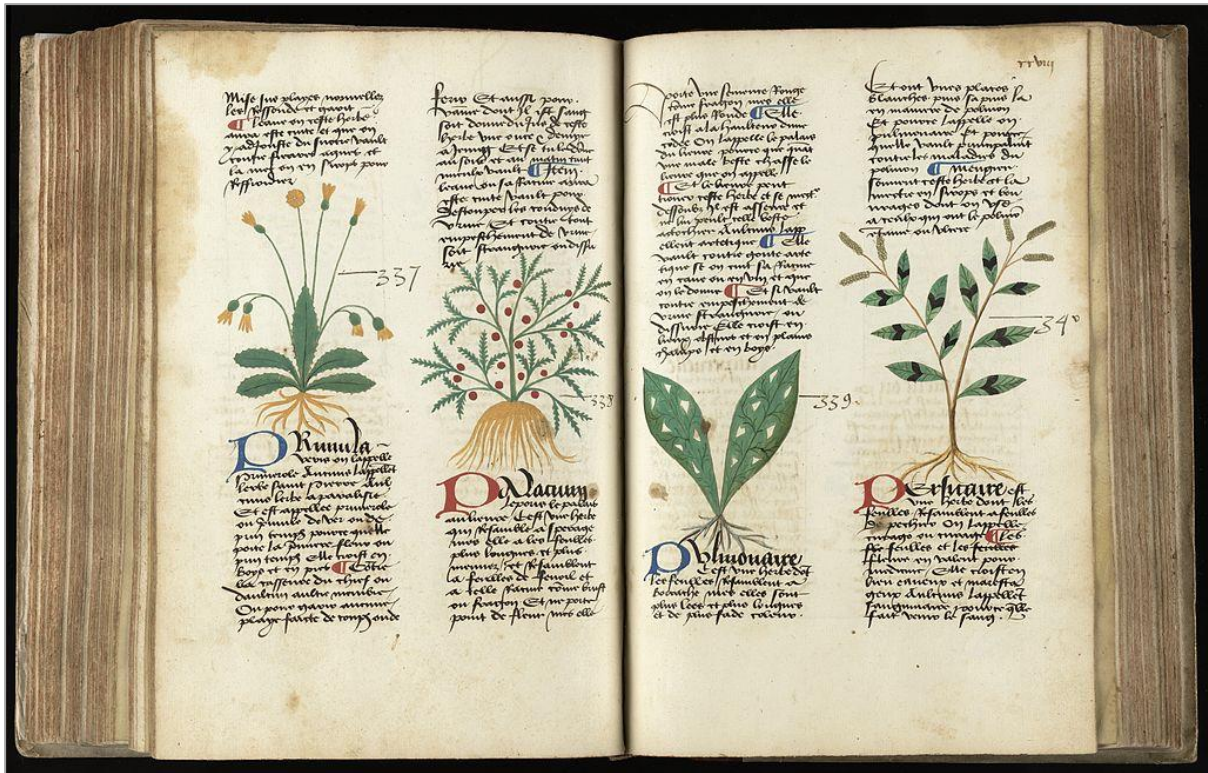
---

⁸⁰ Z małej ciepłoty ciała = z zimna wewnętrznego (P.Klin).

⁸¹ Krzeszyna = Szanta zwyczajna (*Marrubium vulgare* L.).

⁸² Wölfel H., op. cit., s. 130.

⁸³ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 29.

Ilustracja 7. Strony z zielnika Matthaeusa Plateariususa „Circa instans”. Manuskrypt, koniec XV wieku.
 Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Circa_instans#/media/Datei:Platearius,_Matthaeus_Wellcome_L0055259.jpg (27.06.2022).

Hildegarda z Bingen (1098-1179 r.) „Physica”/ „Liber simplicis medicinae” („Księga prostej medycyny”) (1150-1160 r.)

Ostatnią z wielkich postaci epoki medycyny klasztornej była Hildegarda z Bingen. Ta uczona zakonnica-benedyktynka z klasztoru Ruppensberg w Bingen nad Renem, w swoim dziele „*Causae et curae*” umiała klarownie przedstawić teologiczne podstawy świata i medyczno-holistyczne doświadczenia. Drugie dzieło jej autorstwa – „*Liber simplicis medicinae*” („Księga prostej medycyny”), przemianowana w drukowanych wydaniach XVI w. na „*Physica*”, zawiera opisy pojedynczych środków leczniczych – organicznych i nieorganicznych. Składa się z dziewięciu ksiąg. W pierwszej - „*De plantis*” („O roślinach”), opisanych zostało dwieście siedemnaście roślin z wykorzystaniem niemieckiego nazewnictwa dla roślin i chorób. Bylicę zwyczajną nazywa tam „*Biboz*” i pisze o niej następująco:

„*O bylicy: bardzo ciepła, leczy chore wnętrzości, chory żołądek ogrzewa, bóle od jedzenia*”⁸⁴.

Dokładniejszego opisu rośliny brakuje; własności podstawowe zostały przedstawione w połączeniu z kierunkami i charakterem działania rośliny (żołądek, {zimno}). Wskazania pochodzą z kręgu rodzącej się w tamtym czasie medycyny „akademickiej” mającej swoje korzenie w Salerno. Ze względu na swoją przystępność dla czytelnika i łatwość zrozumienia tekstu, wskazania z „*Physica*” zostały zaadoptowane przez opracowania spisane w następnych wiekach.

Jeszcze za życia Hildegardy z Bingen, w efekcie obrad dwóch synodów - w Clermont (1130 r.) i w Tours (1163 r.) zabroniono klerowi prowadzenia działalności medycznej. Jednym z powodów tego zakazu mógł być fakt, że ówczesni „duchowni” lekarze przeprowadzali również zabiegi chirurgiczne, wtedy nierzadko kończące się niepowodzeniem terapeutycznym. Biorąc pod uwagę ustalony na synodach wizerunek księdza jako pocieszyciela i pomocnika, takie praktykowanie zawodu i powołania stało się niepożądane. Skutkiem tego, klasztory, pozbawione swojego lekarsko- terapeutycznego znaczenia, przez następne wieki poświęciły się zagadnieniom związanym z farmacją⁸⁵.

---

⁸⁴ Portmann M.-L. *Heilmittel*, I–VI, Basler Hildegard-Gesellschaft, Basel 1982–1984. s. 124.

⁸⁵ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 31.

2.2. Okres encyklopedystów

Filozoficzny rozwój Zachodu w czasach spisywania omawianych rękopisów odbywał się przede wszystkim w klasztorach kościoła katolickiego. Benedyktyńska doktryna o konieczności łączenia modlitwy i pracy była podstawą do systematycznej analizy dostępnej wówczas wiedzy, a klasztorna cisza i porządek oferowały doskonałe warunki, by sprostać temu zadaniu. Ojcowie wielu zakonów – franciszkanów, augustianów, dominikanów – studiowali w skupieniu arabskie księgi, zajmowali się logiką Arystotelesa i cały czas aktualizowali swoją wiedzę, między innymi dzięki kontaktom z misjonarzami. Faworyzowaną formą dokumentacji stała się encyklopedia, bazująca na dziełach z Cesarstwa Rzymskiego okresu późnego antyku. Poniżej zostaną omówione cztery encyklopedie zielarstwa spisane w okresie XIII-XIV wieku w języku łacińskim i niemieckim.

Bartholomäus Anglicus (1190-1250 r.) „*De proprietatibus rerum*” („O właściwościach rzeczy”) (1250 r.)

Jedną z pierwszych encyklopedii zielarstwa, które powstały w oparciu o dzieła starożytnego Rzymu, była „*De proprietatibus rerum*” („O właściwościach rzeczy”). Jej autorem był franciszkanin Bartholomäus Anglicus. Cała encyklopedia została podzielona na dziewiętnaście ksiąg. W księdze siedemnastej autor opisuje drzewa i zioła („*de arboribus et herbis*”)^{86,87}. Swoje zapiski opiera na źródłach starożytnych (korzysta z Pliniusza, Dioskuridesa, Izydora z Sewilli) oraz średniowiecznych (sięga do Matthaeusa Plateariususa - „*Circa instans*” i Awicenny).

W opisie roślin leczniczych znalazła się również bylica zwyczajna. Bartholomäus różnicuje między korzeniem i liśćmi, ale nie podaje dla nich odrębnych zastosowań ani odmiennych sposobów aplikacji. Według tego autora, bylica jest pomocna na bóle głowy, jeśli przyjmować ją w formie odwaru z winem, ma usuwać kamienie z dróg moczowych, pobudzać wystąpienie miesiączki oraz przynosić korzyść przy niepłodności na tle {zimna} (wewnętrznego)⁸⁸. Zastosowana w formie okładu na podudzia ma przynieść ulgę zmęczonym nogom podróżników. Autor przypisywał jej ponadto właściwości magiczne – miała odstraszać złe duchy⁸⁹.

---

⁸⁶ Ibidem, s. 32.

⁸⁷ de.wikipedia.org/wiki/De_proprietatibus_rerum (19.08.2019).

⁸⁸ W nawiasie okrągłym uwaga autora.

⁸⁹ <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ink/content/pageview/3554368> (28.06.2019).

Albertus Magnus (1193-1280 r.) „De Vegetabilibus” („O roślinach”) (pol. XIII w.)

Duża popularność jaką zdobyły pierwsze encyklopedie, zachęciła wielu uczonych do opracowywania podobnych dzieł. Jedną z wielkich postaci tej epoki, był Albertus Magnus, dominikanin, zwany również „Doctor universalis”. Jemu zawdzięcza się pierwszy kompletny komentarz do dzieł zebranych Arystotelesa, przyjęty przez Kościół Katolicki, a jednym z jego uczniów był Tomasz z Akwinu. W jego encyklopedii „De Vegetabilibus” („O roślinach”) z drugiej połowy XIII wieku, w księdze siódmej – „Botanica”, wśród opisanych trzystu gatunków roślin, znajdziemy również bylicę zwyczajną.

Lektura książki pozwala dostrzec wpływy z Pliniusza: „*calida et sicca, contra sterilitatem, quae est ex humiditate, valens. Portata etiam et alligata cruribus, tollit lassitudinem itinerantium*”⁹⁰ (ciepła i sucha, przeciw niepłodności, która z nadmiernej wilgotności pochodzi, usuwa także gdy na podudziach noszona, zmęczenie podróżnym). Opis przywodzi na myśl skróconą wersję z „*Circa instans*”. Jednocześnie powszechność stosowania i występowania bylicy zwyczajnej sprawiła, że wskazania do stosowania i informacje o jej działaniu mogły się powtarzać u wielu autorów.

Około trzysta lat później księga „Botanica” została wydana drukiem w Wenecji. Przez ten czas „De Vegetabilibus” stała się tak popularna, że stanowiła jedno z głównych źródeł dla pierwszej niemieckojęzycznej encyklopedii – „*Buch der Natur*” („Księga Natury”) Konrada z Megenberg⁹¹.

Konrad z Megenberg (1309-1374 r.) „Buch von den natürlichen Dingen” („Księga o rzeczach naturalnych”), („Buch der Natur” / „Księga Natury”)

Konrad z Magenberga był zakonnikiem cystersów, ale przede wszystkim uczonego. „Księga Natury” jest pierwszą encyklopedią spisana i wydrukowana w języku niemieckim. Zawiera informacje o ludzkim organizmie, zjawiskach astronomicznych, listę zwierząt i roślin oraz opisy kamieni i metali szlachetnych. Tak bogata zawartość encyklopedii sugeruje głęboką wiedzę autora oraz prezentuje szerokie spektrum jego zainteresowań, co znajduje odzwierciedlenie w jego pozostałych dziełach, z innych zakresów wiedzy (m.in. teologii).

---

⁹⁰ Biewer K. *Albertus Magnus, De Vegetabilibus Buch VI, Traktat, 2: lateinisch-deutsch Übersetzung und Kommentar von Klaus Biewer. Mit einem Geleitwort von Rudolf Schmitz* [in] „Quellen und Stadien zur Geschichte der Pharmazie 62,“, herausgegeben von Rudolf Schmitz und Fritz Kraft, WVG Stuttgart, 1992. s. 42.

⁹¹ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 33.

Cześć encyklopedii poświęcona naturze i otoczeniu człowieka znalazła duże uznanie w kręgach ówczesnej medycyny. Z czasem wzbogaciła się zarówno o opisy kolejnych roślin, jak i leków pochodzenia zwierzęcego⁹². Niektóre z prezentowanych okazów fauny mogą budzić dzisiaj zdumienie, np. syrena morska opisana w rozdziale III „O cudach mórz” (Ilustracja 8).

Informacje dotyczące bylicy zwyczajnej są powtórzeniem znanej już wiedzy. *Artemisia* ma leczyć choroby ginekologiczne oraz zmęczenie. Co ciekawe, Konrad z Megenberg kwestionuje niektóre jej właściwości, traktując je jako przekazywaną z pokolenia na pokolenie mądrość ludową, nie znajdującą oparcia w nauce.

„Imiona: Artemisia, Bylica: gorąca i sucha, niepłodność z wilgotności. Powiadają też mistrzowie: który podróżny sobie to zioło na nogi zawiąże, temu zmęczenie (ból) ono zabierze. Spróbuj tak, ale ja w to wiary nie pokładam i za czarną magię uważam”⁹³.

---

⁹² Ibidem, s. 34.

⁹³ Pfeiffer F. (Hrsg.) *Das Buch der Natur von Konrad von Megenberg. Die erste Naturgeschichte in deutscher Sprache*, Verlag von Karl Aue, Stuttgart 1861, s. 384.

re schnell von einer seite
 an die ander was es sein
 schnellheit hin treibt
 Obey dem tier verston ist
 amey rechtlichen behende
 menschen der seymung
 ist der hat zwey flügel
 an dem antlitz mensch
 licher natur das ist
 menschlicher sel zwey
 flügel sind oerungst
 und vernünftiger
 will die andren zwey
 flügel hat er an dem
 ruggen das ist an den
 gemainen krosse der
 sel ka mit der mensch
 vber am tritt mit an
 den tieren als gesicht
 gehört an semlich er
 oft der sel die zwey
 flügel sind erkennen
 und begeren mit den
 vier flügel flücht der
 sumerich mensch vere
 und vachet .i.

Von dem merwunder

Merichus marinus
 haiss am mer
 wunder das ist
 am mer wunder. das ist
 in der gestalt als am fisch
 vn oben an dem haubt
 als am new beschorn münch
 an dem haubt hat es
 am platten gar wiss vn
 hat amey schwarzen rauff
 vmb das haubt ob den
 senoren recht als der
 rauff ist von dem har
 den die rechten münch
 habend das merwunder
 hat die art das es die
 leut an dem gestat by
 dem merer geben Gu Qm

Ilustracja 8. Strona z zielnika „Buch von der natürlichen Dingen” Konrada z Megenberg, poświęcona syrenom morskim, opisanym w rozdziale III (O cudach mórz), wydanie z 1481 roku (Augsburg).
 Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Megenberg_buch_natur_augsburg.jpg (21.01.2022).

Rufinus z Genui - opat Tyrusu „*Liber de virtutibus herbarum et de compositionibus earum*” („Księga o właściwościach ziół i o kompozycjach z nich”) ok. 1288 r.

Rufinus – niepoddający się dokładnej identyfikacji włoski duchowny, posługujący się tytułem „abbas monasterii de Tyro” (opat zakonu w Tyrusie, podlegający władzy arcybiskupa Genui), poświęcił się zadaniu spisania całej dostępnej ówczesnie wiedzy o ziołach leczniczych w jednej księdze. Efektem tych starań było opracowanie zawierające 638 rozdziałów z alfabetycznie ułożonym spisem ziół i jasnym powołaniem na źródła tekstowe⁹⁴.

Rufinus, w swoim opisie „*Artemisia*”, położył nacisk na nieco inne wskazania niż Konrad z Megenberg i skoncentrował się bardziej na dolegliwościach połogowych niż na problemach związanych z niepłodnością lub z samą ciążą. Obaj autorzy są jednak zgodni co do zdolności bylicy zwyczajnej do usuwania wilgotności z organizmu. Rufinus w tym kontekście, po raz pierwszy wskazuje na działanie diuretyczne. Dalej, obaj przypisują bylicy zwyczajnej działanie wzmacniające. Rufinus nie waha się przy tym powoływać w swoim dziele na innych autorów. W nieco później opublikowanej „*Księdze Natury*” Konrada z Megenberg takich wzmianek brak.

„*Imię: Artemisia, matricaria Dioskurides: menstrua relaxare (ból miesiączny łagodzi), partum expellere (poród wzmacnia), urinam provocare (mocz ilość zwiększa). Circa instans, Macer. Alexander: cal et sic. Consumendi et extenuandi (silne osłabienie i zmęczenie), diureticus (diuretyk), matrix et vesica (macica i pęcherz moczowy); Tabula salernitana: menstrua (Tabela podług szkoły z Salerno: krwawienie miesięczne)*”⁹⁵.

2.3. Podsumowanie

Średniowieczna nauka o zdrowiu utrwaliła w portrecie terapeutycznym bylicy zwyczajnej dwie jej własności podstawowe – suchość i ciepło. Konsekwencją tego faktu było rozszerzenie wskazań do leczenia tą rośliną nie tylko dolegliwości kobiecych, ale również dolegliwości żołądkowych, które także bardzo często rozwijają się z powodu działania patologicznych {czynników chorobotwórczych}: zimna i wilgotności. To właśnie te dwa główne obszary jej zakresu terapeutycznego (wysuszanie/ogrzewanie + usuwanie zastojów

⁹⁴ <http://www.klostermedizin.de/index.php/die-klostermedizin/kraeuterbuch-kompilationen/25-kraeuterbuch-kompilationen> (26.02.2022).

⁹⁵ Thorndike L., Francis S. B. Jr. (ed.) *The herbal of Rufinus, edited from the unique manuscript by LYNN Thorndike assisted by Francis S. Benjamin, Jr.*; University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1945, s. 48.

[na przykład krwi]) zostaną w późniejszych wiekach opisane terminami {„Śledziona”} i {„Wątroba”} w nomenklaturze europejskiej medycyny holistycznej. Oba wymienione terminy były tożsame ze swoimi odpowiednikami w ówczesnej nomenklaturze TCM, która posługuje się nimi do dzisiaj w niezmienionej nazwie i działaniu (czyli przypisywanej im funkcji fizjologicznej).

Praca wykonywana przez wspólnoty zakonne i klasztorne umożliwiła, przynajmniej częściowo, odtworzenie i uporządkowanie dorobku antyku. Wiedza ta była uzupełniana własnymi doświadczeniami i badaniami, prowadzonymi również w klasztorach żeńskich, a także z pomocą dorobku świata arabskiego, z którym klasztory utrzymywały ożywione kontakty. Pozwoliło to usystematyzować wiedzę medyczną, wzbogacając ją o dodatkowe informacje, nieznane dotychczas europejskim badaczom oraz weryfikując niektóre przekonania o zastosowaniu i działaniu roślin leczniczych.

Encyklopedie ziołarstwa, wraz z rozwojem nauki oraz gromadzeniem wiedzy, stawały się coraz obszerniejsze i wszechstronne. Za przykład takiej ewolucji może służyć sfera botaniki: stworzona pierwotnie na potrzeby medyków i duchownych, zaczęła z czasem służyć jako pomoc w wyborze produktów na kuchenny stół, by rozwinąć się do formy pism agrarnych nauczających, jak uszlachetniać drzewa owocowe⁹⁶.

---

⁹⁶ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 35.

3. Renesans

3.1. Pierwsze drukowane zielniki

Na przełomie epok średniowiecza i renesansu doszło również do innego istotnego przełomu - w sposobie propagowania wiedzy i przybliżania jej szerokim masom. Stało się tak za sprawą wynalezienia druku (ok. 1450 r.). Dwa inne kamienie milowe rozwoju tego okresu – odkrycie Ameryki i reformacja mogły w pełni zaprezentować światu swoje znaczenie właśnie dzięki pomocy drukowanych publikacji. Ta nowa forma przekazywania informacji umożliwiała ich precyzyjne powielanie, zarówno gdy chodziło o szkice map i opisy nowo odkrytych lądów, jaki w przypadku manifestów skierowanych do całych społeczeństw. Druk zrewolucjonizował odbiór rzeczywistości.

Na początku, tak jak w przypadku odręcznie spisywanych dzieł na zamówienie, pierwsze drukowane książki powstawały w niewielkiej liczbie egzemplarzy. Zielniki należały do znanych pozycji czytelniczych, sądząc po roli jaką odgrywały w zamówieniach początkowego okresu drukarstwa. Wiek XVI z perspektywy działalności pierwszych drukarni, można bez przesady nazwać „epoką zielników”. Od wynalezienia druku do XVII wieku wydano około stu dzieł tego typu, a pierwszą wydrukowaną pozycją niemieckojęzyczną na ten temat była „*Księga Natury*” Konrada z Megenberg, omówiona w podrozdziale 2.2., s.47. Dzieło to doczekało się aż dziewiętnastu wznowień. Nie zawierało jednak ilustracji roślin leczniczych⁹⁷.

Poniżej omówiono dwa przykłady zielników, które stały się popularne dzięki spisaniu ich po niemiecku w prostej i zrozumiałej dla czytelnika formie.

Johann Wonnecke von Kaub (1430-1503 r.) „*Gart der Gesundheit*” („Ogród zdrowy“) 1485 r.

Pierwszym drukowanym oraz ilustrowanym zielnikiem w języku niemieckim był „*Gart der Gesundheit*” („Ogród Zdrowy”). W roku 1485 drukarnię Petera Schäffera w Moguncji opuściło pierwsze wydanie „*Ogrodu Zdrowy*”, które uznano później za „najdonioślejszy druk czasu inkunabułów”⁹⁸. Autor dzieła – lekarz i botanik Johann Wonnecke von Kaub (1430-1503/4 r.), oparł jego strukturę na „uznanych Mistrzach Medycyny, Galleniuszu, Awicennie,

---

⁹⁷ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 37.

⁹⁸ Ibidem, s. 38.

Serapionie, Dioskuridesie, Pantechnie i Plateariusie”⁹⁹. Oprócz zrozumiałych opisów w języku niemieckim, swoją popularność zielnik zawdzięczał licznym ilustracjom, nawet jeśli nie wszystkie z nich były rzetelne, udane i...prawdziwe (Ilustracje 9 i 10).

Również struktura zielnika ułatwiała korzystanie z zawartej w nim wiedzy. Wszystkie przedstawione wskazania terapeutyczne są bowiem zebrane razem i łatwe do porównania. W budowie dzieła dobrze widoczne są wpływy nowych prądów medycznych i dowody rozwoju naukowego, czytelne na przykład w sformułowaniach „*zatkana wątroba i śledziona*”, albo „*exitura ani*” („wypadanie odbytu”).

Na uwagę zasługuje także fakt, że Wonnecke von Kaub cytuje prace współczesnych mu autorów rodzącej się wówczas chirurgii, którzy zaczęli opisywać swoje doświadczenia w językach narodowych. Dzięki takim innowacjom „*Ogród Zdrowya*” stworzył podstawy do naśladowania dla autorów i wydawców następnych dzieł tego gatunku¹⁰⁰.

Artemisia również znalazła miejsce w zielniku von Kauba i to w rozdziale pierwszym: „*Imiona: Arthemisia, mater herbarum, Arivosa, Ampolata, Britanica, Campanaria, Matricaria minor, Melenoff, Zantes, Thagetes, Leptafelos*”¹⁰¹.

„*Avicenna/Diaskorides: małżonkę Mansolosa Artemisia zowią; kazała ona na cześć swego zmarłego małżonka mauzoleum mu wznieść; Parthenis*”¹⁰².

W tym wypadku, dokładna identyfikacja gatunku jest trudna z powodu braku narodowych i regionalnych nazw w opisie tej rośliny. W przypadku większości pozostałych roślin zostały one przez autora uwzględnione.

Von Kaub wspomina bylicę w swoim zielniku, cytując z 17. księgi Izydora z Sewilli, który nazwy tego zioła wiąże z dwiema antycznymi boginiami: Artemis i Dianą, ale poza tym nie prezentuje o roślinie żadnych dalszych informacji.

„*Isidor w księdze 17, Ethymologarium zwaną mówi, że artemisia jest ziołem, co go ludy pogańskie Dianie poświęcają i tak ją czczą; Grecy jednakże Dianę Artemisia nazywają*” (*Isidor, 17, 9, 45: „Artemisia herba Dianae a gentibus consecrata est, unde et nuncupata; Graece enim Diana Artemis dicitur.”*)^{103,104}.

---

⁹⁹ Ibidem, s. 38.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 39.

¹⁰¹ Wonnecke von Kaub J. *Gart der Gesundheit*, bei Peter Schöffler, Mainz 1485, kap. 1, Faksimile, Konrad Kölbl, München 1966.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Isidor von Sevilla *Etymologiarum sive originum libri XX*, hrsg. Von W. M. Lindsay Bd. II, Oxford University Press, Oxford 1911, Reprint 1985, Buch 17, kap. 9, vers 45.

Przedstawiając terapeutyczne właściwości bylicy, von Kaub, powołuje się na innych autorów. Korzysta z wiedzy m. in. Plateariusza, Dioskuridesa, Galena i Pliniusza¹⁰⁵:

- *Platearius: gorąca i sucha w 3 stopniu; menstruacja;*
- *Dioskurides: poród przyspiesza; zmarły płód wygania; przeciwko truciznom i czarom: Artemisia w domu przed diabłem chroni; kto bylicę u szyi nosi, temu żadne trujące zwierzę nie szkodzi; napitek przeciw ugryzieniu zwierzęcia*¹⁰⁶.

Możliwość identyfikacji bylicy zwyczajnej przedstawiona w „Ogrodzie Zdrowya” wynika bardziej z opisu działania niż z prezentacji cech botanicznych, chociaż tutaj pomocna jest również czarno-biała rycina.

- *„Dwa rodzaje: czerwona i biała na lodydze; mocz wyprowadza;*
- *Dioskurides: dobra na kamień; guz w macicy; alkoholowy destylat z selera*¹⁰⁷, *w marszu się nie męczyć; korzeń nad drzwiami położyć;*
- *Galen: bóle u kobiet i cierpienia od kamieni;*
- *Plinius: na zimny żołądek; mocno przeczyszcza i usuwa (płód spędza);*
- *Platearius: bezpłodność; guzy i gruczoły na odbycie; naciąć (ostrym nożem); Zatkanie śledziony i wątroby co od zimnej materii pochodzą; przeciw żółtaczce z bławatkiem zmieszany; przeciw wypadaniu odbytu: Artemisia razem z Taxus barbatus*¹⁰⁸ ¹⁰⁹.

Wraz z rozwojem i popularyzacją sztuki druku, na rynku pojawiały się nowe książki związane z tematyką ziołolecznictwa. Dzięki nowej formie opisu roślin, jasnej konstrukcji dzieła oraz bogactwu ilustracji, „*Gart der Gesundheit*” („Ogród Zdrowya”) stał się uznanym wzorem i drukarskim punktem odniesienia dla wydawanych po nim zielników.

---

¹⁰⁵ Von Kaub błędnie podaje jako źródło Dioskuridesa. Nie opisywał on działania związanego z przesadami, a wymienione „magiczne” wskazanie znajduje się w *Macer floridus*, bazującym na *Historia naturalis* Pliniusza Starszego.

¹⁰⁶ Wonnecke von Kaub J., op. cit.

¹⁰⁷ Seler naciowy (*Apium graveolens* L.); oryg.: Eppichwasser.

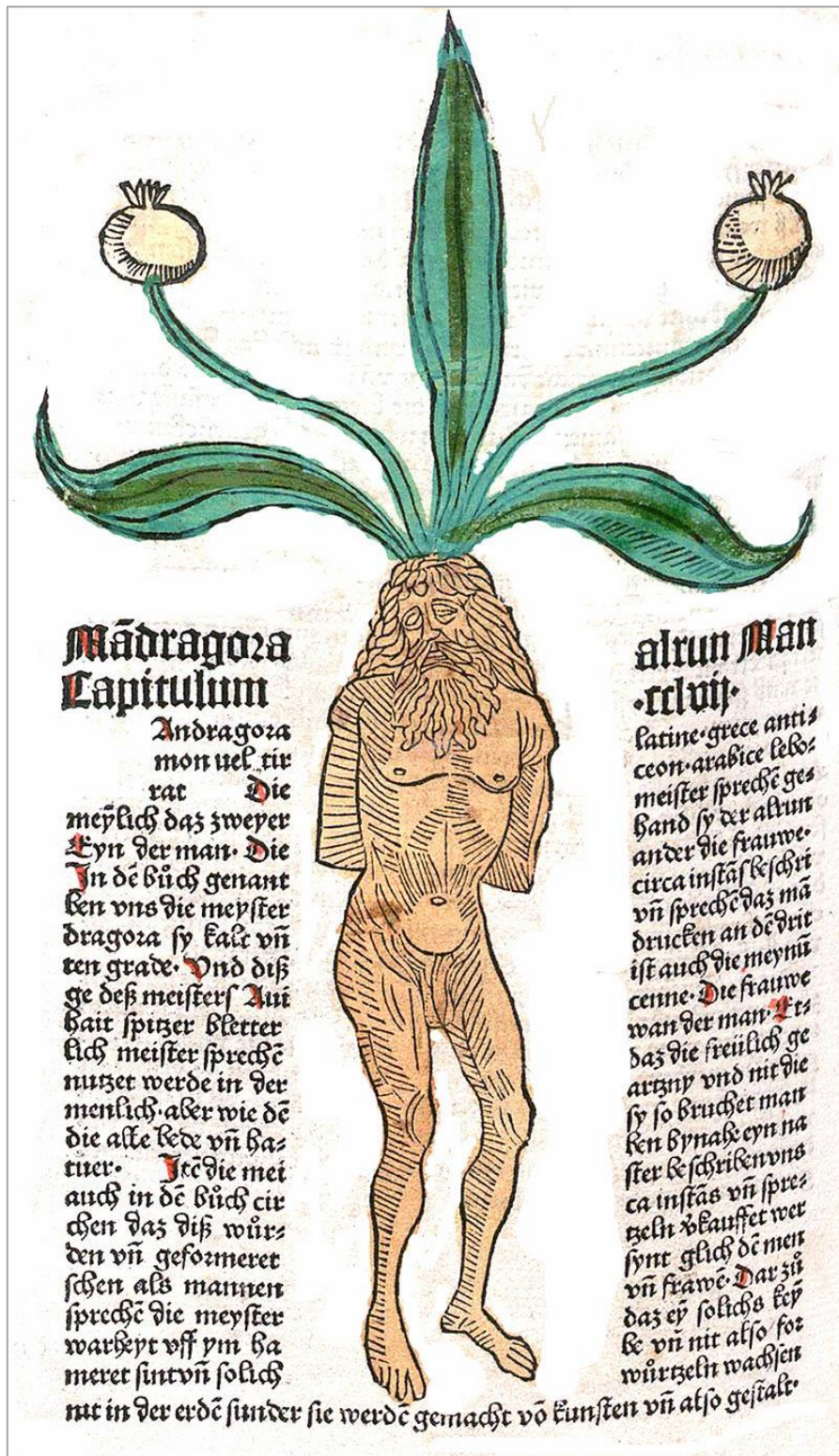
¹⁰⁸ *Taxus barbatus* - Dziewanna drobnokwiatowa (*Verbascum thapsus* L.).

¹⁰⁹ Ibidem.

Ilustracja 9. Strony z zieleńnika Johanna Wonnecke von Kauba „Gart der Gesundheit” poświęcone bylicy zwyczajnej, wydanie z 1485 roku (Mainz).

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Gart_der_Gesundheit#/media/Datei:Gart_Artemisia_Text.jpg.

**Mādragora
Capitulum**

Andragora
mon uel tir
rat Die
meylich das zweyer
Eyn der man. Die
In de büch genant
ken vns die meyster
dragora sy late vñ
ten grade. Vnd diß
ge des meisters Au
hait spitzer kletter
lich meyster sprechē
nutzet werde in der
menlich. aber wie de
die alle kede vñ ha
tuer. **I**c die mei
auch in de büch cir
chen das diß würz
den vñ geformet
schen als mannen
sprechē die meyster
warheit vff ym ha
meret sint vñ solich
nit in der erde sinder sie werdē gemacht vō künsten vñ also geist.

**alrun Man
•cluij•**

latine grece anti
ceon arabice lebo
meister sprechē ges
hand sy der alrun
ander die frauwe
circa instas kschri
vñ sprechē das mā
drucken an de drit
ist auch die meynū
cenne. Die frauwe
wan der man. **E**s
das die freulich ge
argny vnd nit die
sy so bruchet man
ken bynake cyn na
ster kschriben vns
ca instas vñ spre
zeln klaufset wer
sint gleich de men
vñ frauwe. Dar zu
das ey solichs kē
ke vñ nit also for
würzeln wachsen

Ilustracja 10. Strona z zielnika Johanna Wonnecke von Kauba „Gart der Gesundheit” poświęcona korzeniowi mandragory, wydanie z 1485 roku (Mainz).

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Mandragora_Mann.jpg (21.01.2022).

Adam Lonitzer (1528-1586 r.) „*Naturalis Historia*” (łac. 1551 r. / niem. 1557 r.)

W roku 1557 Adam Lonitzer – niemiecki lekarz, badacz-podróżnik i botanik - wydał nowe opracowanie swojego niemieckojęzycznego zielnika. Była to zaktualizowana wersja „*Naturalis Historia*” jego autorstwa¹¹⁰, wydana zaledwie sześć lat po pierwszej łacińskojęzycznej wersji. Lonitzer usystematyzował jej zawartość, przejął opisy procesów destylacji z dzieła Hieronymusa Brunschwiga „*Kleines Destillier-buch*” („Mała księga destylacji”), wprowadził do treści oprócz opisów roślin opisy ssaków, ptaków, ryb, metali, kamieni szlachetnych, gum i soków. Zielnik Adama Lonitzera doczekał się 27 wydań, różniących się zaledwie kolejnością rozdziałów i układem tekstu (ostatnie zostało wydane w 1783 roku w Augsburgu) i należy do najpopularniejszych niemieckojęzycznych dzieł tego gatunku¹¹¹.

Wydanie „*Naturalis Historia*” z roku 1703 (a więc jedno z ostatnich), było wciąż na tamte czasy nowoczesną książką naukową w pełnym znaczeniu tego słowa. Rozdział poświęcony „*Artemisia*” ma jasną i uporządkowaną strukturę, opatrzony jest dwiema udanymi ilustracjami rośliny („*czzerwony Bucken*” i „*biały Bucken*”) ¹¹², a na marginesie stron znajdują się krótkie odnośniki do najważniejszych informacji (np. hasło i wskazówki) umożliwiające szybkie ich odnalezienie w tekście.

Opis rośliny rozpoczyna się podaniem jej nazw:

„*Bylica ma wiele imion / niektórzy zowią ją też Bucken / pas na przesilenie Słońca / pas św. Jana / duży wrotycz / Grecy Artemisia / w łacinie i w aptece Artemisia / po włosku Artemisia / Gallowie le Larmoise / Hiszp. Artemisia*”¹¹³.

Lonitzer rozważa także możliwe pochodzenie niemieckiej nazwy tej rośliny:

„*Niektórzy dlatego ją Beyfuß (Bylica) zowią / bo gdy kto piechotą chodzi / i ziolo owe w butach przy sobie nosi / tego zmęczenie oszczędzi*”¹¹⁴. *Ten akapit w bardzo udany sposób tłumaczy pochodzenie najpopularniejszej nazwy bylicy pospolitej w języku niemieckim - Beifuß*¹¹⁵.

---

¹¹⁰ Nie jest to przedruk dzieła Pliniusza pod tym samym tytułem, ale odrębne opracowanie.

¹¹¹ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 44.

¹¹² Lonitzer A., Uffenbach P. *Kräuter-Buch und Künstliche Conterfeyungen der Bäumen, Stauden, Hecken, Kräuter[ ]*, Ulm 1703, Verlag Bartholomae, Kap. 173, ss. 343–345. Online: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10230247?page=356,357> (20.12.2017).

¹¹³ Ibidem, s. 343.

¹¹⁴ Ibidem, s. 343.

¹¹⁵ „*Bei-Fuß*” oznacza po niemiecku dosłownie „*przy-nodze (stopie)*” (tłum. P. Klin).

W dwóch następnych zdaniach autor, w bardzo kompaktowy sposób, przedstawia najważniejsze cechy botaniczne bylicy zwyczajnej: *„Bylica podobna jest postacią do wermutu i bożego drzewka / liście ma na zewnątrz białe / a do wewnątrz zielone / ma silny zapach / i jest gorzka”*^{116/117}.

Własności podstawowe opisuje następująco:

*„Jest gorąca i sucha w trzecim stopniu”*¹¹⁸.

Autor rozróżnia liście i korzeń, co ma znaczenie w praktycznym zastosowaniu rośliny: *„Liście potrzebne są dla lekarstwa / a nie korzeń. Najlepsze są zielone i suche”*¹¹⁹.

Wskazania terapeutyczne nie odbiegają od znanej wiedzy na temat stosowania bylicy zwyczajnej. Od samego początku Lonitzer wskazuje na jej zastosowanie w okresie okołoporodowym i przy dolegliwościach kobiecych: *„albowiem jest to zioło rodzącym niewiastom [...] bardzo pomocne / wzmacnia niewiastom ich miesięczne oczyszczanie / niewiastom bezdzietnym jest niemalą pomocą / zatrzymane krwawienie miesięczne pobudza”*¹²⁰.

Bardzo interesujące są wskazania i objawy do leczenia bylicą zwyczajną, które pochodzą z kręgu medycyny holistycznej; do dzisiaj znajdują one zastosowanie w tradycyjnych narodowych szkołach medycznych, na przykład Chin, Mongolii, Iranu. Również współczesna medycyna integracyjna na Zachodzie korzysta nadal z tych sformułowań, oczywiście zaktualizowanych semantycznie.

*„Rozgrzewa wewnętrzne członki rozrodowe / zwłaszcza u zziębniętych niewiast / otwiera zatkane członki wewnętrzne / jak śledziona / wątroba i członki rozrodowe / które z zimnej materii pochodzą / ogrzewa zimny żołądek / dobrze też czyni / na śledzionę opuchłą i nabrzmiałą”*¹²¹.

Według Lonitzera, *Artemisia* pomaga w wielu innych dolegliwościach: *„usuwa kamień / łagodzi kaszel / oczyszcza płuca / nerki i pęcherz / sproszkowana dobra jest na guzy za uszami. Przed-tem natnij je ostrym nożem aż się skrwawią i proszek na to miejsce przyłóż”*¹²².

---

¹¹⁶ Ibidem, s. 343.

¹¹⁷ In vivo jest na odwrót: strona grzbietowa liścia ma ciemnozielony kolor, zaś brzuszna jest biaława (p.s.17 i 141 tej dysertacji).

¹¹⁸ Ibidem, s. 344.

¹¹⁹ Ibidem, s. 344.

¹²⁰ Ibidem, s. 344.

¹²¹ Ibidem, s. 344.

¹²² Ibidem, s. 344.

W tym zielniku, po raz pierwszy, znajdziemy jasne wskazówki dotyczące trwania terapii: „*Taka woda*¹²³, *siedem dni pita / jest dobra na żółtaczkę / a na puchlinę brzuszną czterdzieści dni pita / trzy lub cztery łyżki za każdym razem*”¹²⁴.

Autor podaje recepty na wiele mieszanek ziołowych, które mają za zadanie wzmocnić ogrzewające, antyseptyczne, osuszające oraz unoszące (zapobiegające opadaniu - np. narządów: macicy, pęcherza) działanie bylicy zwyczajnej:

„*Z figami i mirrą (ogrzewa) / bylica czerwona z muszkatem*¹²⁵ *(ogrzewa) / z winem, rumiankiem, rzepikiem pospolitym i szalwią (ogrzewa) / bylica z nasionami kopru (na guzy za uszami) / zaczyn alkoholowy z miodem lub cukrem (płuca) / bylica i dziewanna / Taxus barbatus*¹²⁶ *zwana / jest dobra na odbytnicę*”¹²⁷.

Dla wskazań dotyczących leczenia „złych mocy”, Lonitzer podaje w uzasadnieniu, „genealogię” ludowej nazwy tej rośliny: „*Nosili ją także w noc św. Jana dookoła ognia / i nią się opasali / na złego ducha / nieszczęście i chorobę w roku / zowią ją przeto pas św. Jana*”¹²⁸.

3.2. „Ojcowie botaniki”

Humanistyczny kierunek rozwoju epoki renesansu przyniósł nowe odkrycia i podstawy naukowe. Wraz z oddalaniem się od pogańskich przesądów i zabobonów oraz religijnego radykalizmu, szukano nowych dróg dla nauki i wiedzy. W opisie świata ożywionego zaczęto zwracać dokładniejszą uwagę na mechanizmy zjawisk naturalnych i obserwację przyrody (w tym również rodzimych gatunków roślin); z drugiej strony, praktykowanie medycyny było wciąż mocno zakorzenione w tradycji antycznej i czerpało głównie z dzieł Dioskuridesa, Galena i Pliniusza. Z czasem, dzięki rozwojowi ogrodów botanicznych, własnej hodowli roślin i systematycznym badaniom, zaczęto konsekwentnie podważać i krytykować nauczanie antycznych mistrzów. Za „antycznego” twórcę botaniki uchodził wówczas Teofrast (371-286 r. p.n.e.) – autor rozpraw botanicznych „*Peri Fytōn ajtiōn*” („O pochodzeniu roślin”)

---

¹²³ Woda = aqua aromatica (woda aromatyczna) – produkt destylacji organów świeżych roślin z parą wodną.

¹²⁴ Ibidem, s. 344.

¹²⁵ Muszkatałowiec wonny (*Myristica fragrans* Houtt), stosowany najczęściej w postaci sproszkowanej na tarce gałki muszkatałowej (*Semen Myristicae*).

¹²⁶ *Taxus barbatus* - p. przypis 108.

¹²⁷ Lonitzer A., Uffenbach P., op. cit., s. 345.

¹²⁸ Ibidem, s. 345.

[łac. „*De causis palntarum*”] i „*Peri Fytōn Istorias*” („Badania nad roślinami”) [łac. „*Historia plantarum*”]. W botanice proces krytycznego myślenia o antycznej wiedzy stał się dobrze widoczny za sprawą trzech wielkich niemieckich uczonych w tej dziedzinie: Otto Brunfelsa, Hieronymusa Bocka (zwanego również Tragusem) oraz Leonharta Fuchsa¹²⁹. Wymienioną trójkę uczonych nazywa się „ojcami botaniki”.

Otto Brunfels (1488-1534 r.) „*Herbarum vivae eicones*” („Żywe obrazy ziół”) (1530 r.)

Otto Brunfels był teologiem, medykiem i botanikiem. Jako katolik otrzymał święcenia kapłańskie, ale z czasem uległ prądowi reformacji i opuścił zakon. Krótco później zdecydował się na podjęcie studiów medycznych. W historii medycyny i botaniki zapisał się przede wszystkim za sprawą swojego łacińskiego zielnika „*Herbarum vivae eicones*” („Żywe obrazy ziół”), (Ilustracja 11), który w niemieckojęzycznym wydaniu znany jest pod tytułem „*Contrafayt Kreüterbuch*” (Ilustrowany zielnik). To wydanie zawdzięcza swoją sławę ilustracjom Hansa Weidnitza (1495-1537 r.), który, będąc uczniem samego Albrechta Dürera (1471-1528 r.), wiernie sportretował opisywane rośliny.

Pomimo, że ryciny te niekiedy zawierały błędy w naukowej prezentacji, stanowiły kamień milowy w dziedzinie botanicznych ilustracji oraz wzór do naśladowania w przyszłych zielnikach¹³⁰.

Rozdział poświęcony „*Artemisia*” (wydanie - Straßburg 1532 r.) rozpoczyna się obszernym wstępem dotyczącym nazwy rośliny z odwołaniem do źródeł antycznych:

„*Bylica jest z dużą czcią u dawnych pogan Parthenis i Artemisia zwana, bo była bogini co jej takie same imię dała. Jest ona też niczym książęce ziele zwane Basilicon Lachanon i przez niewiasty czczona jako matka wszystkich ziele*”¹³¹.

W uzupełnieniu podane zostały niemieckie nazwy rośliny i ludowe rytuały z jej udziałem: „*My Niemce zwiemy ją bylica / Buck / przesilenie / ziolo św. Jana*”. „*Stalo się również zwyczajem / że bylicę we wielu miejscach Niemiec jak koronę i pas noszą, a na koniec w ogień Świętego Jana rzucają*”¹³².

¹²⁹ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 46.

¹³⁰ Ibidem, s. 47.

¹³¹ Brunfels O. *Contrafayt Kreüterbuch: Nach rechter vollkommener Art(...)*, Straßburg 1532, ss. 237–238. Online: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb00054201?page=277>. (21.11.2018)

¹³² Ibidem, s. 237.

W opisie wyglądu zewnętrznego rośliny, Brunfels rozróżnia bylicę białą i czerwoną, które „de facto” utożsamia (Ilustracja 12). Powołuje się przy tym na źródła antyczne: *„Bylica jest dwojnaka / biała / i czerwona / sobie prawie równe / wszak oprócz kolorów. Pliniusz odróżnia też dwa rodzaje / jeden duży z szerokimi liśćmi / i jeden mały nie tak gorzki z mniejszymi / delikatniejszymi”*¹³³.

Własności podstawowe, ujęte łacińskim słowem „*Complexion*”, opisane są jako silnie grzejące i lekko osuszające: *„Obie bylice silnie rozgrzewają / aż do drugiego stopnia / osuszają w pierwszym”*¹³⁴.

Opisane właściwości rozgrzewające bylicy zwyczajnej są odpowiedzialne za jej znane zastosowania terapeutyczne - przyjmowana wewnątrz w formie dekoktu (odwaru), bylica miała pomagać przy indukowaniu porodu oraz przy objawach zimna w podbrzuszu, występujących pod postacią dysurii, skurczów lub kolek. Opisany efekt rozgrzewający można było również osiągnąć gorącą kąpielą.

*„Niewiastom poród wzмага / i płód wywodzi / oczyszcza i ogrzewa macicę / jako aqua aromatica / lub w dekokcie. Zrobić z niej kąpiel można”*¹³⁵.

Przy białych upławach i niepłodności z powodu zimna (wewnętrznego) miały pomóc kąpiele z liśćmi laurowymi oraz napitki z gałką muszkatołową. W ten sposób wzmagano się działanie ogrzewające. *„Jeśliby niewiasta na biało plamiła i niepłodną była / niech kąpie się tedy w tym ziele / ono ją rozgrzeje / weźmij do tego liściów laurowych. Albo gdy chce ją pić / niech weźmie do tego gałkę muszkatu”*¹³⁶.

Dla wymienionych wskazań możliwe były również aplikacje dopochwowe i doodbytnicze: *„Robi się też pessaria (globulki dopochwowe - P. Klin) i czopki z tego ziola / na wyżej nazwane boleści kobiece”*¹³⁷.

Inne dolegliwości, które mają za przyczynę zimno (wewnętrzne), na przykład wypadanie odbytu, mogą być łagodzone nasiadówkami z dymu bylicy: *„Komu odbył*

---

¹³³ Ibidem, s. 237.

¹³⁴ Ibidem, s. 237.

¹³⁵ Ibidem, s. 237.

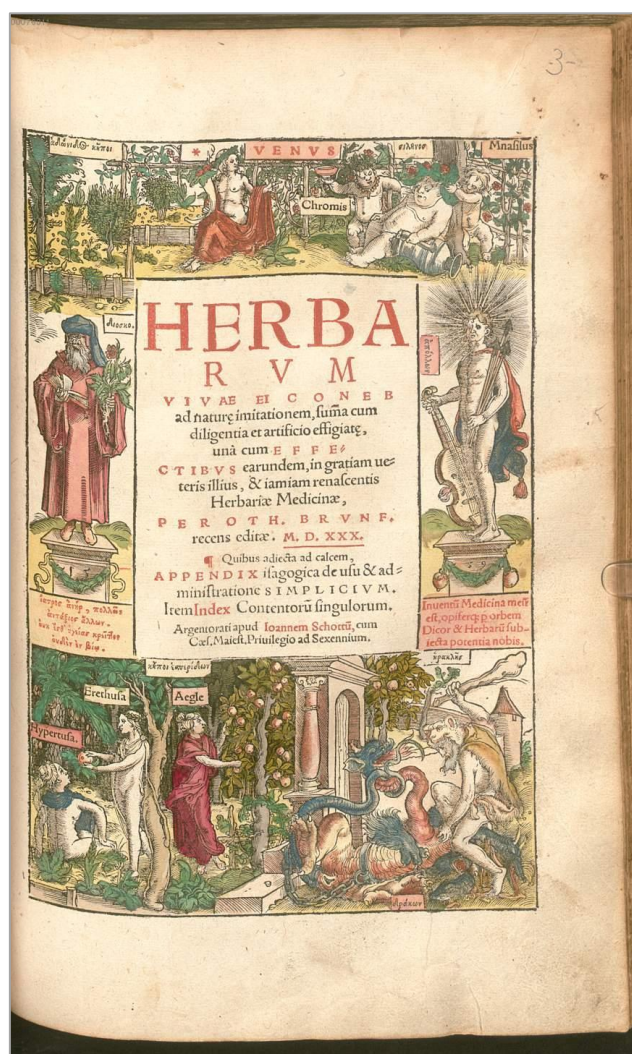
¹³⁶ Ibidem, s. 237.

¹³⁷ Ibidem, s. 238.

wychodzi / niech proszek na gorące węgle kładzie i dym do odbytu prowadzi / dobrze pełną garść bylicy / i zadem się na niej posadzi / to pewnie pomoże”¹³⁸.

Dalej w rozdziale autor wspomina, że woda aromatyczna z bylicy może być stosowany w następujących dolegliwościach: kaszel, bezsenność, przeziębienie żołądka i zatrucie. „*Aqua aromatica także kaszel usuwa / sennym czyni / truciznę usuwa / i żołądek ogrzewa*”¹³⁹.

Nietypową nowością na liście wskazań do terapii bylicą u Brunfelsa jest wzmoczenie porostu włosów, ale tylko na brodzie. Efekt ten miałyby zostać osiągnięty po nacieraniu brody wodą aromatyczną z bylicy. „*Brodę [aqua aromatica] przemywaj / sprawi że urosnie*”¹⁴⁰.

Ilustracja 11. Strona tytułowa „Herbarum vivae eicones” Otto Brunfelsa z 1530 roku (Straßburg).

Źródło: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00076311&pimage=1&v=100&nav=&l=de> (21.01.2022).

¹³⁸ Ibidem, s. 238.

¹³⁹ Ibidem, s. 238.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 238.

Ilustracja 12. Portret bylicy zwyczajnej (opisanej jako czerwona bylica) z niemieckojęzycznej wersji zielnika Otto Brunfelsa „Kontrafaut Kreüterbuch” z 1532 roku (Straßburg).

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Beifu%C3%9F#/media/Datei:Rote_Buck.jpg (05.11.2022).

Hieronymus Bock (Tragus) (1489-1554 r.) „*New Kreütter Buch*” („Nowy zielnik”) 1539 r.

Na zainteresowania naukowe Hieronymusa Bocka - niemieckiego lekarza, botanika i luterańskiego kaznodziei - wpłynęły podobne czynniki, jak w przypadku Otto Brunfelsa. Zanim poświęcił się botanice, studiował teologię i medycynę. Do wielu stanowisk, które przyszło mu piastować (m.in. jako protestancki duchowny) należał również urząd nadzorcy książęcego Ogrodu Botanicznego w Zweibrücken. Ten rodzaj pracy wywarł znaczący wpływ na rozwój jego naukowej kariery.

Na dorobek naukowy Bocka miała również wpływ wymiana informacji i współpraca z Otto Brunfelsem. To Otto Brunfels przekonał Hieronymusa Bocka, aby ten spisał swoją wiedzę na temat roślin w języku niemieckim, co zostało udokumentowane adnotacją Bocka w zielniku wydanym w 1551 roku^{141/142}.

Zielnik ten zatytułowany: „*New Kreütter Buch von Unterscheydt, Wirkung und Namen der Kreütter, so in Teütschen landen wachsen*” (Nowy zielnik o różnicach, działaniu i imionach ziół, co to w niemieckich landach rosną) (tytuł kolejnego wydania z 1577 r.) jasno wskazuje, że Bock, w przeciwieństwie do wszystkich pozostałych autorów zajmujących się botaniką w swojej epoce, od początku spisywał wiedzę po niemiecku (Ilustracja 13). Ponadto pierwsze wydanie zielnika (z 1539 r.) nie posiadało ilustracji, co było również nietypowe na tamte czasy.

W kolejnych wydaniach pojawiły się ilustracje (Ilustracja 14). ale u Bocka tekst odgrywa dużo ważniejszą rolę. Autor koncentruje się na opisie botanicznym i wprowadza wiele informacji z własnych obserwacji.

Na przykładzie rozdziału o bylicy zwyczajnej można wykazać wszystkie cechy konstrukcji i zawartości zielnika.

Artemisia jest wyróżniona w osobnym rozdziale. Bock opisuje najpierw roślinę porównując ją do podobnie wyglądających i zwraca uwagę na różnice między nimi: „*inna w postaci i wielkości / to widać na własne oczy w pokrojonych liściach zioła / niż koper / niż anyż / niż kolendra / niż wszewłoga górską¹⁴³ / niż marchew / niż lubczyk¹⁴⁴*”.

---

¹⁴¹ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 48.

¹⁴² <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00091270?page=20,21> (03.01.2018)

¹⁴³ Wszewłoga górską (*Meum athamanticum* Gersault.)

¹⁴⁴ Bock H. *Das Kreütter Buch, Darinn Unterscheydt, Namen vnnd Würckung der Kreütter, Stauden, Hecken vnnd Beumen, sampt ihren Früchten, so inn Deutschen Landen wachsen Durch H. Hieronymum Bock auss langwiriger vnd gewisser erfahrung beschrieben, erschienen in erster, nicht illustrierter*, Auflage in Straßburg 1539, kap. 113, ss. 123–125. Online: (Ausgabe 1577) <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11200235?page=314> (03.01.2018).

Autor przybliży roślinę czytelnikowi podając informacje dotyczące najlepszego okresu zbioru oraz możliwości jej zastosowania poza medycyną, np. w kuchni:

„około miesiąca sierpnia będzie wschodzić / okryta brązowym kolorem / lekko słodkiego zapachu / i dobra w smaku / a szczególnie, gdy się ją w smażoną gęś napcha”¹⁴⁵.

Lista przedstawionych nazw bylicy zwyczajnej jest u Bocka niezwykle imponująca i składa się z ponad dwudziestu pozycji:

„Bylica, Bicken, Ziolo Św. Jana i Pas Św. Jana, Monoclonos, Polyclonos, Artemisia, Toxitesia, Tertana, Leia, Ephesia, Anactarion, Sozusa (Salvatoria), Salutaris, Leucophryx, Traganthos, Sanguis hominis, Pona, Zuosten, Chrysanthemus, Serpillus maius, Rapius, basilicon lachanon,, herba regia, valentina, Parthenis, matricaria, altilia oder altimilia (Hisp.), Tagetes, tanaxetum, atanasia, leptophyllos (o delikatnych liściach)”¹⁴⁶.

Wymieniając je, Bock powołuje się na różnorakie źródła i wymienia Pliniusza, Apulejusza, Dioskuridesa i Galena. *„Inni u Pliniusza czytali”, „Ziolo artemisia z jedną tylko lodygą nazywa Diosco Monoclon”, „wcześniej niżli czasy Parthenis (jako Pliniusz pisze)”, „tego zdania jest też Apuleius”, „siła w opisie u Diosco i Galena leży”¹⁴⁷.*

W opisie działania bylicy autor podaje, za główne i najważniejsze, jej własności rozgrzewające i rozpraszające (usuwające zastoje), obecne zarówno podczas stosowania doustnego, jak i zewnętrznego. Rozróżnia przy tym dwa gatunki *Artemisia*: czerwoną i białą: *„Czerwona lub biała bylica albo inaczej Bucken / są dobre i przydatne ziola niewiastom / do ogrzania i usunięcia zastoju / wewnątrznie i zewnątrznie użyte”¹⁴⁸.*

Wskazania do stosowania u Bocka, w porównaniu z dotychczasowymi autorami, pozostają takie same i koncentrują się na dolegliwościach kobiecych: *„Czerwona bylica z winem zagotowana / do tego weźmij liść muszkatu¹⁴⁹ / rozgrzewa wewnętrzne członki niewiast / rozprasza zastałą krew albo miesiączkę / ją na zewnątrz wyprowadza / też po porodzie / płód martwy / i wszelkie wewnętrzne nieczystości”¹⁵⁰.*

---

¹⁴⁵ Ibidem, s. 123.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 123.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 123.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 124.

¹⁴⁹ Liść muszkatu (= kwiat muszkatołowy – *Flos Macidis*), otrzymywany z osnówki otaczającej nasiono – gałkę muszkatołową. Jest on zbliżony w smaku do gałki muszkatołowej, choć bardziej subtelny. Por. z przyp. 125.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 124.

W dalszej części tekstu widzi pożytek z bylicy w kaszlu, przy kolkach i bólach jelitowych: „*Dekokt z bylicy zrobiony / z miodem lub cukrem gotowy / łagodzi kaszel / śluz rozprasza / kamień mieli / czyści płuco / nerki i pęcherz*”, „*Bylica zagotowana i z nalewką na miodzie wypita bóle jelit uspokaja*”, „*z olejem migdałowym dobrze zmieszana / i jako plaster na żołądku położona / leczy bóle żołądkowe*”¹⁵¹.

Jako możliwe aplikacje zewnętrzne autor podaje nasiadówki, kąpiele w parze oraz czopki. W tych postaciach miały wywoływać działanie diuretyczne i zmniejszać istniejące obrzęki: „*Taki co moczu oddać nie może / temu zapodać bylicę z białym winem zagotowaną / i na wstyd ciepłą położyć / a będzie się w tym lubował*”¹⁵².

Za nowe wskazanie należy uznać objawy niedowładu, ale tutaj może wchodzić w grę również niedokrwienie: „*oziębłą niewładną kończynę taką bylicą obłożyć i natrzeć / a pobudzi ją / i znowu żywą uczyni*”¹⁵³.

Parująca i zmieszana razem z dymem kalafonii, bylica miała być pomocna przy wypadaniu odbytu: „*do wypadniętego odbytu / należy najpierw dymem kadzidla i kalafonii okadzić / a potem na gorąco ugotowaną bylicę siadać*”¹⁵⁴.

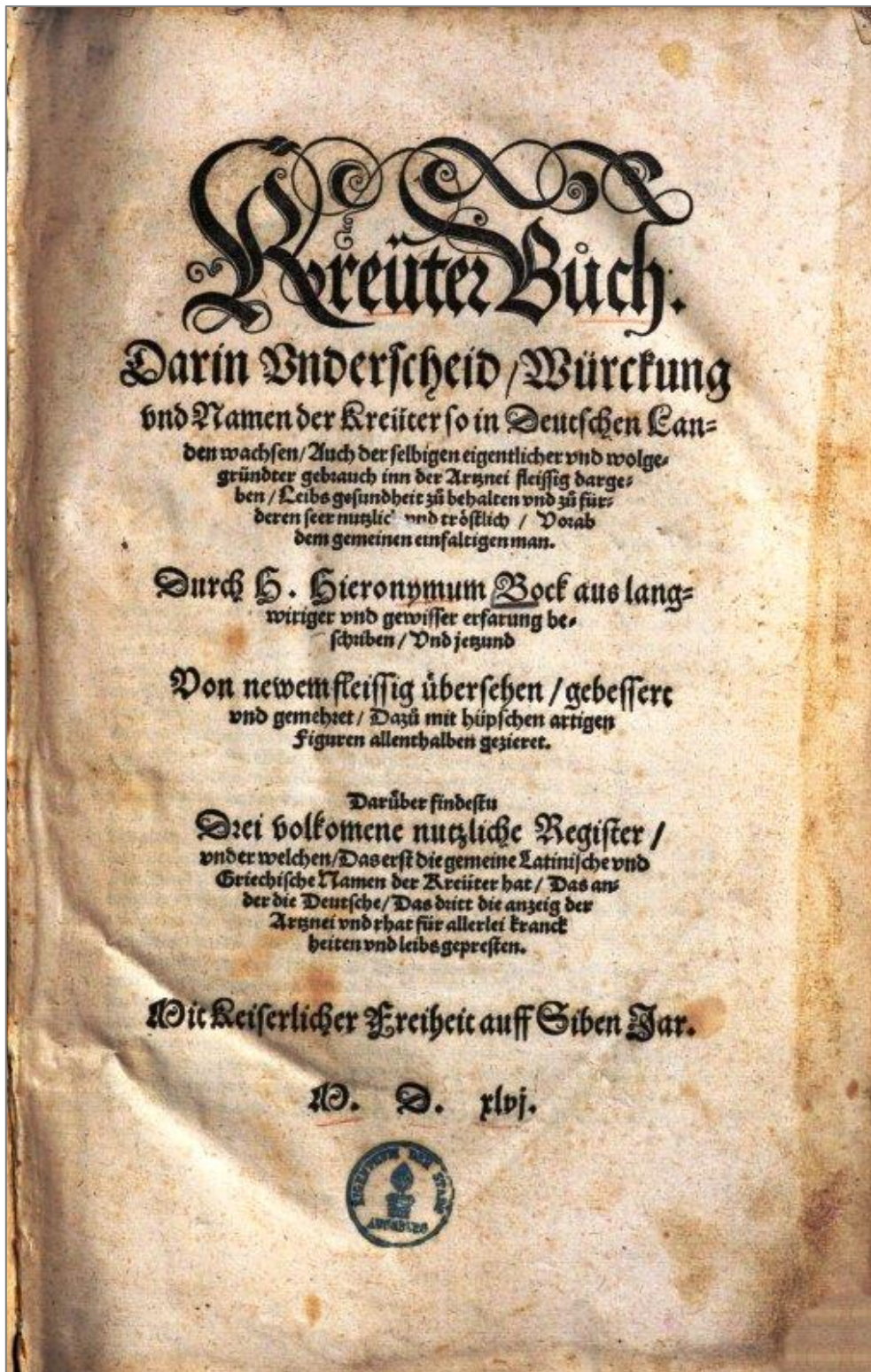
---

¹⁵¹ Ibidem, s. 124.

¹⁵² Ibidem, s. 124.

¹⁵³ Ibidem, s. 125.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 125.

Ilustracja 13. Zdjęcie strony tytułowej „Kreuter Buch” Hieronimusa Bocka, wydanie II z 1546 roku (Straßburg).

Źródło: https://api.digitale-sammlungen.de/iiif/image/v2/bsb11200232_00003/full/1183./0/default.jpg
(30.11.2022).

Ilustracja 14. Portret bylicy zwyczajnej z „Kreuter Buch” Hieronimusa Bocka, wydanie II z 1546 roku (Straßburg).
Ilustracja autorstwa Davida Kandela (1520–1592 r.) – renesansowego pioniera ilustracji roślin i zwierząt.
Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Beifu%C3%9F#/media/Datei:Beifu%C3%9F_Bock.jpg (05.11.2022).

Leonhart Fuchs (1501-1566 r.) „*De historia stirpium commentarii insignes*” („Ważkie komentarze do historii roślin”) 1542 r.; „*New Kreüterbuch*” („Nowy zielnik”) 1543 r.

Leonhart Fuchs był trzecim z niemieckich „ojców botaniki”. Jego gruntowne humanistyczne wykształcenie pchnęło go do studiowania medycyny i już w wieku 23 lat uzyskał promocję na doktora medycyny. Pod koniec życia objął główną posadę w Katedrze Medycyny na Uniwersytecie w Tübingen. Szybko dał się tam poznać jako reformator. Dzięki swojemu lingwistycznemu wykształceniu przeanalizował dzieła autorów ze świata medycyny arabskiej i próbował je zrozumieć w oparciu o metodykę filozofii znaną mu z pism greckich. Wyrażał zdanie, że „*bez studiowania łaciny i greki, Bożej woli i Jego dzieł zrozumieć niepodobna*”¹⁵⁵. Bardzo cenił sobie możliwości empirycznego poznawania i nieustannie odkrywał przed swoimi studentami praktyczną stronę zawodu medyka.

Jego pierwszy zielnik po łacinie – „*De historia stirpium commentarii insignes*”, („Ważkie komentarze do historii roślin”), który ukazał się w roku 1542, pokazuje, że Fuchs kładł duży nacisk na jakość ilustracji i dokładność wizerunków roślin. Ten fakt stał się dużym atutem pierwszego wydania tego zielnika w języku niemieckim w roku 1543, zatytułowanego „*New Keüterbuch*” („Nowy Zielnik”) (Ilustracja 15). Konstrukcja obu dzieł oparta jest na alfabecie greckim, co dzisiaj może prowadzić do niezrozumienia sposobu układu ksiąg, jak i zasad, według których uporządkowano rośliny. W niemieckim wydaniu brakuje również indeksu antycznych autorytetów oraz przedstawienia dyskusji naukowej. Pomimo tych niedociągnięć, zarówno „*De historia stirpium commentarii insignes*”, jak i dzieło z niemieckim tytułem, odegrały bardzo ważną rolę w ustalaniu standardów przedstawiania słownie i wizualnie gatunków roślin leczniczych^{156,157}.

Przedstawione poniżej fragmenty pochodzą z „*New Kreüterbuch*” („Nowy Zielnik”), wydanie z 1543 roku, Kap. 13.

Opisując pochodzenie nazwy bylicy zwyczajnej, Fuchs powołuje się na jej greckie i łacińskie korzenie, wspierając się dziełem Dioskuridesa. „*Pod tym imieniem chcemy rozumieć wszystkie zioła co u Greków i po łacinie Artemisia są nazywane*”, „*Według przekazania Dioskuridesa / są te zioła Artemisia zwane*”¹⁵⁸. Podaje przy tym dwa raczej przeciwstawne

---

¹⁵⁵ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 50.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 52.

¹⁵⁷ Fuchs L. *Das Kräuterbuch von 1543 New Kreüterbuch*; Taschen Verlag, Köln 2001, s. 15 k.

¹⁵⁸ Ibidem, kap. III.

w swej wymowie nazwy botaniczne: *Artemisia latifolia* (bylica szerokolistna) i (*Artemisia tenusifolia* (bylica wąskolistna).

Wśród nazw niemieckich, uzupełnia on (zgodnie z humanistyczną konwencją) nazwę „*Pas Św. Jana*” o opis znanego zwyczaju ludowego „w dniu Św. Jana Chrzciciela”, ale zawiera w tym opisie równocześnie wrotycz pospolity, wrotycz marunę, oraz „*indiańską goździczkę*”¹⁵⁹. W konsekwencji rozdział „*O bylicy*” zawiera obrazy czterech różnych roślin, ale tylko jeden wizerunek (Ilustracja 16). W tym kontekście jeszcze dziwniej brzmią informacje dotyczące różnych miejsc występowania opisanych roślin, które raczej wykluczają duże podobieństwo i pokrewieństwo między nimi:

„*bylica rośnie na wilgotnych miejscach / wrotycz maruna na suchych / wrotycz pospolity na stokach przy winnicach / indiańską goździczkę widuje się w ogrodach i donicach*”¹⁶⁰.

W rozdziale tym zostają wymienione następujące nazwy opisywanych roślin:

„*Artemisia, Bylica, Bucke, Pas Św. Jana, Duży wrotycz pospolity, Czerwona bucke, Czerwona bylica, Artemisia latifolia i tenusifolia, w aptekach Matricaria, Metram lub Metter, Wrotycz maruna, A. monoclonos, tegethes, tanacetum, Wurmkraut*”¹⁶¹.

Kolejnym przykładem lingwistycznej biegłości Fuchsa jest jego wyjaśnienie pochodzenia niemieckiej nazwy „*Wurmkraut*”¹⁶²: „*dlatego, że robaka w żołądku zabija i usuwa*”¹⁶³. Przy tym chodzi tu o staroniemiecką nazwę wermutu (bylicy piołun / *Artemisia absinthium*).

Wszystkie wymienione w rozdziale rośliny mają opisane działanie rozgrzewające w drugim stopniu, a wysuszające w pierwszym. Wykaz zastosowań tych ziół nie przynosi przełomu i jest tożsamy z innymi źródłami. Według Fuchsa, zioła-bylice:

„*niewiastom bardzo usłużne do nasiadówek albo kąpieli napotnych / usuwają krew po porodzie i płód martwy*”. „*Otwierają zamkniętą macicę / kamień łamią i mielą*”. Razem z mirrą zmieszane „*w macicę włożone / wyprowadzają całą wilgotność niewiast*”. A „*Jak kto przez land jeździ / bylicę przy sobie nosi / tedy mu ona zmęczenie usuwa*”¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Indiańska goździczka = aksamitka (*Tagetes* L.), p. pierwszy akapit s. 65.

¹⁶⁰ Ibidem, kap. XIII. Online: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb00017437?page=76> (17.12.2017).

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Po polsku dosłownie: zioło robacze (tłum. P. Klin).

¹⁶³ Ibidem.

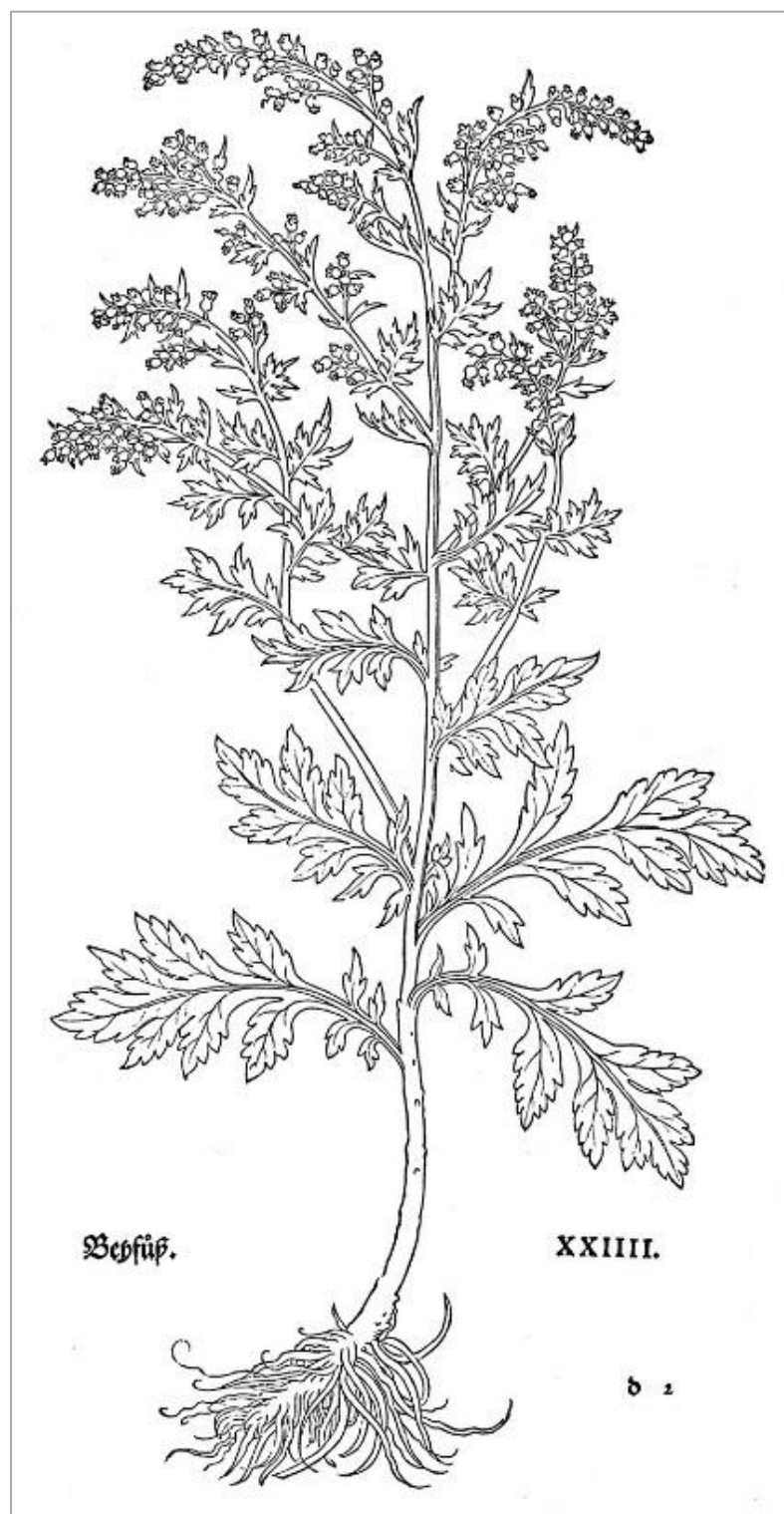
¹⁶⁴ Ibidem.

W omawianym rozdziale przedstawione są dwie rośliny, które nie mają z bylicą nic wspólnego: wrotycz maruna i wrotycz pospolity; autor mylnie umieszcza je w rozdziale poświęconym bylicy zwyczajnej. Czwarta roślina wspomniana przez Fuchsa (indiańska goździczka) nie jest mu dobrze znana, ale autor sugeruje podobieństwo jej właściwości z właściwościami wrotyczu pospolitego.

Ilustracja 15. Strona tytułowa „New Kreüterbuch” Leonharta Fuchsa, wydanie z 1543 roku (Basel).

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Leonhart_Fuchs#/media/Datei:Leonhart_Fuchs_Kre%C3%BCterbuch_1543.jpg (30.11.2022).

Ilustracja 16. Portret bylicy zwyczajnej („Beyfuß”) w zielniku Leonharta Fuchsa „Neu Kreüterbuch” - wydanie z 1543 roku (Basel).

Źródło: <https://de.wikipedia.org/wiki/Beifuß/9F.jpg> (21.01.2022).

3.3. Inne ważne zielniki w języku niemieckim

Oprócz wcześniej wymienionych renesansowych autorów zielników, tradycję „ojców botaniki” na terenie Niemiec kontynuowali również inni uczeni. Celem ich wysiłków było uporządkowanie „lokalnej” europejskiej wiedzy na temat roślin, która wówczas znajdowała się pod dużym wpływem świata arabskiego. Przykładem takiego dzieła i jego twórcy jest „*Neuw Kreuterbuch*” („Nowy zielnik”) J. H. Tabernaemontanus z 1588 roku.

Jakobus Theodorus Tabernaemontanus (1522-1590 r.) „*Neuw Kreuterbuch*” („Nowy zielnik”) (1588 r.)

Wpływ trzech wielkich mistrzów botaniki w jego dziele widoczny jest w wyborze opisanej flory. Tabernaemontanus skoncentrował się na rodzimych gatunkach, rezygnując z opisywania ziół egzotycznych (m.in. arabskich) oraz starając się upraszczać receptury (w przeciwieństwie do pism antycznych, preferujących stosowanie złożonych mieszanek ziołowych). Natomiast sam tytuł jego książki sugeruje bardzo obfitą zawartość:

*„Nowy zielnik. Z pięknymi, sztucznymi i naturalnymi kształtami i przyrodzeniem wszystkich roślin ziołowych, korzeni, kwiatów, owoców, zboża, przypraw, drzew, łądyg i krzaków. Tech w Niemczech i jego landach, też w Hiszpanii, Wschodnich- i Zachodnich Indiach albo w Nowym Świecie”*¹⁶⁵. (Ilustracja 17)

To obszerne dzieło wydane w roku 1588 obejmuje trzy tomy (z których pierwszy ma 818 stron). Opisuje 3000 roślin, zawiera indeks w dziesięciu językach i jest bogato ilustrowany. W zgodzie z duchem czasu i aktualnym stanem wiedzy, przedstawione rośliny zostały uporządkowane według „rodzin” oraz „płci” (gatunków).

Wskazania do ich stosowania mają przede wszystkim charakter terapeutyczny. Dzięki swej objętości i bogactwu zawartych informacji, zielnik Tabernaemontanus jeszcze dwieście lat po swoim pierwszym wydaniu znacząco wpływał na strukturę i zawartość naukowych dzieł, na przykład największego niemieckiego leksykonu autorstwa Johanna Heinricha Zedlera z roku 1732¹⁶⁶.

---

¹⁶⁵ Tabernaemontanus J. T. *Neu Vollkommen Kräuterbuch / Mit schönen und künstlichen Figuren / aller Gewächs der Bäumen / Stauden und Kräutern / so in denen Teutschen und welschen Landen / auch in Hispanien / Ost- und West-Indien / oder in der neuen Welt*, Gedruckt zu Basel / in Verlag Johann Ludwig Königs / der Zeit in Offenbach am Mayn 1731. Das erste Buch / Von Kräutern, s. 28. (Wydanie czwarte w jednym tomie/ P. Klin).

¹⁶⁶ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 55.

U Tabernaemontanusa czternastostronicowy rozdział o *Artemisia* nosi tytuł: „*O bylicy i jej płciach*”. Długi i obszerny początek rozdziału wynika z nieprawidłowego zakwalifikowania pod hasłem „*Artemisia*” wielu niespokrewnionych z bylicą zwyczajną roślin. Z tej przyczyny rozdział o bylicy zawiera (oprócz właściwych przedstawicieli: „czerwonej” i „białej bylicy”¹⁶⁷) także *Tanacetum parthenium* (Wrotycz maruna) - gatunek zwany wówczas Mettram, jak również *Tanacetum vulgare* (Wrotycz pospolity) pod imieniem „Reynfahn” (*Artemisia III Dioscoridis*)¹⁶⁸. W dalszej części wstępu, autor wymienia kolejne nieprawidłowe rośliny, jak „Reynfahn z białymi kwiatami” (*Artemisia III flore albo*), czy „angielski Reynfahn” (*Artemisia III sativa anglica*), dodając nawet tak egzotycznych przedstawicieli jak „morska bylica” (Meer-Beyfuß) – *Artemisia marina I i II*¹⁶⁹.

„jeszcze jedną obcą małą bylicę mamy do opisanania / którą z obcych krain do nas przyniesiono”¹⁷⁰; „jeszcze jest jedna inna i mała płeć morskiej bylicy”¹⁷¹.

Biorąc pod uwagę, że wszystkie wymienione rośliny posiadają w zielniku swoje ilustracje, które przedstawiają duże różnice morfologiczne między nimi, tym bardziej zagadkowy staje się ich wybór, dokonany przez autora wyłącznie na podstawie wspólnej nazwy.

Zastosowania wewnętrzne bylicy zwyczajnej w zielniku Tabernaemontanusa

Opis działania bylicy zwyczajnej rozpoczyna się podaniem własności podstawowych i jest rozszerzony o dodatkowe obserwacje kliniczne:

„Ziela bylicy / są to czerwona i biała / mają siłę rozgrzewać i osuszać / chudym czynią / i na wskroś przechodzą / i rozpraszają / są ciepłe w trzecim / i suche w drugim stopniu”¹⁷².

Słowa te potwierdzają rozgrzewające, diuretyczne, rozrzedzające i proreologiczne działanie bylicy zwyczajnej. W dalszej części tego akapitu znajdziemy informacje o szerokim rozpowszechnieniu bylicy wśród ludności, czym zasłużyła sobie w przyszłych zielnikach na przymiotnik „vulgaris” w opisie. Podobnie jak poprzednicy, również i Tabernaemontanus odwołuje się do właściwości leczniczych bylicy w chorobach kobiecych. W kompaktowy

---

¹⁶⁷ *Artemisia rubra* i *Artemisia alba*. <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/vester/content/pageview/6368966> (20.20.2017)

¹⁶⁸ Ibidem, s. 30.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 30.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 30.

¹⁷¹ Ibidem, s. 30 (możliwy gatunek: *Artemisia maritima* L.).

¹⁷² Ibidem, s. 28.

sposób prezentuje on znane wskazania bylicy przeciw różnym dolegliwościom kobiecym, od pobudzania miesiączki, aż po usuwanie martwego płodu: *„bylica z winem duszona / i z tego rankiem i wieczorem po kubku dobrze ciepłą wypita / otwiera zawartą macicę / wyprowadza zastaną miesiączkę / ogrzewa członki rozrodowe / łożysko i płód wyprowadza / i wszystkie nieczystości macicy / spędza też martwy płód”*¹⁷³.

*„I powinny te zioła¹⁷⁴ przez niewiasty czczonymi i szanowanymi pozostać jako zioła na choroby macicy pożyteczne / oba wewnątrz i na zewnątrz stosowane szczególną pomoc niosą / nasiadówki i kąpiele z niej czynić”*¹⁷⁵.

Jeśli zawartość sakiewki na to pozwalała, pacjentka mogła wzmocnić ogrzewające działanie tego wywaru dodając do niego liście muszkatu.

*„do tego napitku niech bogate niewiasty liścia muszkatu dadzą / niewiele lub dużo / gdy trzeba przy każdej okazji”*¹⁷⁶.

Autor do znanych już zastosowań dodaje nowe. Nowością jest wskazanie do stosowania przeciw chorobom o charakterze epidemicznym, które wówczas miały na ogół ciężki przebieg kliniczny. Bylicy zostało tu przypisane szczególne działanie: *„ma też siłę szczególną przeciw powietrzu morowemu / i jadowi węża”*¹⁷⁷.

Kolejnym rozszerzeniem spektrum zastosowań bylicy zwyczajnej w porównaniu z dotychczasowymi źródłami jest jej użycie w kuchni, z rzadkim podkreśleniem uwagi i roli kwiatu tej rośliny: *„oczyszczony kwiat najlepiej służy i korzyść daje / gęś / kurę i inne ptactwo i mięsne potrawy żeby nim wypełnić”*¹⁷⁸.

Zielnik Tabernaemontanusu zawdzięcza swoją objętość dokładnym opisom recept, odnośnie przedstawianych składników, jak również metod sporządzania i harmonogramu przyjmowania lekarstw. Recepta przeciw „zatrzymanej miesiączce” (amenorrhoe), jest tego dobrym przykładem. Choć nie zawiera w swoim składzie bylicy, być może ze względu na wskazanie została umieszczona w rozdziale o „*Artemisia*”.

Fakt, że do sporządzenia destylatu na podstawie tej recepty autor wykorzystuje silnie i bardzo silnie działające środki, jak mirra czy jałowiec sawiński i precyzyjnie je dawkuje, świadczy o jego umiejętnościach i znajomości tematu. Metoda produkcji tego „leku” wymaga

---

¹⁷³ Ibidem, s. 28.

¹⁷⁴ „Te zioła” – *Artemisia rubra* i *Artemisia alba*.

¹⁷⁵ Ibidem, s. 29.

¹⁷⁶ Ibidem, s. 30.

¹⁷⁷ Ibidem, s. 32.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 31.

również wiedzy farmaceutycznej biorąc pod uwagę, że należy tu w kontrolowany sposób przeprowadzić procesy maceracji i destylacji; dodatkowo autor podkreśla rolę czystości w laboratorium. Faza przygotowań i produkcji leku, aż do powstania gotowego destylatu, zajmowała 48 dni. Następnie w recepcie pojawiają się wskazówki dotyczące stosowania. Od lekarza wymaga się ustalenia właściwego momentu rozpoczęcia terapii, na krótko przed terminem fizjologicznie oczekiwanej menstruacji. Na koniec autor podaje dawkowanie i częstotliwość aplikacji:

„takiej osobie niewieściej, której miesiączka stoi / weźmij proszku z mirry dwie miarki / jedną miarkę jałowca sawińskiego / zmieszaj proszki wszystkie i włóż w czyste szkło / przez osiem dni rozpuszczaj / potem destyluj / następnie zamknij całkiem i czterdzieści dni w miejscu słonecznym rozpuszczaj / z tej wody / daj każdego dnia trzy razy / za każdym razem trzy miarki / mianowicie rano, w południe i wieczorem / na jeden dzień lub niewiele wcześniej przed miesiączką / bo w innym czasie będzie na darmo”¹⁷⁹.

Kolejne recepty w tym rozdziale koncentrują się na wskazaniach znanych z dzieł innych autorów. I tak, po recepcie na amenorrhoe, w następnej przedstawiony jest środek na indukcję porodu: *„Bylica w winie lub piwie duszona / bardzo niewiastom brzemiennym uczynna / bo poród sprowadza”¹⁸⁰.*

Zalecane sposoby aplikacji lekarstw zależą od wskazania: w formie kąpeli przy porodzie, czy jako zastrzyk domaciczny przy poronieniu:

„temu służy też kąpiel łądźwi i niewiasta w niej zanurzona. Owo lekarstwo płód wyprowadza / albo inny poród”.

„taka niewiasta co obrzmiewa albo dziecięciem niechcianym / martwym brzemienna jest / ona powinna też sok z bylicy jako zastrzyk ku sobie w macicy zadać: a gdy w czasie zimowym soku owego mieć nie może / tedy niech bylice w wodzie zagotuje / i uduszony rosół zamiast soku tak samo zada”¹⁸¹.

Z filologicznego punktu widzenia na uwagę zasługuje fakt, że Tabernaemontanus posługuje się w opisie wskazań słownictwem pochodzącym z różnych dialektów ówczesnych Niemiec, które często różniły się od siebie w sąsiednich księstwach. W ten sposób czytelnik znajduje kilka różnych słów na to samo określenie, na przykład „Aftergeburť”, „Nachgeburť”

---

¹⁷⁹ Ibidem, s. 32.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 33.

¹⁸¹ Ibidem, s. 33.

i „Berglein”, gdzie wszystkie oznaczają „połóg”. Potwierdza to na wskroś niemiecki charakter zielenika.

Z powodu ogrzewającego działania bylicy zwyczajnej coraz to pojawiają się wskazówki, aby spożywać ją na ciepło lub gorąco:

„miarka z ciepłym winem lub piwem wypita”, „powinno się bylicę w winie zagotować / a rankiem i wieczorem każdy raz porządny kubek dobrze ciepłej z tego wypić”, „tak ciepłe jak ona tylko zniesie”, „i daj ją chorym niewiastom na raz ciepłą do picia o każdej porze”¹⁸².

Owo ciepło „w trzecim stopniu” przypisywane bylicy zwyczajnej było wówczas stosowane do leczenia chorób, które dzisiaj są domeną różnych dziedzin medycyny. W interpretacji pomocne są diagnozy tradycyjnej chińskiej medycyny, opartej na holizmie. TCM definiuje je jako „zastój” (np. {Qi} (energii) lub {XUE} (krwi + limfy)) i „Osłabienie Qi Śledziony”. Z tego powodu bylicę zwyczajną można stosować zarówno przy usuwaniu martwego płodu, porożu i mięśniakach macicy, jak i przy wypadaniu macicy, bólach brzucha i podbrzusza z zimna (wewnętrznego), aż do bólei dysurycznych i kamieni nerkowych włącznie.

„Od bólów macicy z zimna i wietrznych powiewów”, „Bylica zмага guz macicy i członków rozrodczych / usuwa ból moczowy / i wyprowadza kamień nerkowy”, „przywodzi wysuniętą macicę na jej prawidłowe miejsce”, „Gdy niewiasta oziębłą albo z zimna niepłodną jest” / ta weźmie bylicę”, „Dobry środek maciczny przed niespokojną bolesną macicą”¹⁸³.

Zgodnie z holistyczną logiką, siłę działania rozgrzewającego bylicy można zwiększyć dodając do niej inne rozgrzewające składniki. I tak, w następnej receptce *„Na skurcze i bólei macicy z zimna”* czytamy, że w tej sytuacji należy *„Białego imbiru, gałki muszkatowej, cynamonu, każdego po pół ćwierci, tak dać jej z białym winem ciepłą do picia”¹⁸⁴.*

Imbir, gałka muszkatołowa i cynamon bardzo wzmacniają jej ogrzewające działanie.

Pośród informacji opisujących dawkowanie, natykamy się na interesującą wskazówkę – chociaż najbardziej znanym działaniem bylicy zwyczajnej jest wzmaganie przepływu krwi, zastosowana w mniejszych dawkach, ale w formie nasion, a nie liści - może przynosić odwrotny efekt i prowadzić do utrzymania płodu. Taką logikę „odwrotnego” działania za sprawą małej

---

¹⁸² Ibidem, s. 33.

¹⁸³ Ibidem, s. 33.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 33.

dawki można dostrzec w homeopatii: „*gdy niewiasta brzemienną jest / tako spożywa codzien nasiona bylicy / i tak dziecię będzie przy niej silne / i dobrze się będzie trzymać*”¹⁸⁵.

Podobne, prociążowe działanie sugerują wskazówki do stosowania bylicy w kuchni: „*Nieplodne niewiasty powinny bylicę w swych potrawach codziennie używać / aby naturę i siłę macicy wzmacniać / i ją na ciężę przygotować*”¹⁸⁶.

W innej receptce opisane są najbardziej wartościowe części rośliny, o najsilniejszym działaniu, a mianowicie szczyty pędów i kwiaty: „*Gdy niewiasta przy sobie martwy płód nosi / na to służy aqua aromatica z bylicy / co to w takiej potrzebie szlachetnym lekarstwem jest / tak zrób więc: weźmij najdalszy czubek i kwiaty bylicy dobrze wysuszone*”¹⁸⁷.

Recepta precyzuje również metody i etapy przygotowania lekarstwa: „*włóż to potem w szklaną kolbę na to alembiku*¹⁸⁸ *i destyluj pięć dni w Balneo Mariae*¹⁸⁹ */ potem wystaw do rektyfikacji na słońce*”¹⁹⁰.

W drugiej części tego długiego rozdziału znajdują się pozostałe, na ogół dobrze znane, wskazania do leczenia bylicą zwyczajną.

„*Bylica w dobrym białym winie albo starym piwie zagotowana / oczyszcza płuca ze śluzu ciągnącego / łagodzi kaszel / leczy rany / wrzody i inne szkody na piersi*”. „*Albo weź to zioło świeże / oczyść je / z tego potrzeba rankiem i wieczorem za każdym razem na trzy godziny przed posiłkiem / usuwa kamień / oczyszcza nerki i pęcherze / moczu tworzenie nasila*”¹⁹¹.

Wymienione tutaj wskazówki co do czasu przyjmowania lekarstwa wskazują na znajomość farmakokinetyki substancji czynnych, których uwolniona ilość zależy między innymi od ilości i dostępności soków trawiennych.

Działanie detoksykujące bylicy, w sensie antyseptycznym, czy nawet antybiotycznym, zostało wyrażone następującymi słowami:

---

¹⁸⁵ Ibidem, s. 33.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 33.

¹⁸⁷ Ibidem, s. 33.

¹⁸⁸ Alembik (dawn.) - wódka, której składnikami są spirytus, woda i mocno przepalony cukier.

¹⁸⁹ Balneum Mariae – metoda destylacji- swego rodzaju łaźnia wodna - której nazwa pochodzi od legendy, jakoby Żydówka imieniem Maria miała ją stosować w obróbce ziół, szukając sposobu na aromat do kuchni. Umożliwiała kontrolowaną destylację w wyższych temperaturach (P. Klin).

¹⁹⁰ Ibidem, s. 34.

¹⁹¹ Ibidem, s. 34.

„Bylica zagotowana i dniami pita / usuwa przyjętą truciznę / i służy przeciw niecnemu zwierzęcia ugryzieniu”¹⁹².

Nawet w krótkich receptach widoczny jest postęp wiedzy medycznej. U Tabernaemontanusza po raz pierwszy pojawia się opis krwi w innym stanie niż płynny: *„Zmielony proszek z bylicy z kwaśnym octem-syropem Aceto mulso¹⁹³ wypity / usuwa zakrzepłą krew z pęcherzy / lub gdzie bądź się we wnętrzu ciała zgromadziła”¹⁹⁴.*

Ponownie znajdujemy w „*Nowym Zielniku*” wskazówki o leczeniu chorób manifestujących się gorączką w swoim przebiegu, takich jak „*gorączka czterodniowa*”, (pol. „*czwartaczka*”) czy „*tertiana*”. Pod tymi nazwami mogą kryć się „*malaria tropica*” i „*malaria tertiana*”, co wskazywałoby na ich występowanie w ówczesnej Europie. We wczesnych stadiach obu chorób ich rozróżnienie możliwe jest tylko w obrazie mikroskopowym i tym samym wtedy było medycynie jeszcze niedostępne.

- *„Dobry napitek na czterodniową gorączkę: weźmij ziolo bylicy / 2 pełne garście / drapacza lekarskiego / ziela dziurawca jedną garść / i dawaj choremu każdego ranka na czczo / i dwie godziny przed wieczornym posiłkiem / za każdym razem kubek dobrze ciepły w te dni do picia”.*
- *„Daj sześć miarek¹⁹⁵ bylicy z oliwą do picia / i smaruj nim ze zmielonym lekarstwem całe ciało / To lekarstwo pomaga też w tertianie i innej gorączce”¹⁹⁶.*

W dalszej części rozdziału widać kolejne dowody na rozwój naukowy medycyny tamtej epoki. Dochodzi do prób leczenia chorób nie tylko u ludzi, ale i u zwierząt. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym pojawiają się nowe medyczne problemy i wyzwania. Opisywane są nowe symptomy i diagnozy. W „*Nowym zielniku*” Tabernaemontanusza po raz pierwszy zostają użyte zwroty „*zapalenie*” i „*puchlina*” (ascites).

Według autora bylica zwyczajna miała stanowić „*dobre lekarstwo przeciw kaszlowi bydła*”: *„Weźmij dużą część bylicy / zagotuj połowę w wodzie / dawaj krowie i bykowi każdego*

---

¹⁹² Ibidem, s. 34.

¹⁹³ Acetum mulsum (oxymel)- napój zrobiony przez odparowanie do gęstości syropu mieszaniny oczyszczonego miodu (gr. mel) i octu (gr. oxos); (P. Klin).

¹⁹⁴ Ibidem, s. 34.

¹⁹⁵ W oryginale: „6 Loth”; 1 Lot(h) – ok. 14-18g = „pełna łyżka” (P. Klin).

¹⁹⁶ Ibidem, s. 34.

*pnia pół miary / też gdy bylicę na proszek rozbić / i bydłu domowemu do lizania dawać / tak samo czyni / i usuwa kaszel i ciężki oddech*¹⁹⁷.

W niektórych miejscach swego dzieła Tabernaemontanus opisuje wiedzę opartą na własnych doświadczeniach, co potwierdza rzetelność jego opisu i uzasadnia kliniczne zastosowanie.

*„Tak oto człowiek kulą z broni palnej jest postrzelony: Tedy weźmij świeżej bylicy, sok wyciśnij / daj go rannemu dwa razy dziennie / i wlej także trochę w rany / to usunie bolesne zapalenie od prochu / Z takim lekarstwem w oblężeniu miasta Rzeszy - Metz / na dużo i wielkie dzięki jam sobie zasłużył / jak i w wielu innych kampaniach / patrzaj tedy uważnie by tego lekarstwa nigdy nie brakło*¹⁹⁸.

W innym miejscu radzi, jak przygotować „kąpiel napotną”; można spierać się z autorem, czy nie należałoby opisać tej formy terapii w ramach zastosowań zewnętrznych pomimo tego, że bylica podawana jest tutaj doustnie.

*„Jedną pełną garść bylicy w kwarcie albo ósmej części¹⁹⁹/ dobrego białego wina / i jednemu z puchliną w kąpieli napotnej ciepłą dać do picia / usuwa puchlinę na długo / tak oto kąpiel napotną z bylicy się gotowi*²⁰⁰.

W tekście zielnika pojawiają się diagnozy z kręgu medycyny holistycznej, od których europejska medycyna odcięła się w swoim dalszym rozwoju, mimo że dolegliwości opisane tymi diagnozami są aktualne do dzisiaj: *„Dla zatkania wątroby i śledziony / co z zimna swój początek mają / weźmij bylicę / wermut / centurię / i dawaj choremu każdego ranka na czczo jeden kubek dobrze ciepły do picia. To lekarstwo usuwa też żółtaczkę*²⁰¹.

Pod starymi określeniami diagnoz ukrywają się czasami aktualne dolegliwości. Tak jest z „ciężkim oddechem”, który należy rozumieć jako astmę oskrzelową: *„Bylica jest celowo dobra na ciężki oddech / z winem / albo z jadem*²⁰².

---

¹⁹⁷ Ibidem, s. 34.

¹⁹⁸ Ibidem, s. 34.

¹⁹⁹ Kwarta / ósma część (oryg.: Quart / Echtmaß) – ok. 700 ml i ok. 350 ml. Ze względu na związkową strukturę Rzeszy Niemieckiej w XVI wieku, na terenach niemieckojęzycznych występowały bardzo duże różnice w nazewnictwie i wielkości miar. (P. Klin).

²⁰⁰ Ibidem, s. 34.

²⁰¹ Ibidem, s. 34.

²⁰² Ibidem, s. 34.

Wiele recept zawartych w zielniku nie utraciło nic ze swojej aktualności; na wyróżnienie zasługuje fakt, że autor wymienia korzeń bylicy w składzie recepty:

- „Bylica sproszkowana / z destylowaną bylicą albo nalewką z babki lancetowatej wypita / jest szlachetnym lekarstwem na krew i upławy z jelit”.
- „Korzeń bylicy z krwawnikiem klaweńskim²⁰³ i zielem kopru razem zbity, zagotowany i z miodem zmieszany ciepły dać do picia / zmaga mdlenie i wymioty”.
- „Ci którzy bolącą podagrą albo innemi bólami są obciążeni / powinni korzeń bylicy spożywać / on ma niekończącym boleściom kres położyć / jak Hieronimus Montuus to poświadcza”²⁰⁴.

Zastosowania zewnętrzne bylicy zwyczajnej w zielniku Tabernaemontanusa

Lista zastosowań zewnętrznych dla bylicy pospolitej jest u Tabernaemontanusa dłuższa od tej dla wskazań wewnętrznych. Wynika to z faktu wspólnego zestawienia recept na dolegliwości manifestujące się na powierzchni ciała (takich jak choroby skóry albo stawów), razem z receptami na preparaty, które użyte zewnętrznie, mają wspomóc terapię chorób wewnętrznych, na przykład kamicy nerkowej, infekcji dróg moczowych, problemów związanych z patologią ciąży i porodu.

Z klinicznego punktu widzenia interesująco brzmią wywody autora na temat związku działania preparatów bylicy z zwyczajnej do aplikacji zewnętrznej i zastosowanej temperatury preparatu.

- „Bylica zielona lekko gotowana i w oleju albo świeżym maśle podpieczona / potem między dwiema chustami na udach i wstydzie ciepłą położona / usuwa bóle moczowe i mocz zastały nasila / które swą przyczynę z zimna mają”.
- „Bylica w wodzie gotowana / i to zioło więc ciepłe na pępku / między oba uda i na wstyd położone / pomaga cudownie przy ciężkim porodzie”.
- „Kiedy niewiasty w porogu nie ze wszystkiego się oczyszczą / powinny one bylicę w winie zagotować / a ciepłą parę z tego ku sobie przez lejek w macicę przyjmować / to pomaga i czyści dokładnie”.

---

²⁰³ Krwawnik klaweński - *Achillea clavennae* L.

²⁰⁴ Ibidem, s. 34 (podkreślenia P. Klin).

- „*Na ból w łonie po porodzie: Weźmij niemało gotowanych żółtek / zadaj je dobrze sokiem z bylicy / i wmixaj do tego co nieco rzymskiego kminku²⁰⁵ i świńskiego smalcu tyle aby było dobrze / i nałóż ciepłą na chustę co na łonie leży*”²⁰⁶.

Te wskazówki uwzględniają ogrzewające właściwości bylicy zwyczajnej (u tego autora w trzecim stopniu); stoją również w całkowitej zgodzie z logiką medycyny holistycznej.

Natomiast w przypadku zastosowań do leczenia ran albo bólu tkanek miękkich i stawów, autor nie czyni żadnych wzmianek na temat aplikacji preparatów w podgrzanej formie. Takie stanowisko odpowiada humoralnym zasadom terapii, która w tym wypadku wykorzystuje osuszające działanie *A. vulgaris*. Siłę tego działania zakwalifikowano do stopnia drugiego, czyli nieco słabiej rozgrzewającego. Na podstawie dzisiejszego stanu wiedzy medycznej wiemy, że takie procesy chorobowe przebiegają ze stanem zapalnym (brzegi ran, napady dny moczanowej, bole reumatyczne, zakwasy) i dlatego terapia bylicą zwyczajną wpływa na ich „osuszenie”, czyli zmniejszenie obrzęku i/lub wysięku. Podgrzewanie preparatu w takim wypadku nie jest pożądane. Dzięki współczesnym badaniom wiemy również, że *Artemisia vulgaris* L. wykazuje umiarkowane działanie przeciwzapalne²⁰⁷; tym samym efekty terapii w tych dolegliwościach należy przypisać głównie jej zdolnościom reologicznym [w nomenklaturze medycyny holistycznej: usuwającym zastoje (m.in. krwi)].

- „*Bylica ze smalcem zmieszana i w formie plastra przyłożona / usuwa guz podudzia i stopy / i bóle ich od wielu podróży albo chodzenia*”.
- „*Bylica z okruchami chleba żytniego i smalcem świeżo razem uciśnięta / i jako plaster położona / łagodzi bóle od chorób albo podagry*”.
- „*Dobrą garść świeżej bylicy utłuczonej albo pociętej z trzecią częścią oliwy zagotowaną / pokłada bóle dolegliwe na nogach i rękach / a członki nią dobrze smarować i ziolo owe jako plaster na to położyć*”²⁰⁸.

Z lektury tego rozdziału jasno wynika, że Tabernaemontanus nie tylko miał dobre rozeznanie w antycznych źródłach medycznych, ale był też dobrze zorientowany w kierunkach rozwoju medycyny współczesnych mu czasów. W jednej z recept opisującej okłady z bylicy,

²⁰⁵ Kmin rzymski – *Cuminum cyminum* L.

²⁰⁶ Ibidem, s. 34 (podkreślenia P. Klin).

²⁰⁷ Zob. bibliografia tej dysertacji - poz. [269].

²⁰⁸ Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen...*, op. cit., s. 34.

pojawiają się terminy anatomiczne takie jak „nerwy” i „ścięgna”, które dopiero co pojawiły się w opisie ludzkiego organizmu.

„Wyciśnięty sok z bylicy z olejkiem różanym zmieszany / usuwa bóle nerwów i ścięgien / gdy nim posmarowane”²⁰⁹.

Nazwy te pochodzą ze szkoły chirurgii Andreeasa Vesaliusza (1514-1564 r.), który do dzisiaj uważany jest za ojca nowożytnej anatomii (również w sposobie jej nauczania)²¹⁰, a jego dzieło: „*De humani corporis fabrica libri septem*” (Siedem ksiąg o budowie ludzkiego ciała) ukazało się zaledwie 45 lat przed pierwszym wydaniem zielnika Tabernaemontanus. Uwzględnianie najnowszych informacji naukowych jest kolejnym walorem potwierdzającym sumienność i wiarygodność przekazu autora omawianego zielnika.

Innym przykładem gruntownej znajomości materia medica swoich czasów jest u Tabernaemontanus opis różnorodnych preparatów i form aplikacji wybranego zioła dla jednego wskazania. W ten sposób, dla diagnozy „*zatrzymana miesiączka*” (amenorrhoe), oferuje on cztery drogi podania bylicy – jako globulki dopochwowe, kąpiele stóp, kąpiele lędźwi i kąpiele napotne. Tak szeroki wachlarz sposobów aplikacji umożliwiał kobiecie wybór najwygodniejszej lub najtańszej formy terapii.

Również wskazówki dotyczące receptury i samego leczenia stają się w „*Nowym zielniku*” coraz bardziej precyzyjne, zarówno w odniesieniu do poszczególnych preparatów, jak i reżimu całej terapii. Autor dokładnie opisuje metody sporządzania pojedynczych lekarstw, podając wykorzystane w ich produkcji części rośliny lub zwracając uwagę na najlepszy czas ich zbioru.

- „*Z bylicy i soli morskiej każdego po równej części w chustkę zaszyj / i z olejkiem różanym globulkę domaciczną z tego uczyn / i tenże samą po kąpieli niewiastom w ich wstyd zapodaj / przywiedzie też znów zatrzymaną miesiączkę*”.
- „*Weźmij bylicy dwie garści / zioło szatwii / sól / każdego po garści / wsyp do wody wystarczającej / zrób z tego kąpiel stóp / maczaj w tym stopy rankiem i wieczorem / za każdym razem pół godziny / osiem dni przed wyznaczonym czasem / żeby miesiączka przyszła*”.

---

²⁰⁹ Tabernaemontanus J. T., op. cit., s. 34.

²¹⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Vesalius (08.08.2019).

- „Albo weźmij bylicy / bylicy bożego drzewka / kwiatów rumianka / mięty polej²¹¹ i melisy / każdego po garści / i uczyn z wodą kąpiel na lędźwie / lub kąpiel napotną / i stosuj jak wyżej podano”.
- „Weźmij bylicy trzy pełne garści / liści waleriany / wrotyczu maruny²¹² / każdego dwie garści pełne / mikołajka polnego²¹³ w kwietniu / gdy jeszcze młody jest zebrany / kopytnika pospolitego²¹⁴ z liśćmi / najdalszych szczytów z kopru / każdego po garści. Z opisanych części / można napotną- albo kąpiel lędźwi uczynić / i jak wyżej podano stosować”²¹⁵.

Tabernaemontanus w swoim dziele wielokrotnie podkreśla szczególne działanie bylicy zwyczajnej w dolegliwościach okołoporodowych.

„Przed położeniem albo w ciężkim porodzie niewiast / co to nie chce najprzód postępować / nie ma lepszego lekarstwa / niżli by bylicę wziąć / i z mąką jęczmienną gotować”²¹⁶.

Autor dokłada również starań by zwiększyć precyzję wskazówek diagnostycznych, dzięki czemu diagnoza terapeutyczna może być bardziej dokładna, a terapia skuteczniejsza. Opisując czynnik patologiczny - wilgotność, Tabernaemontanus zwraca uwagę czytelnika na jego szczególną postać – śluzowatość. Jej obecność można stwierdzić klinicznie między innymi na podstawie obecności śluzowatych upławów, a diagnostycznie odczytać z formy pulsu i obrazu języka – te formy diagnostyki stanowią do dzisiaj podstawowe narzędzia diagnostyczne w TCM.

„Bylica zmielona / i z niey globulka domaciczna zrobiona / wysusza nadmierną wilgotność macicy / i usuwa jej śluzowatość / albo sok z mirrą wymieszany / i w woreczku jako globulka domaciczna sobie do macicy włożony / tak samo dobrze czyni”²¹⁷.

Kolejnym przykładem na to, że autor „Nowego zielnika” był na bieżąco z rozwojem wiedzy medycznej, jest recepta „Na unoszenie macicy”, która w pełni odpowiada duchowi tamtych czasów. Uwagę zwraca nie tyle skład recepty, co wskazanie do jej użycia. W tym wypadku nie dotyczy ono macicy, ale obrazu chorobowego, który z powyższej diagnozy ewoluował przez następne kilkaset lat do diagnozy „uterus hystericus” (histeria macicy). Rzecz

²¹¹ Mięta polej - *Mentha pulegium* L.

²¹² „wrotyczu maruny” – w oryg. „Mettram”, p. akapit z przypisem 168., s.74

²¹³ Mikołajek polny - *Eryngium campestre* L.

²¹⁴ Kopytnik pospolity - *Asarum europaeum* L.

²¹⁵ Ibidem, s. 35.

²¹⁶ Ibidem, s. 35.

²¹⁷ Ibidem, s. 35.

dotyczy zaburzenia emocjonalnego o podłożu nerwicowym przebiegającego ze wzmożoną zmiennością nastrojów i niespecyficznymi objawami neurologicznymi, którego występowanie przypisywano kiedyś wyłącznie kobietom. Takie objawy można zaobserwować również dzisiaj, a współczesna nauka potwierdziła, że nie są one zależne od płci. W XIX wieku, jednakże, diagnoza ta przeżywała swój rozkwit za sprawą trendu w rodzącej się psychologii o płciowo-zależnym podłożu „konfliktów psychicznych”²¹⁸, by w XX wieku (dzięki postępom w psychiatrii, psychologii i neurologii), zniknąć z katalogu chorób. W XXI wieku mogłaby stanowić obiekt badań i terapii funkcjonalnych zaburzeń neurologicznych²¹⁹. W czasach Tabernaemontanususa leczono je odpowiednią mieszanką ziołową:

„Dobra kąpiel na lędźwie na unoszenie macicy: Weźmij bylicy trzy pełne garści / prawoślazu lekarskiego dwie garści / liści laurowych / mięty polej / mięty polnej / szanty / centurii / lebiodki / majeranku / kwiatów rumianku / kozieradki nieco rozdrobnionej / każdego po garści. Włóż je w worek lniany / zalej dobrze wodą / i zrób z tego kąpiel na lędźwie”²²⁰.

W „*Nowym zielniku*” znajdziemy ponadto trzy recepty na środki do użycia zewnętrznego, mające na celu wspomoczenie przedłużającego się porodu. Dwa fragmenty tych recept są nietypowe i zwracają uwagę.

1. Pierwszy dotyczy wskazówek na temat umieszczenia środka leczniczego w celach terapeutycznych, czym jasno wskazuje na bardzo rzadki u tego autora wpływ przesądów i zwyczajów ludowych w naukowej analizie:

„Ziolo bylicy na lewe udo brzemiennej niewiasty / tak uczyn: Kiedy niewiasta ozdowieje / tedy ziele powinno się zabrać”.

2. Drugi jest deklaracją swoistej niepewności zawodowej lub niewiedzy albo braku doświadczenia, opisanej słowami „eksperyment” w odniesieniu do zastosowania preparatu:

„W innym: Weźmij ziolo bylicy 2 pełne garści / krwawnika (pospolitego) 1 garść pełną / wyschniętego soku Opopanacis²²¹ 2 miarki / ruty zwyczajnej 1 garść pełną / cukru 1 miarkę. Zbij to razem w jedna sztukę / i uczyn nie szczędząc oliwy plaster

---

²¹⁸ Hausteiner-Wiehle C., Henningsen P. *Neurologische Störungen*, „Deutsches Ärzteblatt“, August 2020, 35-36, s. A 1628.

²¹⁹ Poprikov S., Hoheisel M. *Vom Stigma der Hysterie lösen*, „Deutsches Ärzteblatt“, 2020, 31-32 s. 363.

²²⁰ Tabernaemontanus J. T., op. cit., s. 35.

²²¹ Wyschnięty sok Opopanacis – sok z korzenia *Seseli libanotis* (L.) W.D.J.Koch – żebrzyca oleśnikowata, oleśnik górski, z rodziny Selerowatych (*Apiaceae*) - p. poz. [36] bibliografii niniejszej dysertacji.

*z tego / ten na płótnie rozłóż / ciepły na pępek i wrota / pomoc ma dobrze i jest eksperymentem*²²².

Dalsze zestawienie preparatów bylicy stosowanych zewnętrznie jest w większości dobrze znane z wcześniejszych zielników, ale dzięki badawczym wysiłkom Tabernaemontanus pojawiają się również nowe recepty. Autor konsekwentnie potwierdza dobroczynny wpływ bylicy zwyczajnej na dolegliwości, u których podstaw leżą zimno (wewnętrzne), wilgotność oraz {wiatr}.

- *„Bóle maciczne zimnem i wiatrem spowodowane uciszyć: weźmij bylicy / kwiatów rumianku / nostryka / ziolo kopru / kozieradki / nasion lnianych / wrotyczu maruny / mięty polnej / mięty polej / bylicy boże drzewko / nasion anyżu / kopru włoskiego / aminka większego²²³ / paproci²²⁴ / i połóż w worku ciepłym na zewnątrz macicy / i pozwól mu tak dzień i noc ciągle na niej leżeć / tak długo moc się w ziołach utrzymuje”.*
- *„Albo weźmij bylicę / kwiaty rumianku / mięty zielonej²²⁵ / mięty polnej / i połóż na cegle gorącej dobrze winem polanej / i połóż przeto ciepłą i suchą na miejsce bolące / a wkrótce pomoże”.*
- *„Przedni plaster dla wszystkich bólów i boleści macicy tak uczyn: weźmij bylicy czerwonej / oregano / kwiatów chmielu / oleju lnianego / uczyn z nich plaster / rozłóż na płótnie / połóż ciepły na macicę / połóż nań ciepłe chusty / aby za szybko nie ostygł / i opasaj opaską albo bandażem wygodnym / aż się ból ukoi i całkiem zaniknie”.*
- *„Bylicą pociętą i parą z niej się traktować / i zielem tym ciepłym po grzbiecie i wrotach się okładać / usuwa zimną zarazę i moczu parcie”²²⁶.*

Spśród pozostałych wskazań terapeutycznych do leczenia bylicą zwyczajną, Tabernaemontanus wymienia między innymi:

- a) wszawicę głowy: *„Bylicę w gorącym ługu rozmiękczyć / a głowa tym natarta usuwa wszy z włosów”.*

---

²²² Tabernaemontanus J. T., op. cit., s. 35.

²²³ Aminek większy - *Ammi majus* L.

²²⁴ Paproć (Paprotka zwyczajna) - *Polypodium vulgare* L.

²²⁵ Mięta zielona - *Mentha spicata* L.

²²⁶ Ibidem, s. 35.

- b) bóle głowy: *„Na bolesny ból głowy pomoże bylica bardzo dobrze gdy w ługu zmoczona / i głowa nią wymyta”*.
- c) wole: *„Liście bylicy ze świńskim szmalcem ubite / na płótnie smarowane / usuwa wole”*.
- d) wrzody na twarzy: *„Bylica pocięta i ciepło jako plaster położona / rozprasza / rozmiękcza / skraca / i cienkimi czyni wrzody i guzy na twarzy”²²⁷*.

Bylica zwyczajna znajduje zastosowanie nawet dla dolegliwości należących współcześnie do kręgu chorób psychosomatycznych:

„Bylica z solą dobrze rozbita / leczy żabę pod językiem / gdy język nią od spodu natrzeć”²²⁸.

Interesujące wrażenie, biorąc pod uwagę naukowe wysiłki Tabernaemontanusa, robią wzmianki o magicznym i nadprzyrodzonym działaniu *Artemisia vulgaris*. Ich pochodzenia należy szukać w innych niż naukowe źródłach (np. w ludowych zwyczajach i przesądach). Tabernaemontanus, który nagle zaczyna sprawiać wrażenie bardziej szamana niż uczonego, przytacza co prawda te wywody, ale finalnie je odrzuca, jasno krytykując ich pogańską naturę.

- *„Młode dzieci często dymem z bylicy okadzać / chroni je przed chorobami i całym nieszczęściem / wesołemi i żywemi je czyni”*.
- *„Biała bylica leczy wszystkie szkody co od czarów pochodzą / zarówno zewnątrz i wewnątrz na wszystkie sposoby używana. Namocz ją w płynącej wodzie i ciepłą się okładaj / I zawieś choremu to zioło na szyi / i daj mu je do picia. Albo weźmij białej bylicy 2 części / centurię / kwiatów albo szczytów albo wiecheć leszczyny / każdego po jednej części / zamocz w płynącej wodzie / i ciepłym szkody zmywaj / potem ziołem ciepłym biczuj”*.
- *„Więc drzewiej bylicę bardziej uważano / że siłę posiadać miała / wszystkie duchy i czary usuwać / a tym co bylicę przy sobie noszą / ani czary ani sam diabeł żadnych szkód uczynić nie może. I piorunowi zapobiec powinna / i podobnych wiele innych pogańskich przesądów. Krześcijanie ale wiedzą to dobrze / że musi być inne lekarstwo / które diabła i jego duchy wypędzić powinno / że o taką słomianą zbroję niewiele pytają”²²⁹*.

---

²²⁷ Ibidem, s. 36.

²²⁸ Ibidem, s. 36.

²²⁹ Ibidem, s. 36.

Takie recepty mogą być wyrazem przenikania się dwóch światów – racjonalnego z irracjonalnym, co ówczesnie było postrzegane za naturalne i oczywiste, zarówno w życiu jednostek, jak i całych społeczeństw. Należy pamiętać, że w okresie, gdy powstawał zieleń Tabernaemontanus, w Europie działała święta inkwizycja zajmująca się tropieniem i tępieniem czarów i czarownic.

Wśród recept zapisanych w zieleńki niektóre są współcześnie trudne do interpretacji. Mowa tu o opisach preparatów, których zastosowania nie wydają się dzisiaj do końca jasne. Tabernaemontanus opisuje trzy takie dolegliwości, które współczesna nozologia mogłaby zakwalifikować do schorzeń neurologicznych. I tak, pod opisem „*guz nerwu i bóle nerwów*” można by podejrzewać neuralgie, za „*drżeniem członków*” może kryć się parkinsonizm, a w kontekście „*niewładnych zimnych członków*” możliwy wydaje się niedowład połowiczny, również na tle niedokrwiennym. Rezultaty proponowanych terapii należy traktować z dystansem.

- „*Liście bylicy z oliwą rozbite na patelni smażone / usuwa i łagodzi guz i bóle nerwów przecudnie*”.
- „*Bylica rozbita i sok wyciśnięty / i z oliwą zmieszany / usuwa drżenie / członków dobrze nią nasmarowanych*”.
- „*Bylica z kwiatem rumianku i tragankiem (szerokolistnym)²³⁰ w winie rozbita / i niewładne zimne członki i naczynia dobrze tym umyte i natarte / wzmacnia owe i do zdrowego stanu doprowadza*”²³¹.

Pod koniec opisywanego rozdziału Tabernaemontanus przedstawia dalsze wskazania do terapii bylicą, które przynajmniej w części znane są z wcześniejszych herbarzy. Należą do nich:

- problemy ginekologiczne nazywane „*ułomnościami niewiast*”, na przykład kolki maciczne („*bóle w macicy*”), czy dysmenorrhoe („*zatrzymana miesięczka*”);
- różnorakie erupcje skórne: „*Rany i dawne szkody*”, czy „*Strupy*”.
- migrena opisana jest terminem „*Ból głowy jak od gwoździa (Hauptnagel)*”, który bardziej dosłownie oddaje charakter schorzenia niż „*Hemicraniam*” (ból zlokalizowany po jednej stronie głowy) lub współczesny termin – klasterowy ból głowy.
- astma nazywana „*dychawicą*”

---

²³⁰ Traganea szerokolistny - *Astragalus glycyphyllos* L.

²³¹ Ibidem, s. 36.

- choroby epidemiczne – „*pestillensie*”
- gorączka i bóle u dzieci,
- obrzęki podudzia („*woda w członkach*”),
- „*bóle bioder i lędźwi*”,
- szeroko rozumiane problemy okołoodbytu z bolesnymi skurczami („*tenesmy*”), bezowocnym parciem na stolec („*pusta żądza*”), wypadaniem odbytu, kłykciniami kończystymi i brodawkami płciowymi oraz cysta Bartoliniego („*guz na tajemnych miejscach niewiast*”).

Dla preparatów bylicy stosowanych zewnętrznie autor znajduje zastosowanie także w weterynarii. Mieszanka bylicy i wieprzowego smalcu ma być pomocna koniom przy obrzękach pęcin. Kolejny raz widzi on też zastosowywanie dla korzenia bylicy, który przeżuty, ma zwiększyć wytrzymałość zwierzęcia:

„Aby kobyły nie zajechać: weźmij korzenia bylicy i biedrzeńca / każdego po tyle samo / wsadź kobyłę do pyska / i niechaj nad tym żuje / a nie szkodzić jej będzie żadne powożenie / czyś dziesięć czy dwanaście mil już na niej przebył”²³².

Nowością tego zielnika jest obecność wskazówek dotyczących pozamedycznego zastosowania bylicy zwyczajnej. Autor widzi te możliwości w kuchni i gospodarstwie domowym. Obok właściwości przyprawy kuchennej, znajduje dla niej zastosowanie jako środka konserwującego wino i piwo. W zastosowaniach kuchennych Tabernaemontanus jasno różnicuje między zieleń, a korzeniem.

- *„Najdalsze szczyty pędów bylicy z kwiatami i nasionami na jesieni pocięte do moszczu wrzucić / i tak pozostawić / to daje winu kolor piękny i siłę / że się wino nie zsiada ani nie psuje”*
- *„Korzeń bylicy pokrojony i w dwóch miarach dobrego wina²³³ gotowany / utrzymuje wina piękny kolor / i szlachetną naturalną moc i siłę”*
- *„Jak piwo chce kwaśnieć / spal tedy bylicy roślinę całą na popiół / weźmij z tego 1 garść pełną i tyle samo popiołu z buczyny do tego / zmieszaj dobrze z piwem / i wlej do fury²³⁴ z piwem / zamieszaj dobrze dziurawym mieszadłem / potem zostaw w spokoju i daj osiąść / tak będzie słodkie / pełne smaku i wesołe przy picciu”²³⁵.*

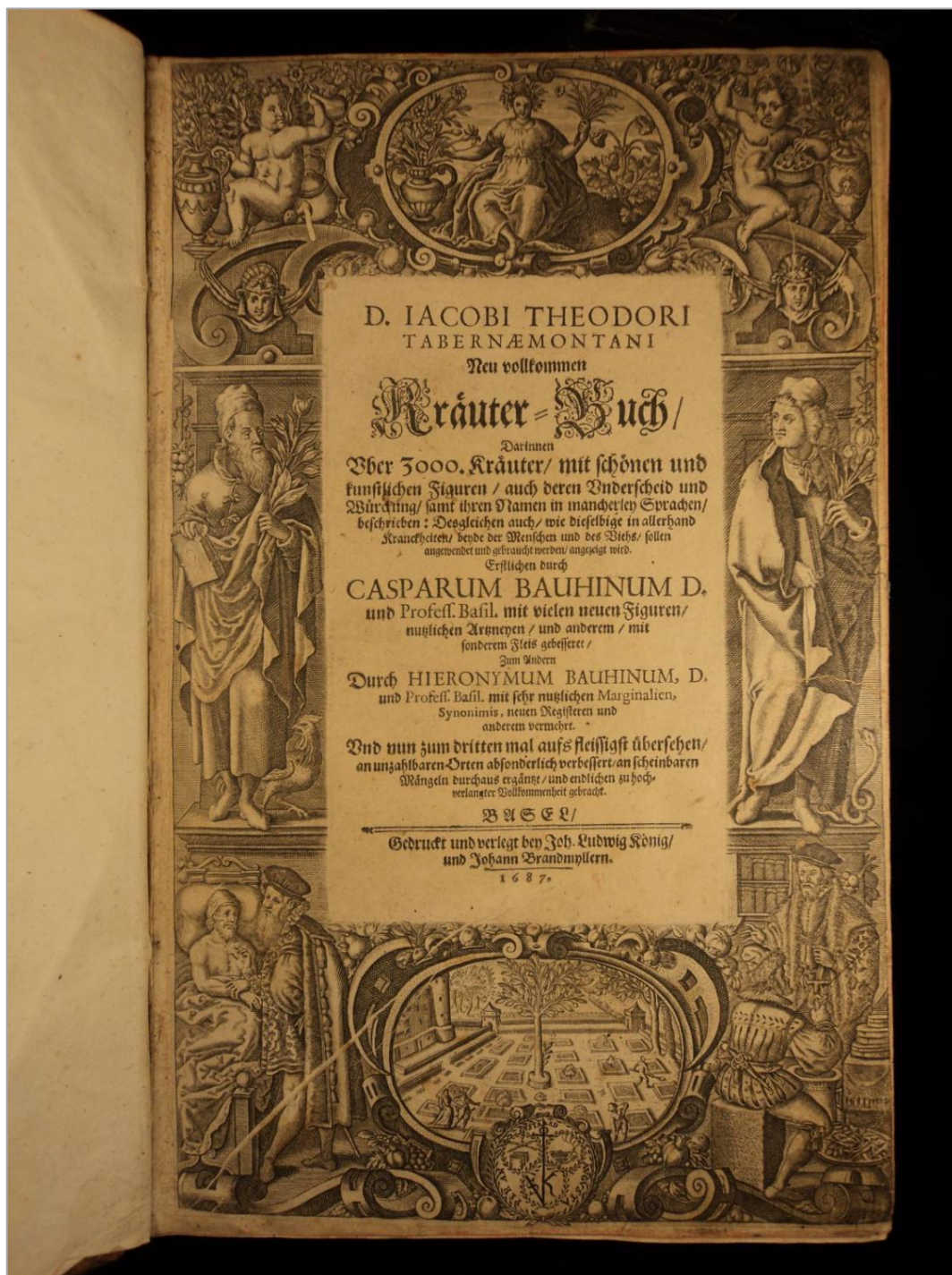
²³² Ibidem, s. 36.

²³³ Ok. 3 litry (P. Klin).

²³⁴ Ok. 1000-1800 litrów (P. Klin).

²³⁵ Ibidem, s. 36.

Dzięki takim informacjom, które wychodziły poza ściśle medyczne spektrum informacji zielnika, można zrozumieć, dlaczego „Nowy zielnik” Tabernaemontanus stał się dwieście lat później inspiracją dla Johanna Heinricha Zedlera i jego „Uniwersalnego leksykonu”.

Ilustracja 17. Strona tytułowa „Nowego Zielnika” Tabernaemontanus, wydanie z 1687 roku (Basel).

Źródło: <https://digital.ub.uni-potsdam.de/content/pageview/3276> (21.01.2022).

3.4. *Artemisia vulgaris* w polskich zielnikach epoki renesansu (XVI/XVII w.)

Niniejszy rozdział przedstawia obraz rozwoju farmacji w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku. Rozdział ten powstał na bazie opisów bylicy zwyczajnej zawartych w trzech polskich zielnikach tego okresu i reprezentuje tym samym przykład ówczesnej sztuki farmaceutycznej spoza niemieckojęzycznego obszaru kulturowego (z którego pochodzi większość analizowanych w niniejszej dysertacji źródeł).

Trzy polskie zielniki omawiane w tym rozdziale to:

- 1) „*O ziołach y o mocy gich*” – Falimirza Stephana (Kraków, 1534 r.)
- 2) „*Herbarz polski*” – Marcina z Urzędowa (Kraków, 1595 r.)
- 3) „*Zielnik Symona Syreniusa*” – Szymona Syreńskiego (Kraków, 1613 r.)

Postęp kulturowo-naukowy w okresie renesansu, który wyrażał się rozkwitem sztuki we Włoszech oraz wynalezieniem druku w Niemczech, szybko przekroczył granice nowożytnej cywilizacji Zachodu i znalazł swoich adeptów również w Polsce. Dzięki aktywnemu uczestnictwu w wymianie naukowej przez Akademię Krakowską, w Krakowie powstał silny ośrodek mający w XVI wieku w dorobku osiągnięcia, które odpowiadały ówczesnym standardom naukowym na Zachodzie^{236/237}. Przykładem tego rozwoju są trzy wymienione powyżej zielniki napisane w języku polskim, które w ramach niniejszej dysertacji porównano z niemieckojęzycznymi dziełami z tego zakresu, powstałymi w tym samym czasie.

Stefan Falimirz (I poł. XVI w.) „*O ziołach y o mocy gich*” (1534 r.)

Najstarszy polski zielnik został wydany w 1534 roku pod tytułem: „*O ziołach y o mocy gich*”. Jego autorem jest Stefan²³⁸ Falimirz – botanik i lekarz na dworze wojewody podolskiego Jana Tęczyńskiego. To dzieło jest bardzo wartościową pozycją w rozwoju polskiego ziołolecznictwa^{239,240}. Właściwie nie posiada ono tytułu ogólnego, tylko 9 nagłówek umieszczonych na stronie tytułowej, z których pierwszy zwykle podaje się jako tytuł. (Ilustracja 18)

---

²³⁶ Kuźnicka B. (red. nauk.) *Historia leków naturalnych*, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Pracownia Historii Farmacji, Tom II, Warszawa 1989, s. 131.

²³⁷ <https://www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/historia> (07.10.2021).

²³⁸ Stefan - współczesna polska wersja imienia. W oryginalnym zapisie: Stephan.

²³⁹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Falimirz (20.05.2019).

²⁴⁰ Skarżyński A., Skarżyńska L. *Poradnik zdrowia medycyny ludowej*, Agencja wyd. Comes, Warszawa 1994, ss. 25–26.

***Artemisia vulgaris* w herbarzu: „O ziołach y o moczy gich”**

Rozdział (12) o bylicy zawiera jej mały portret opisany słowami „*Arthimesia, Bylicia, Deifos*” [Ilustracja 19] oraz imponującą listę wskazań do leczenia tym ziołem; autor, obok własnego doświadczenia, powołuje się przy tym na „*Plateariusus doctora*” i „*Pandecta*”²⁴¹. Píše o niej „*matka wszystkich ziół*”, a siłę i kierunek działania opisuje zwrotem: „*ziolo ciepłe i suche w trzecim stopniu*”.

Falimirz wymienia sześć głównych zastosowań bylicy zwyczajnej:

- a) problemy okołoporodowe, zaburzenia miesiączkowania i niepłodność „*z wilgoci / ale tym paniom suchego przyrodzenia / tedy nie ma być dawane ono lekarstwo*”. Należy zauważyć, że ta wskazówka stanowi rzadkość diagnostyczną opartą na różnicowaniu obrazu klinicznego dwóch wartości podstawowych – suchości i wilgotności! Inną ciekawostką w opisie recepty powiązanej z tą wskazówką jest zawartość, obok sproszkowanego muszkatu²⁴² i rogu jeleniego, również sproszkowanej kości słoniowej!
- b) żółtaczka, opisana jako „*żółta niemoc (z' strony śledziony)*”²⁴³ albo „*żółta choroba*”. W tym miejscu autor podaje, że przyczyna tej dolegliwości ma leżeć „*w zastaniu y w zamuleniu wątroby y śledziony nieczystościami zimnemi*”, a leczenie bylicą zwyczajną ma zwalczać „*śledzionę zatwardziałą albo opuchłą*”. Biorąc pod uwagę, że nie może tu chodzić wyłącznie o kliniczną manifestację patologii organów pod postacią hepato- lub splenomegalii według zasad EBM (która nie zna „zimnych nieczystości” ani „zatwardziałej śledziony”), należy założyć nozologiczne podobieństwo lub tożsamość z identycznie brzmiącymi diagnozami TCM.
- c) bóle brzucha z bolesnym parciem na stolec. Autor korzysta tu z prostego polonizmu, zamieniając niemieckie słowo „*Tenesmen*” na „*tenasmonem*”.
- d) na „guzowatości” skóry: („*zotły i gruzły*”) czyli owrzodzenia, hemoroidy, ze wskazówką, aby naciąć je przed aplikacją sproszkowanej bylicy.
- e) zmęczenie nóg („*na nogi które bolą z chodzenia wielkiego*”); w postaci okładów na podudzia z domieszką wieprzowego smalcu.
- f) działanie magiczne: „*też oddala diabelstwo / gdy będziesz nią kadził w domu*”²⁴⁴.

²⁴¹ Pandecta - Matthaeus Silvaticus (1285-1342 r.) - włoski lekarz i botanik, jeden z wykładowców szkoły w Salerno. Autor dzieła *Opus pandectarum Medicinæ (Pandectae Medicinæ)*.

²⁴² Por. przypisy nr 125 i 149.

²⁴³ Podkreślenie własne autora.

²⁴⁴ Falimirz S., *O ziołach y o moczy gich*, Kraków 1534, drukarnia F. Ungler, cap. 12, list 9. Online: <https://polona.pl/item/o-ziolach-y-o-moczy-gich-o-paleniu-wodek-z-ziol-o-oleykach-przyprawianiu-o-rzeczach,MzMzMDIwNw/50/#item>. (01.02.2018)

Ilustracja 18. Strona tytułowa zielnika „O ziolach y o moczy gich” Stefana Falimirza, wydanie z 1534 roku (Kraków).

Źródło: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/2167/edition/2228/content> (21.01.2022).

Opic.

odmieszczone.

E **C**ez seł opichowp i wroblem
prosem y i klamfamicnl y ina-
sienil alkafengl/ to ielie zna-
nien przietieczonyp/ wwarzone
w winie a ocufrowawshy kamien
kamie wmechierzu gdy kto tego
pojywa.

D **C**ez oppch warzony i bozem
dziejowicem wslug/ a tym glowe
mpich pachowata/ iest pomoc.

E **C**Opich wedlug powiesci. Ba-
liena, pobudza swietego wala-
nietmoca/ a tak panie biezmiene
nietmota tego iela pojywa/ ani
w pieciu ani wmpciu/ a bowiem
mdla jzly/ ktoremu bywa piod w
moczniomy wmacieciy/ a tak die
dzialko rado odchodis, przez czasia
p tez to ielie sprawue w wiele
w dieciatku wiedzienicze/ y in-
se niemociy ktore pochodza i ja-
gnifosci wilkoscis/ iako switrib
y pachy, a tak dzialki vpiersi ma-
ia sie strzec tego ielcia wpełnim o-
byczalem dla tych y inbocy niemo-
ciy/ a bowiem to ielie rozpada
wilkoscis wnatrnie y podnosi ic fu
glowie a potem ony wilkoscis wcho-
dzia w dziurecki glowy/ ktore na
pehuata a zacislaia/ a tak stad
przechodis swieto walaniego nie-
moe tym dzialkam.

S **C**ez kuzenie opichowe wwa-
rzone zkorzeniem wloskiego ko-
pru, w sota polney nuty y w sota

winiowego mleczu, a potym gdy po-
tome dobre przescedi a ocufrowp a
to pip dla opuchliny ktora pocho-
dzi z siegmytych opifosci/ a kto
taz iekawo iest dobre y na jol to
niemoz ktora pochodzi z jaskania
wilkoscis niechobrey wiplach y wgo-
lobie.

E **C**ez opich warzony w winie
anastenciem wloskiego kopru/ spio-
tuszla y i wroblem prosem iest se-
kafstwo na cieplie puszczanie wo-
dy y tez rzezy wprrodzona pobu-
dza paniam, a tak wrine pobudza
gdz p: plosz sie ontrionis stym
rzcza m/ a potym wpytko wespo-
lik wari/ a pojywa y pijaca.

Archimisia.

E **C**Opicis. **E** **C**Opis.

Ilustracja 19. Portret bylicy zwyczajnej w zielniku Stephana Falimirza "O ziolach y o moczy gich", wydanie z 1534 roku (Kraków).

Źródło: <https://polona.pl/item-view/853a88ab-78c1-4166-acde-07a9d7458132?page=50> (1.06.2023).

Marcin z Urzędowa (ok. 1500-1573 r.) „Herbarz polski” (1595 r.)

Ponad pół wieku po ukazaniu się dzieła Stefana Falimirza, polski rynek wydawniczy wzbogacił się o kolejną publikację na temat ziół i innych środków leczniczych - w 1595 roku ukazał się drukiem „*Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i inszych rzeczy do lekarstw należących księgi dwoje*”²⁴⁵ (Ilustracja 20) autorstwa Marcina z Urzędowa (medyka i katolickiego księdza, podróżnika i badacza).

Praca ta była rodzajem ilustrowanej encyklopedii z dziedziny botaniki i medycyny. Chociaż rękopis datowany jest na lata 1543-1553²⁴⁶, pierwsze wydanie ukazało się ponad dwadzieścia lat po śmierci autora (przyczyny opóźnienia w opublikowaniu pozostają do dziś niejasne).

Księga ta powstała równolegle z niemieckojęzycznymi dziełami „ojców botaniki”. Dwie cechy podkreślają jej polski charakter i obie wynikają z zawodowo-naukowej drogi jej autora. Chodzi tutaj o „sponsorowane” poparcie dla autora ze strony kościoła katolickiego oraz wynikające z tego pewne zależności i zobowiązania w praktykowaniu zawodu. Marcin z Urzędowa, w przeciwieństwie do innych medyków na Zachodzie, został księdzem dopiero po ukończeniu studiów medycznych. Medycynę studiował jako pierwszy kierunek na Wydziale Nauk Wyzwolonych Akademii Krakowskiej, a także na Uniwersytecie w Padwie. Wiele podróżował po Europie, co pozwoliło mu nabrać doświadczenia, czego efektem było m.in. stanowisko nadwornego lekarza hetmana Jana Tarnowskiego²⁴⁷. Ponieważ przemiany religijne związane z ruchem reformacji cechowała w Polsce dużo słabsza dynamika niż na Zachodzie, silna więź Marcina z Urzędowa z kościołem katolickim wydawała się logiczna i sensowna.

***Artemisia vulgaris* w „Herbarzu polskim”**

Rozdział o bylicy zaczyna się krótkim opisem greckiej genealogii jej nazwy „*Artemisia*” i w tym zakresie pokrywa się z informacjami w innych zielnikach. Nowością, która wyróżnia to dzieło, jest szczegółowa, obszerna i sroga krytyka wszelkich pogańskich zwyczajów, tradycji i obrzędów praktykowanych z wykorzystaniem bylicy. Autor poświęca jedną trzecią rozdziału (!) na wyliczenie i potępienie „*tego obyczaju pogańskiego*” co go „*w Polsce nie chcą opuszczać niewiasty*”, które „*śpiewają diabelskie pieśni plugawe*”, a „*diabeł*

---

²⁴⁵ Marcin z Urzędowa *Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych, powst. 1543–1557*, wyd. Kraków 1595, Drukarnia Łazarzowa; O Bylicy cap. 34, ss. 31–33.

Online: <https://polona.pl/item/herbarz-polski-to-iest-o-przyrodzeniu-ziol-y-drzew-rozmaitych-ksiegi-dwoie-doc-tora,MTE2NTM2NzM/42/#item>. (17.12.2017)

²⁴⁶ Kuźnicka B., op. cit., s. 136.

²⁴⁷ https://pl.wikipedia.org/wiki/Marcin_z_Urzędowa (17.12.2017).

też skacze / raduie się że mu krzescianie czynią modłę a chwałę / a o milego Boga nie dbają / albowiem dzień świętego Jana wieśniaków przy chwale milego Boga żadnego będzie”²⁴⁸. W tych zapisach przejawia się silnie katolicka postawa autora²⁴⁹.

W dalszej części rozdziału zostaje przedstawiona analiza leczniczych właściwości bylicy zwyczajnej. W ramach tej analizy, autor powołuje się na uznane źródła: Dioskuridesa, Pliniusza i Galena. W pierwszej kolejności zwraca uwagę na prawidłową identyfikację rośliny podając przy tym nazwę „*Artemisia latifolia*” i utożsamiając ją z „*Bylicą szerokiego liścia / jedna czerwona druga biała*”. Jest przeciwny zaliczeniu tutaj gatunków „*lennifolia*” i „*monoclonos*”; nie zgadza się także z Leonhartem Fuchsem co do „*Tages indicus*” zauważając „*ale źle pisze Fuchsius / po polsku Gwoździki zimne albo Gwoździki Indyjskie*”^{250,251}. Mała ilustracja rośliny nie posiada komentarza ani podpisu. (Ilustracja 21).

Powołując się na Pawła z Eginę (ok. 625-690 r.) – bizantyjskiego lekarza i encyklopedystę i autora „*Epitomae medicae libri septem*” („*Medyczne kompendium w siedmiu księgach*”), a zarazem bizantyjskiego lekarza i chirurga, Marcin z Urzędowa przypisuje bylicy działanie rozgrzewające i wysuszające: „*Bylica jest zagrzewająca pisze Paulus, w poysrodku wtórego stopienia / a wysuszająca y wycieńczająca w pierwszym / złożona z subtelnych materiy*”²⁵².

Lista wskazań do leczenia bylicą przedstawiona w „*Herbarzu*” jest dobrze znana z wcześniejszych źródeł analizowanych w tej dysertacji. Autor w pierwszej kolejności wylicza dolegliwości kobiece, z zaburzeniami miesiączkowania na czele. Zioło można pić z wodą albo zmieszane z winem lub piwem; dopuszczalne są również nasiadówki.

„*Paniom na boleści ich tajemnych mieysc bardzo pomocna / miesiące wywodzi / zatchnienie macicy oddala / bolączki w macicy rozbiia y usmierza: a to warząc w winie / w piwie / w wodzie. Przysmażywszy ziela świeżego na ognisku na dachowce / na blachach / winem pokrapiając / y wszelkim obyczaiem / y siedzieć parząc się*”²⁵³.

---

²⁴⁸ Marcin z Urzędowa, op. cit, ss. 31-32.

²⁴⁹ Marcin z Urzędowa był katolickim proboszczem, a później kanonikiem sandomierskim, teologię studiował (jako drugi fakultet) na Akademii Krakowskiej.

²⁵⁰ Por. przypis 159.

²⁵¹ Ibidem, s. 32.

²⁵² Ibidem, s. 32.

²⁵³ Ibidem, s. 33.

Następna grupa wskazań dotyczy dolegliwości urologicznych - kamieni w nerkach i pęcherzu oraz zatrzymania moczu. Tutaj również efekt terapeutyczny może być osiągnięty zarówno po spożyciu, jak i okładach.

„Przeciw kamieniowi nerkowemu / także pęcherzowemu / przeciw zastawieniu uryny / bardzo pomocna Bylica / a to pijąc / parząc się w niej / na miejsca potrzebne”²⁵⁴.

Znajomo brzmi wskazanie „na nogi z drogi bolesne”, które należy „bylicą z sadłem wieprzowym okładać”. Źródłem tej wskazówki ma być Dioskurides²⁵⁵.

Natomiast bez podania źródła obecne jest wskazanie „Paniom które nie mogą rodzić dla tłustości”²⁵⁶, przy czym „tłustość” należy tu rozumieć w kategoriach medycyny holistycznej. Słowo to oznacza bardziej nagromadzenie śluzu (śluzowatość) niż współczesną otyłość. Autor zaleca w tym wypadku „wziąć Bylice / kurzego ziela²⁵⁷ / stłuc na proch / Muszkatu też przyłożyć / tego prochu pożywać / albo z miodem lakwarz²⁵⁸ czynić / albo z cukrem trochę”²⁵⁹.

Nie powołując się na żadnego innego autora, Marcin z Urzędowa zaleca stosowanie bylicy „przeciw boleściom w stolcu / a chciwości zbytnej na stolce / zowya Tenasmonem łacinnicy”. Bylicę w tych schorzeniach należy wraz z żywicą sosnową „rozparzoną do woreczka włożyć y zawiązać / a tak siedzieć na tym parząc się”²⁶⁰.

W ostatnim, bardzo krótkim akapicie, autor jeszcze raz podkreśla swoją niechęć do przesądów, określając magiczne wskazania zaczerpnięte z Pliniusza słowem „osobliwe”: „Pliniusz lib. 25. cap. 10 osobliwie pisze o Bylicy: kto ją nosi przy sobie / nie trzeba mu się bać czarów / ani żadnych zabobonów / ani złych bestii iadowitych”²⁶¹.

---

²⁵⁴ Ibidem, s. 33.

²⁵⁵ Ibidem, s. 33.

²⁵⁶ Ibidem, s. 33.

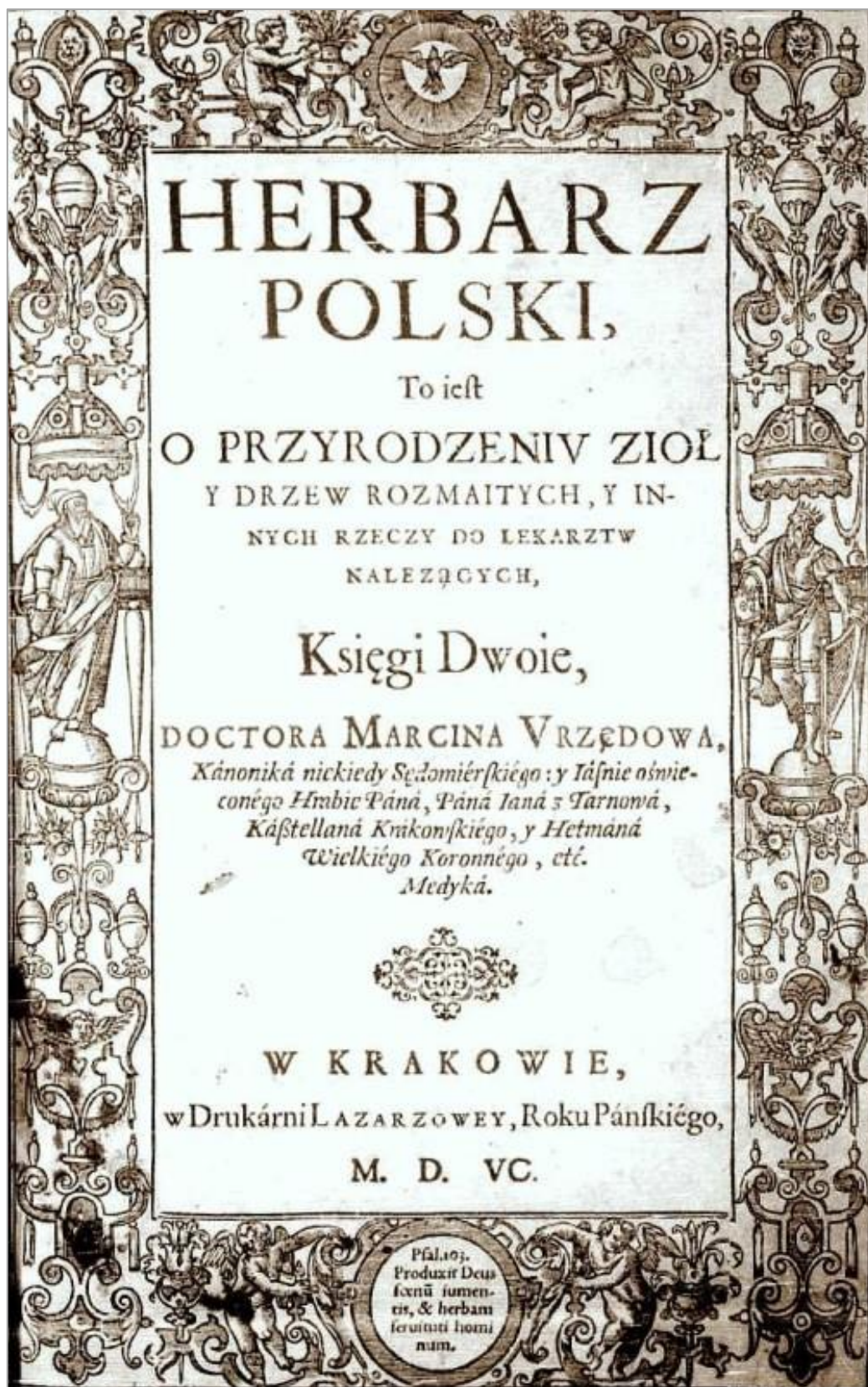
²⁵⁷ Pięciornik kurze ziele - *Potentilla erecta* Raeusch.

²⁵⁸ Lakwarz (electuarium) – słodka i mocno zagęszczona postać leku przypominająca konsystencją powidlą.

²⁵⁹ Ibidem, s. 33.

²⁶⁰ Ibidem, s. 32.

²⁶¹ Ibidem, s. 32.

Ilustracja 20. Strona tytułowa „Herbarza polskiego” Marcina z Urzędowa z 1595 roku (Kraków).

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/media/Plik:Herbarz_polski.jpg (21.01.2022).

tego dnia y czwartego / Koięcy
ca Czerwea / v nas dzien S. Ja
na : tam też w nocy ogień paliły /
tancowały / śpiwały / diablu
część a modli czyniac. Tego o
byczajm pogańskiego do tych cza
sow w Polsce niechca opuszczać
niewładzki. bo takieżto osiarowa
nie też ziela czynią / wicheriac / o
pasuoc sie niem. Święta też tej
diablicy świeca / czyniac sobor
ki palac ognie / przehac ogień de
słami. aby była prawa światłość
diabelska : tamże spiewała dia
belskie pieśni / plugowe / tancu
iac / a diabeł też skacze / raduje sie
że mu przeszedzenie czynią modli
a chwale / a o miłego Boga nie
dbaia / abowiem dzien świętego
Jana / wieśniaków pisy chwale
miłego Boga żadnego nie ba
dziej / a okolo sobotki beda wjy

scy czynić rozmaite złości. Utes
trozy zaś piśko the Bylica wez
wana Artemisia, od onęj słache
tney pánicy Arslowey Arteme
ziuey / która była małżonka Ar
la Mansedusa Karyjskiego / któ
ra też z wielkiej miłości zbudowa
wała była swemu małżonkowi
tak znamienity grób / że ten był
teden dzw po wszystkich świę
cie / o którym tak wiele history
kow piśe. Co sie dotyczy wicheria
nia po domiach Bylice / to widy
może bydź zcierpiano / jest nie z
wmysłu ku Czartowcy chwale
czynia. Bo tak piśe Plinius li: 26.
cap. 10. i. gdy będzie wstala nad
wroty / dzwiami / sołkami / o
kny / tedy onemu domu czary nie
nie uczynia / ani czlowiekowi za
dnemu zaskłodzenia / który nośi z
sobą.

Dioscorides osobno wypisuje
w dwoim Kapitulum trójkę
Artemezis / jedne zowie Parifil
los, po łacinnie Latifolia, po pol
sku Bylica / szerokiego listka / a ta
jest prawa Bylica / jedną czerwo
na drugo biała. Druga wypisuje
ie Leptofilos, po łacinnie Lenni
folia, po polsku Maruná. reszty
wypisali w Kapitulum Matricaria.
Trzecia zowie Monoclonos,
Tanacetu po łacinnie: ale źle. Pi
śe Fuchsius, bo bydź ma rzeczone
Tages, a ta bylica jest Tages Indi
cus, powlośka Garofilli Dziur
ni, po polsku Gwozdziś / sime /
abo Gwozdziś Indyjski / które
temi czasy nastaly w Polsce / s
czny a piękny kwiat : o tym czy
tay Herzey Fuchsiam.

Bylica jest zagniewająca pi
śe Paulus,

Ilustracja 21. Portret bylicy zwyczajnej w zielniku Marcina z Urzędowa "Herbarz polski" - wydanie z 1595 roku (Kraków).

Źródło: <https://polona.pl/item-view/0b2a83ba-4a36-4069-96bc-b4c1468573a8?page=43> (1.06.2023).

Szymon Syreński (1540-1611 r.), „*Zielnik Symona Syreniusa*” (1613 r.)

Najobszerniejszy polski zielnik epoki renesansu został wydany w Krakowie w 1613 roku. Jego autor – Szymon Syreński, zwany też Syreniuszem – był profesorem Akademii Krakowskiej i zapalonym botanikiem. Jego życiorys wykazuje uderzające podobieństwo do życiorysów wielkich lekarzy-botaników tamtego okresu, praktykujących na zachodzie Europy. Po uzyskaniu tytułu magistra sztuk wyzwolonych, a następnie doktora filozofii Akademii Krakowskiej, wyjechał na dalsze studia za granicę. Podróżując po Europie, zapisał się na uniwersytety w Ingolstadt i w Padwie. Nauka w Padwie miała duży wpływ na jego słynne dzieło – „*Zielnik Symona Syreniusa*”, bo miał tam okazję studiować w pierwszej Katedrze Farmakologii w Europie (powstałej w 1533 r.), prowadzonej przez Melchiora Wielanda (niemieckiego lekarza i botanika zwanego też z włoska Guilandino).²⁶² Oprócz tej katedry, Wieland prowadził również najstarszy na świecie Ogród Botaniczny w Padwie (Orto Botanico di Padova), założony w 1545 roku, który spełniał rolę zarówno nowoczesnego laboratorium, jak i świętego zaplecza naukowego dla Katedry Farmakologii. Z powodu swojej pasji naukowej Wieland, podczas wyprawy do Afryki, spędził kilka lat w berberyjskiej niewoli²⁶³. Syreniusz miał możliwość uczenia się od najlepszych i najwytrwalszych.

Po powrocie do Polski, Syreniusz zaczął praktykować jako lekarz, rozwijając swoje zainteresowania botaniczne. Jednym ze źródeł informacji, na których się opierał, była obfita korespondencja z innymi botanikami. W 1590 roku został powołany do Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Krakowskiego i od tego momentu (1590 r.) datuje się prace nad jego zielnikiem. Fachowością zdobył uznanie zawodowe i naukowe - w 1600 roku objął stanowisko dziekana Wydziału Lekarskiego, a w 1602 roku kierownika Katedry Botaniki w Akademii Krakowskiej. Równocześnie Szymon Syreński był lekarzem dla ubogich i leczył za darmo²⁶⁴.

W ramach oceny fachowości Syreniusza warto pokusić się o nieco głębszą analizę samego tytułu największego dzieła jego życia, czyli „*Zielnika*”. W oryginalnym wydaniu z roku 1613, dzieło to zatytułowane jest następująco:

„Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowią. To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy Zioł wszelakich Drzew, Krzewin y korzenia ich, Kwiātu,

---

²⁶² Herrmann S. *Ein Preuße in Venedig: Der Botaniker Melchior Wieland (ca. 1520-1589) Pionier der botanischen Feldforschung in der Levante*. Sudhoffs Archiv, Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, (Redaktion Paul Urgscheid), Bd. 99, H. 1, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2015, ss. 1-14.

²⁶³ https://de.wikipedia.org/wiki/Melchior_Wieland (10.06.2019).

²⁶⁴ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Szymon_Syreński_\(Syreniusz\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Szymon_Syreński_(Syreniusz)) (15.12.2018).

Owocow, Sokow Miasg, Zywiec y korzenia do potraw zaprawowania. Tak Trunkow, Syropow, Wodek, Likworzow, Konfitor, Win rozmaitych, Prochow, Soli z zioł czynioney; Maści, Plastrow. Przytym o Ziomach y Glinkach różnych: o Kruscach Perlach y drogich Kamieniach. Tez o zwierzetach czworonogich, czółgających Ptastwie, Rybach y tych wszystkich rzeczach ktore od nich pochodzą od DIOSCORIDA z przydaniem y dostatecznym dokładem z wielu innich o tey materiei piszacych, z położeniem własnych figur dla snadnieyszego ich poznania a y używania ku zatrzymaniu zdrowia tak ludzkiego iako bydlecego y chorob przypadłych odpedzenia, z wielkiem uważaniem y rozsądkiem Polskiem ięzykiem zebrany y na osmiero ksiąg rozłożony. Ksiega lekarzom, Aptekarzom, Cyrulikom, Barbirzom²⁶⁵, Roztrucharzom²⁶⁶, końskiem lekarzom, Mastalerzom²⁶⁷, Ogrodnikom, Kuchmistrzom, kucharzom, Synkarzom, Gospodarzom, Mamkom, Paniom, Pannom y tym wszytkim ktorzy sie kochaia y obieruia w lekarstwach pilnie zebrane a porsądnie zpisane przez D. SIMONA SYRENNIVSA”²⁶⁸.

W porównaniu z dotychczas analizowanymi zielnikami, rzuca się w oczy duże podobieństwo w strukturze tej strony tytułowej z dziełem Tabernaemontanusa. Pierwsze wersy poświęcone są u obu autorów roślinom i różnorodnym formom ich kulinarnego przygotowania. W dalszych można dostrzec ambicje encyklopedyczne, odnoszące się zarówno do świata ożywionego, jak i materii nieożywionej. Powołanie się w samym tytule na Dioskuridesa i „wielu innich o tey materiei piszacych” ma uwiarygodnić rzetelność informacji, popartych własnymi doświadczeniami autora. Równie wzniosłe są przesłanki dotyczące ochrony zdrowia, które motywowały Syreniusza do pracy. Długa lista odbiorców, którym autor dedykuje swe dzieło, sugeruje, że jego treść przygotowano w przystępnej formie. Według informacji zawartych w tytule, miała być pomocą zarówno dla „lekarza”, jak i „końskiego lekarza”. Cały tekst strony tytułowej jest graficznie osadzony na pięknej mapie globu z ówczesnym wyobrażeniem Ziemi²⁶⁹. (Ilustracja 22)

„Zielnik” Syreniusza powstał pod wpływem trendów z zachodnich szkół. Jego szczególna pozycja wynika z faktu, że był wówczas jedynym tak obszernym dziełem we wschodniej Europie. W XVII wieku został przetłumaczony na język rosyjski i stał się na długie lata naukowym punktem odniesienia dla medyków z obszarów położonych na wschód

²⁶⁵ *Barbirz* – (in. barbierz, cyrulik), dawniej: fryzjer wykonujący także zabiegi felecerskie.

²⁶⁶ *Roztrucharz* – dawniej: handlarz końmi.

²⁶⁷ *Mastalierz* - człowiek sprawujący opiekę nad końmi w stajni.

²⁶⁸ Syreniusz *Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowiąq. To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy Zioł...*(...), B. Skalski, Cracovia 1613, s. 1.

²⁶⁹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/13/Szymon_Syrenski-Zielnik_1613.gif (12.12.2019).

od Polski. Natomiast z polskiej perspektywy ważny jest fakt, że „*Zielnik*” spisany został w języku narodowym. Syreniusz poszedł tym samym za przykładem Hieronymusa Bocka, który zaledwie 50 lat wcześniej zrezygnował z łaciny na rzecz języka narodowego. Nietypowe są również okoliczności pierwszego wydania tego dzieła, które ukazało się dwa lata po śmierci autora [(†)1611r.] związane z próbą wydawniczego oszustwa, sądem o zapis testamentowy i szczęśliwemu zakończeniu dzięki wsparciu z królewskiej kasy.²⁷⁰

Przytoczone tutaj fakty z życia Szymona Syreńskiego, porównane następnie z życiorysami innych wielkich lekarzy-botaników tamtego okresu, pozwalają naszkicować uniwersalny obraz uczonego epoki renesansu²⁷¹. Cechowały go następujące przymioty: ciekawość świata połączona z głodem wiedzy i biegłą znajomością łaciny, odwaga i pasja w odkrywaniu nowych miejsc, aby móc nanieść je na mapę, a także jasno wyrażony światopogląd – w tym wypadku religijny. Ponieważ żadna z tych cech do dzisiaj nie straciła na aktualności, naukowcy XXI wieku mogą i powinni czerpać ze skarbnicy doświadczeń swoich renesansowych poprzedników pełnymi garściami.

---

²⁷⁰ P. przypis 264

²⁷¹ Kuźnicka B., op.cit.

Analiza rozdziału o *Artemisia vulgaris* w „Zielniku Symona Syreniusa”

Informacje o bylicy znajdziemy w trzecim tomie „Zielnika” na stronach 720-728. Roślinie tej poświęcony jest rozdział 48. Rozdział nosi tytuł: „*Bylica*” i rozpoczyna się wizerunkiem tej rośliny opisaną słowami „*Artemisia. Beyfuß*”. Podanie niemieckiej nazwy w takim miejscu należy uznać za znamienne.

Struktura rozdziału opiera się na schemacie zawierającym:

- a. nazwę (tutaj w trzech językach),
- b. opis morfologiczny i występowanie („*Mieysce*”),
- c. właściwości lecznicze według zasad patologii humoralnej („*Przyrodzenie*”),
- d. wskazania i sposoby aplikacji („*Moc y skutki*”),
- e. inne wskazówki („*Rozsądek*”).

Niezależnie od treści merytorycznej, taka konstrukcja „*Zielnika*” była w tamtym czasie dowodem jego nowoczesności.

Wizerunek bylicy jest udany, biorąc pod uwagę małą wielkość ilustracji. (Ilustracja 23) Wiernie oddaje przynajmniej dwie cechy z opisu morfologicznego: „*ziele krzewiste i gałęziste*”. Dalsza treść opisu zwięźle przedstawia wygląd rośliny, z korzeniem włącznie. Akapit kończy się olfaktoryczną uwagą, że „*wszystko to zioło iest zapachu przyjemnego*”.

Opis „*mieysca*” występowania stanowi doskonale uzasadnienie przydomka „pospolity”:

„*Wszedy roscie w ogrodach / winnicach / na miedzach / po polach*”²⁷².

Przedstawienie działania leczniczego bylicy zwyczajnej, czyli jej „*Przyrodzenie*”, można by dzisiaj uznać za wzorcowy przykład opisu charakterystycznego dla medycyny holistycznej i wymaga przytoczenia w całości: „*są rozgrzewające we wtórnym stopniu / a wysuszającego w pierwszym na końcu / albo wtórnym na początku. Mocą swą przyrodzona / otwiera żyły zamulone y maciczne: sciencza / rozprasza / wywodzi. Też subtelnością swą mała / ma coś w sobie przenikającego*”²⁷³.

---

²⁷² Syreniusz, op. cit, s. 720.

²⁷³ Ibidem, s. 720.

Bylica. Rozdział 48.

Artemisia.
Beyfuß.

Byllica ziele pospolite y wsem
znatome / krzewiste y galeziste
kłacze niekiedy na dwa łokcia w-
zwyż prosto / podczas wyszey pu-
szciae / rumianawe / oblo stryha-
ste. Liścia mało niepodobnego
Diolynowemu / ieno wierze / ber-
ze / tuczneyse: z wierzchu ciemno
zielone: od spodu pobielawe: z o-
bu stron labrzyfte. Kwieciecia ob-
siość gromisto na gatastkach dro-
bnego: białawego / kofinatego / a
pachniącego: z krotzego potym na-
siemie drobne pochodzi. Korzenia
zdrewniałego / na palec mneyfzy
wzmiaß / od krotzego wiele korzon-
kow drobnych pochodzi: wszystko
to ziółko iest zapachu przyziemnego

Użycie.

Wszedy roście w ogrodach / w
winicach / na miedzach / po po-
lach.

Wzrost

Byllica / tak biała iako czerwona
tak morska iako y włoska / także i-
ako Marunka / iednostajnego sa
przyrodzenia rozgrzewiaace we
wtorym stopniu / a wysuszenia tego
w pierwszym na końcu / abo wto-
rym na początku. Moca swa przy-
rodzona otwiera żyły zamięlone y
mączne: ściencza / rozprawia /
wywodzi. Też subtelnością swa
mala / ma cos w sobie przemiłoa-
cego.

Moc y skutki.

Jesteczna choroba pámiam zatrzymá
na wywodzi w winiewarzone piac.

Łozisko pozostaje po porodzeniu wyćia-
ga. Płód martwy z żywota wypadza.

Rozgrzewa zajebla mączce / kapiel abo
naparsante czyniac / a ma sie okładac.

Coz polewka z warzoney w winie / po ra-
nu / na czeszo y na noc po kielisku ciepło pi-
lac / czyni. Też rozparzona na goracym
dnie ogniska / abo na cegle dobrze rozgrza-
ney / y winem abo wodą pokropione y do-
kładac prog / krzyje y łono / dobrze. Także

sofitem tej też czesćci naciurac.

Zawarcie mączce do płodu.

Mączczynym przymiotom ogniskym.

Kamień w nyrkach trusy y moczem wy-
wodzi. Mocz zatrzymany nad przyrodo-
nie padzi / wazrac a piac / kapiac y nap-
rzaiac sie nie.

Dialoglowka mączczyna choroba / nad
obczaj zatrzymána wywodzi / proch z wiet-
rzchołkow tej z winem wlywany / z. iii. abo
czopek z chusty abo wzeleß wczynie / y w so-
ku tej zmazac / a w otwor łona puszc / co
czyni / Jesze potejmiej gdsieby Nitry do te-
go przydal. Też świeża weluszy abo wiet-
ciawfzy / na prog łona przykładac dobrze.

Przychodzi też y do kuchennych potraw
bla tegoż / a zwlaszcza kwiecie / o czym niżej.

Pol lota / abo trzy cwierte lota prochu z
kwieciecia Bylicznego / z winem ciepło pi-
pámiam dobrze: abowiem nie tylko mącz-
czna choroba zatrzymána / ale też y płód
martwy z żywota wywodzi potejnie.

Też do wzbudzenia krotatow bialoglo-
wstich / wodką doświadczona y barzo w-
zyteczna: wstac prochu z Apetli / z krotzego
Elektwarz hemagogum rzezonny czyniac
dwa lota / Trociskow z Nitry miałko v.

carry

Item.

Item.

Item.

Item.

Item.

Item.

Item.

Ilustracja 23. Strona z "Zielnika Szymona Syreniusza" z wizerunkiem i opisem bylicy. Wydanie z 1613 roku (Kraków).

Źródło: <https://polona.pl/item/zielnik-herbarzem-z-iezuka-lacinskiego-zowia-to-iest-opisanie-wlasne-imion-kszaltu,MzM1NDMyMw/374/#item> (10.09.2022).

Oprócz dwóch koniecznych własności podstawowych podane są cztery własności wtórne. Pod sformułowaniem „*mała subtelność*” ukrywa się łagodny smak. Natomiast „*otwieranie zamulonych żył*” to renesansowy odpowiednik współczesnego terminu „działanie reologiczne”, czyli utrzymywanie krwi w stanie płynnym. W bardzo wąskim znaczeniu oznacza działanie przeciwzakrzepowe, a w szerszym zwalczanie zastoju Qi-Wątroby (według TCM), które zostanie omówione w rozdziale III/2, s. 170 tej dysertacji.

Informacje zawarte w „*Przyrodzeniu*” odnoszą się do pięciu gatunków bylicy: białej, czerwonej, włoskiej, morskiej, Marunta²⁷⁴. Ta lista bardzo przypomina zestawienie w dziele Tabernaemontanusa, co sugeruje jego duży wpływ na pracę Syreniusza. Potwierdzeniem tego są również powielone błędy niemieckiego autora.

Zdecydowanie najdłuższy fragment rozdziału o bylicy - ponad 95% tekstu - poświęcony jest wskazaniom i sposobom aplikacji („*moc i skutki*”). Czytelnik znajdzie tutaj te same diagnozy, co w omówionych dotąd zielnikach niemieckojęzycznych. Najwięcej jest diagnoz dotyczących zaburzeń ginekologicznych, a wiele z nich się powtarza. Powtórzenia mogą mieć związek z ilością źródeł pisanych, na które powołuje się w tym rozdziale Syreniusz. Są to dzieła siedmiu autorów: Dioskuridesa, Serapiona, Pliniusza, Hieronymusa Montuusa, Aeginety²⁷⁵, Oribasiosa²⁷⁶ oraz trudne w identyfikacji dzieło „*Florent constant*”.

Spośród diagnoz dolegliwości kobiecych, dwie zasługują na uwagę:

1. „*Boleniu macice iest lekarstwem osobliwym, a zwłaszcza z zimna y z wietrzności zimnych*”²⁷⁷.

Pod terminem „wietrzności” może kryć się zarówno słowo „wnętrzności”, jak i działanie wiatru, będącego w medycynie holistycznej ważnym czynnikiem chorobotwórczym.

2. „*Piszq / że korzeń Bylicowy tak wielkiej iest mocy / iż gdzieby go białogłowa brzemienna jakimkolwiek sposobem używała / płód zaraz poroni. Tenże też dziecię martwe z żywota wywodzi*”²⁷⁸.

Jest to unikalna w swojej wymowie informacja o aborcyjnym działaniu korzenia *Artemisia vulgaris*! Kłopot z analizą jej wiarygodności polega na tym, że dotychczas tylko

---

²⁷⁴ Marunta - *Maranta arundinacea* (Maranta trzciniowa).

²⁷⁵ Agineta = Paweł z Eginy - p. akapit 2, s. 96. Opisał 62 rodzaje tęża występujące w różnych chorobach.

²⁷⁶ Oribasios (Orybazjusz), IV w. – bizantyjski lekarz i bibliotekarz; twórca 72-tomowej encyklopedii.

²⁷⁷ Syreniusz Sz., op. cit, s. 720.

²⁷⁸ Ibidem, s. 721.

jedno (antyczne) źródło poświęciło uwagę temu działaniu, czyli nie mogło być ono często wykorzystywane w praktyce (Pliniusz Starszy / „*Naturalis historia*”; por. przypis nr 38). Rodzi się więc pytanie, czy Syreniusz celowo zwraca na nie uwagę, bo ma ono jednak znaczenie kliniczne, czy też współczesna analiza lingwistyczna fachowych tekstów sprzed czterystu lat może prowadzić do nadinterpretacji oczywistych wówczas zwrotów, sformułowań i znaczeń? Biorąc pod uwagę fakt, że diagnoza ta ginie w tłumie innych, zawartych w tym rozdziale, podane działanie aborcyjne bylicy nie może być silne. Cztery wieki później medycyna oparta na faktach, w monografii Komisji E, uzna je jednak za niebezpieczne dla zdrowia²⁷⁹.

Aby uświadomić Czytelnikowi jak szerokie jest spektrum zastosowania bylicy zwyczajnej w „*Zielniku*” Syreniusza, wyliczę przykłady dalszych wskazań, z zaznaczeniem, że nie jest to lista kompletna.²⁸⁰

- „*Rozgrzewa zazięblą macicę*”,
- „*Płód martwy z żywota wywodzi potężnie*”,
- „*Kamień w nerkach kruszy y moczem wywodzi*”,
- „*Mocz zatrzymany nad przyrodzenie pędzi*”,
- „*Żołądek zimny rozgrzewa*”,
- „*dla tłuściości y otyłości macicy/ albo też dla wilgotności tey zbytney*”,
- „*Morzysko²⁸¹ y gryzienie około pępka / które miewają sześcine dziatki po porodzeniu*”,
- „*w kiszkach parcie albo kolkę uśmierza*”,
- „*truciznę jakakolwiek zadana wywodzi z ciała*”,
- odzwierzęce rany gryzione, leczy / łagodzi gorączkę trzy- i czterodniową (malaria),
- „*Bydłu roгатemu kaszel leczy*”,
- „*Jad y boleść z rany ściąga*”, „*y ogień z prochu ruszniczego w niey gasi. Recz doświadczona*”, redukuje obrzęki tkanki podskórnej,
- „*Wątrobie / slezienie / z zimnych wilgotności otwiera y wychędaża*”, leczy żółtaczkę,
- „*przeciwko jadu powietrza morowego*”,
- łagodzi podagrę, stosowana jako antidotum przy zatruciach opium,

---

²⁷⁹ Borkowski B., Lutomski J., op. cit.

²⁸⁰ Lista zawiera cytaty (oznaczone kursywą) oraz terminy medyczne we współczesnym brzmieniu, celem bardziej zrozumiałej lektury. Cytaty pochodzą z dzieła: Syreniusz, op. cit., ss. 720- 726.

²⁸¹ *Morzysko* – dawniej: kolka, ból jelitowy.

- „Mocz zatrzymany wywodzi / zwłaszcza gdy z zimney przyczyny ten przypadek bywa”,
- „nogom opuchłym / bądź zbytney iazdy albo z chodu”, żylaki podudzi,
- przeciwdziała opadaniu macicy, „paniom niepłodnym / z przyczyn macicy zimney”,
- „Łupieża z głowy wychędaża”,
- łagodzi migrenowe bóle głowy,
- ułatwia leczenie owrzodzeń skóry i uspokaja zmiany o charakterze erupcyjnym,
- „żabę pod językiem leczy”,
- posiada działanie ogólnowzmacniające,
- „Mocz z zaziębienia zbytney zastanowiony pobudza”,
- „Macicę zapługawioną / z ślamowatych wilgotności y zimnych wychędaża”,
- „Czerwoną biegunkę leczy”,
- „Wszelakie szkody odpędza od człowieka Bylica biała”,
- „Koniowi gdzieżby mu zad (Niemcy to zowią Graten / napuchnął / Bylice utłuc y z wieprzowym sadłem smażyć”,
- „Wino / ażeby swey własney barwy ani maści nie utraciło / do mostu włóż wierzchołków Bylice suchej”,
- „Czasu powstania wichrowego y gromowego powietrza / święconą Bylicą po domu radzi ludzie Chrześcijańscy kadzą / rozumiejąc że tam piorun nie bije / gdzie to bywa czyniono”.

Przedstawiona lista, oprócz rzetelnej wartości merytorycznej według kryteriów naukowych swojej epoki, jest dobrym przykładem bogactwa nomenklatury medycyny holistycznej, jak i polszczyzny sprzed czterech stuleci.

Metody aplikacji preparatów bylicy w „Zielniku” Syreniusza - czopki, „węzelki”, wlewki dopochwowe, maści, balsamy, nasiadówki, kąpiele w parze i dymie - są takie same, jak w innych dziełach. Nowością są okłady z bylicy i „wieprzowego sadła” na „boleści w lędźwiach / y w nyrkach”, które mają działać „opasawszy się nią na gołe ciało”. Jeśli chodzi zaś o podanie doustne, *A. vulgaris* u Syreniusza znalazła miejsce w kuchni – jako przyprawa oraz jako składnik lekarstw w postaci soków, syropów, ekstraktów, wódki, wina, konfitur, soli i oleju. Tak szeroki wachlarz możliwości wykorzystania bylicy w odżywianiu i przygotowaniu potraw rozpowszechniał jej stosowanie.

Rozdział o bylicy kończy się akapitem „*Rozsądek*”. Syreniusz kwestionuje w nim przynależność rośliny o nazwie „*Monoclon*” do rodzaju „*Artemisia*”, zarzucając autorowi tej informacji (niejakemu Rueliusowi) nieznaną tematu. Usuwa również „*Marunta*” z grupy reprezentującej bylicę, a na koniec deklaruje tylko dwóch jej pełnoprawnych przedstawicieli: „*Bylica jest dwoia / czerwona a biała / albo samiec y samica*”²⁸².

„*Zielnik Symona Syreniusa*”, spełnia oczekiwania nowoczesnej pracy naukowej swojej epoki. Starannie dobrane informacje, prezentujące w języku narodowym szerokie spektrum zagadnienia, są polskim wkładem w postęp i rozwój medycyny renesansu. Wraz z zielnikami Falimirza i Marcina z Urzędowa, zielnik Syreniusza wzbogacał europejską naukę o doświadczenia z Polski.

Omawiając polskie zielniki epoki renesansu nie sposób nie wspomnieć o niemalże 800-stronicowym „*Herbarzu*”²⁸³ Marcina Siennika (? – 1588 r.) – botanika, wydawcy polskich druków przyrodniczych a przede wszystkim tłumacza z języków niemieckiego i łacińskiego. Jego obszerny „*Herbarz*” z 1568 roku zawiera na jednej stronie opis i rycinę bylicy (też: *Arthimesia*, *Beyfus*). Ale zarówno portret rośliny, jak i tekst poświęconego jej rozdziału sprawiają wrażenie, że są jedynie przeróbką zielnika Stefana Falimirza z roku 1534.

3.5. Podsumowanie

W epoce renesansu, za sprawą wynalezienia druku przez Johanna Gutenberga (1400-1468 r.), nastąpił przełom w sposobie przekazywania i upowszechniania wiedzy. W ramach tego procesu zakończyła się dominacja języka łacińskiego w nauce. Dzięki możliwości publikowania w językach narodowych, ziołolecznictwo wzbogaciło się o doświadczenia medycyny ludowej. Nowa wiedza i zdobycze naukowe, szybko pokonywały zarówno granice państw, jak i bariery językowe w całej Europie, z ogromną korzyścią dla całego kontynentu.

---

²⁸² Ibidem, s. 728.

²⁸³ Siennik, M. *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana "Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misterynych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz"*, drukarnia M. Szarffenberg. Kraków 1568. List 2, Rozdział I. online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/91110/edition/8241/content> // s.18 (11.06.2023)

Bylicy zwyczajnej przypisano w tym okresie nową własność – zdolność do usuwania śluzowości, czyli klinicznej manifestacji obecności śluzu w organizmie, przy czym termin „śluz” należy tutaj postrzegać według nomenklatury medycyny holistycznej (p. słowniczek terminów TCM s. 206).

4. Artemisia w XVII i XVIII wieku

4.1. Źródła niemieckie

**Johann Schröder (1600-1664 r.) „Artzney-Schatz” („Skarbiec leków”)
(niem. 1685 r.)**

Johann Schröder był niemieckim lekarzem i pedagogiem. Praktykę lekarską znał zarówno z pól bitewnych Wojny Trzydziestoletniej, będąc lekarzem polowym, jak i z dworu księcia Hesji-Darmstadt, Grzegorza II (1605-1661 r.), posiadając tytuł lekarza nadwornego. Za sprawą Schrödera, sto lat po pierwszym wydaniu „*Nowego zielnika*” Tabernaemontanusa, na rynku wydawniczym pojawiło się kolejne znaczące dzieło, które przez następne stulecie uchodziło za wzór dla niemieckojęzycznej farmacji i medycyny. Dzieło, o którym mowa, to „*Arznei-Schatz*” („Skarbiec leków”)²⁸⁴. Jego pełny tytuł w polskim tłumaczeniu brzmi:

„Johanna Schrödera znakomicie dobrana medyczo-chimiczna apteka; albo: najcenniejszy Skarbiec leków: a w nim tak proste, jak i z wielu części złożone lekarstwa sprawdzone, nie tylko ludziom dla najsilniejszego zdrowia minerały albo żywice górskie służące, też rośliny i zioła oraz części różne zwierząt w medyczo-chimiczny sposób na wskroś są opisane. A daley przy tym dla lepszego pojęcia całej materyji w bardzo użyteczny i przydatny sposób wspaniałemi wskazówkami Pana D. Friedricha Hoffmanna²⁸⁵ opatrzone”²⁸⁶.

Już pierwsze oryginalne wydanie „Skarbca” w języku łacińskim pod tytułem: „*Pharmacopoeia medico-chymica sive thesaurus pharmacologicus*” (Farmakopea medyczo-chemiczna, czyli skarbiec leków) było tak wielkim sukcesem, że wznawiano je czternastokrotnie. Niemiecka wersja zyskała popularność dzięki naukowo-medycznemu komentarzowi Friedricha Hoffmanna, który skorygował niektóre „przestarzałe” poglądy. Największą zaletą tego dzieła był nacisk położony na praktyczne znaczenie zawartych informacji w codziennej pracy lekarza i farmaceuty. „*Skarbiec leków*” był jednak dziełem swoich czasów i dlatego znajdziemy w nim również leki przeciw czarom i urokom. W aspekcie naukowym autor korzysta z postępów w rozwijającej się chemii, poszukując zarówno leczniczego zastosowania dla nowo odkrywanych substancji, jak i nowych

²⁸⁴ Johann Schröders Apotheke/Artzney-Schatz, Verlegts Johann Hoffmann / Buch- und Kunsthändler; Nürnberg; Im Jahr Chr. 1685, Gedruckt zu Jena. Reprint Elektra Verlag, Munchen 1963.

²⁸⁵ Friedrich Hoffmann (1660-1742 r.) – niemiecki medyk epoki wczesnego oświecenia; zabierał „naukowy” głos w sprawach procesów czarownic (niem.: Hexenlehre), jako pierwszy opisał symptomy zatrucia tlenkiem węgla.

²⁸⁶ Tytuł polski (tłum. P. Klin).

form leków. Dlatego w tekście pojawiają się: „sole”, „oleje destylowane”, „specjalne zawiesiny”.

Johann Schröder zebrał w „Skarbcu” wiedzę medyczną swoich czasów, pochodzącą z różnych źródeł i uporządkował ją w przejrzysty sposób. Dzięki temu jego opracowanie stało się tak popularnym kompendium wiedzy dla wszystkich korzystających ze „sztuki aptecznej”²⁸⁷.

***Artemisia vulgaris* L. w „Artzney-Schatz” Johanna Schrödera**

W opisie bylicy zwyczajnej Schröder powołuje się imiennie na Dioskuridesa, Tragusa, Matthioliego, Lonitzera, Fuchsa i Tabernaemontanusa, a pozostałych autorów opisuje epitetem „Inni”. W związku z tym znajdziemy w „Skarbcu” szeroką paletę nazw tej rośliny:

- *Artemisia rubra et alba*,
- *Artemisia mater herbarum*,
- *Artemisia latifolia*,
- *Artemisia vulgaris*,
- *Artemisia major*,
- *Olus regium*,
- *Herba regia*,
- *Beyfuß* (bylica),
- *Pas Św. Jana*.

W dalszej części rozdziału autor ogranicza się do dwóch nazw: „czerwona bylica” i „biała bylica”.

„Różnią się one kolorem łodygi i kwiatów / albowiem są one albo purpurowo-czerwone / albo biało-zielone”²⁸⁸.

Z jednej strony to właśnie takie uproszczenia sprawiają, że książka jest bardziej przejrzysta i łatwiejsza w odbiorze; z drugiej jednak, przez taką segregację autor popełnił błąd w opisie, definiując odrębne gatunki *Artemisia* na podstawie koloru, co jest sprzeczne ze współczesną systematyką. Obecnie wiemy, że kolor łodyg i kwiatów może zależeć

²⁸⁷ [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Schröder_\(Mediziner\)#„Artzney-Schatz“](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Schröder_(Mediziner)#„Artzney-Schatz“) (21.03.2018).

²⁸⁸ *Johann Schröders Apotheke...*, op. cit., s. 228.

od warunków wzrostu rośliny, na przykład od rodzaju gleby, warunków świetlnych (zależnych od pory roku) itp. Schröder widzi też niewielką przewagę terapeutyczną po stronie „czerwonej bylicy”, mimo, że dla obu „gatunków” deklaruje taką samą siłę działania.

„*Obie / nieważne czy małe czy duże będą znalezione / są ich siłą takie same*”.

„*Czerwona bylica ma być silniejsza czem biała / i dlatego jest powszechniejsza*”²⁸⁹.

Działanie lecznicze widzi we wszystkich nadziemnych częściach rośliny, traktując jako surowiec: „*Górne szczyty z zawartymi w nich nasionami / jak i całe białe lub czerwone ziolo*”. W opisie tym nie jest jasna rola korzenia.

Lista wskazań terapeutycznych w rozdziale „*Artemisia*” pokazuje, dlaczego „*Skarbiec leków*” był tak popularny i łatwy w odbiorze. Schröderowi udało się podsumować szeroki wachlarz tych wskazań w zaledwie trzech krótkich akapitach, zwracając przy tym uwagę na działanie profilaktyczne bylicy i jej rolę w obrzędach ludowych.

1. „*Użyteczna macicy / ogrzewa w 1. i suszy w 2. stopniu, rozprasza / pobudza krwawienie miesięczne / poród wzmacnia i łożysko usuwa / dlatego też u naszych kobiet całkiem często stosowana / wewnątrz- i na zewnątrz / prawie w każdej kąpiel*”.
2. „*Kiedy się z tego ziola / gojnika²⁹⁰ / szatwii / lebiodka kąpiel robi / użyteczna jest nerwom / ale też innym / którzy po długiej chorobie wstali / i niejaką niemoc czują / w wielkim stopniu*”.
3. „*Niektórzy mówią, że węgielek / który się w noc Św. Jana / pod tym ziołem znajdzie / w ciężkiej potrzebie służyć powinien / i wieszają go sobie albo na szyi / albo na proszek mielą. Tenże pod ziołem wygrzebany węgielek jest głupców ich kamieniem głupim*”²⁹¹.

Wśród wymienionych wyżej wskazań na szczególną uwagę zasługuje termin „ciężka potrzeba” (oryg.: „*schwere Noth*”). W powszechnym rozumieniu można go interpretować jako poważny stan chorobowy, zarówno fizyczny, jak i psychiczny, ale według „*Słownika niemieckich nazw chorób*” z 1899 roku., wchodzi w grę również padaczka^{292,293}. Zatem to wskazanie w odniesieniu do terapii bylicą po raz pierwszy pojawia się w „*Skarbcu leków*”.

---

²⁸⁹ Ibidem, s. 228.

²⁹⁰ Gojnik górski – *Sideritis montana* L.

²⁹¹ Ibidem, s. 228.

²⁹² Höfler M. *Deutsches Krankheitsnamen-Buch*, München, Piloty & Loehle, 1899, s. 450.

²⁹³ http://www.lessner-ahnenforschung.com/5d4bcac746c97c6089e724859dd2d63c_Alte%20Krankheitsbezeichnungen.pdf (24.10.2021).

W ramach leczenia bylicą autor proponuje różne formy preparatów, a do produkcji niektórych wykorzystuje nawet spopieloną roślinę; nie podaje jednak konkretnego wskazania dla tak sporządzonej formy opisanej terminem „Sól” (Salz). Do form tych należą:

1. „*Destylat wodny ze szczytów górnych i liści*”
2. *Destylowany olej*²⁹⁴/ *ale który rzadko się posiada*
3. *Syrop złożony. Specjalna zawiesina*
4. *Sól z popiołów tego zioła*²⁹⁵

Słowo „sól” niekoniecznie odpowiada tutaj rodzajowi substancji chemicznej - jest raczej wyrazem ówczesnej tendencji do określania wszystkich nowych substancji jako „sole”. Tę rozbieżność między współczesnym, a XVII-wiecznym rozumieniem tego pojęcia, można również spotkać u innego wielkiego XVIII-wiecznego autora: u Johanna Heinricha Zedlera.

Johann Heinrich Zedler (1706-1751 r.) „*Universal Lexicon*” („Uniwersalny leksykon”) 1732-1754 r.

Johann Heinrich Zedler nie miał zawodowych powiązań ani z medycyną ani z farmacją. Jego zawodową domeną był rodzący się w XVIII wieku rynek książek, a największą zasługą – powołanie do życia wydawnictwa, które opublikowało „*Wielki kompletny uniwersalny leksykon wszystkich nauk i sztuk*”, znany powszechnie jako „*Universal Lexicon*” (Ilustracja 24). Publikacja ta, którą wydawano w latach od 1732 do 1754, liczyła około 63 tysiące stron i była najobszerniejszym dziełem o charakterze encyklopedii w osiemnastowiecznej Europie. Chociaż „*Lexicon*” jest na stałe związany z nazwiskiem Johanna Zedlera, dzieło to jest pierwszą pracą, która powstała wysiłkiem współpracy kilku autorów; z perspektywy XVIII wieku był to rewolucyjny pomysł. Ponadto „*Lexicon*” został napisany w języku niemieckim, a nie – jak było to wówczas jeszcze powszechne – w języku łacińskim.

W zamiarach twórców skierowany był do szerszego kręgu odbiorców, a nie do wąskiej grupy uczonych biegłych w łacinie. W efekcie, „*Lexicon*” Zedlera, z sukcesem udostępnił wiedzę masom²⁹⁶.

---

²⁹⁴ *Destylowany olej* – (oryg.: „*Das destillierte Oel*”) – olejek eteryczny.

²⁹⁵ *Johann Schröders Apotheke...*, op. cit., s. 228.

²⁹⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Heinrich_Zedler (17.09.2019).

Artemisia vulgaris w „Uniwersalnym leksykonie” Johanna Zedlera

Informacje o bylicy zwyczajnej zostały zawarte w drugim tomie (An-Az), w kolumnach 1687 do 1691. Opis zaczyna się listą nazw rośliny, czasami z powołaniem na źródło:

- *Artemisia offic.* (*Trag. Matth*),
- *Artemisia vulgaris* (*Clus I.B.*),
- *A. vulgaris major* (*C.B.*),
- *A. latifolia* (*Dod.*),
- *A. rubra & alba* (*Tab.*),
- *Mater herbarum* (*Lob.*),
- *Parthenium* (*Apulej.*),
- *Cittaricaria* (*Theoph.*),
- *Bylica*,
- *Beyfuet*,
- *czzerwona i biala bylica*, („*rother und weisser Beyfuß*”)
- *Bucken*,
- *Pas Św. Jana, Cingulum St. Johannis*(*łac.*), *Herbe de S. Jean*” (*fr.*),
- *Pas przesilenia*,
- *Armoise, Herbe de S. Jean*,
- *Herba regia Toxitesia*,
- *Ephesia*,
- *Anactorium*,
- *Sanguis hominis*,
- *Rapium*,
- *Bubasteocordium*” ^{297/298}

---

²⁹⁷ Ostatnich sześć nazw może odnosić się do regionalnych nazw bylicy zwyczajnej (związanych z miejscem jej występowania); Ephez, Anactorium, Bubastis to nazwy miast na terenie współczesnej Turcji, Grecji i Egiptu. P. także przypis 302 (P.Klin).

²⁹⁸ Zedler J. H. *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Band 2, Halle und Leipzig 1732, Kolumna 1687–1691. Online: <https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00000364/images/index.html?id=00000364&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=865> (12.10.2018).

Spośród znanych autorów, na których powołuje się Zedler, można tutaj rozpoznać Hieronima Bocka, Pietro Andrea Matthioliego, Tabernaemontanusa, Teofrasta z Eresos, Apuleiusa z Madaury; Charles'a de l'Écluse (łac. Carolus Clusius)²⁹⁹; w dalszej części tekstu pojawiają się jeszcze Dioskurides, Pliniusz oraz wielki geograf i podróżnik starożytności – Herodot. Cztery języki, z których Zedler czerpie nazwy, to niemiecki, francuski, greka i łacina. W kilku wypadkach sposób zapisu przypomina binominalną nomenklaturę Karola Linneusza. Interesująco brzmią opisy pochodzenia niektórych nazw – genezę nazwy „*Pas Św. Jana*, po łacinie *Cingulum St. Johannis*, po francusku *Herbe de S. Jean*”, Zedler wyjaśnia w następujący sposób: „*niektóry w takim złudzeniu żyje, że gdy się świeżą bylicą na wieczór Św. Jana przepasa i na głowę założy, a jeszcze tego samego dnia wianek i pas ze szczególnymi zaklęciami i rymami w ogień Św. Jana rzuci, będzie przez cały rok od duchów, chorób i innego nieszczęścia uwolniony*”³⁰⁰.

Powołując się na Pliniusza, autor uzasadnia pochodzenie nazwy „*Artemisia*” słowami: „*Królowa w Carien Artemisia, pogańskiego króla Mansolta małżonka, wiele chorób tym ziołem uleczyła, dlatego też łacińskie imię Artemisia przejęła, Plinius N.H.XXV.*”³⁰¹.

Natomiast korzystając z przekazu Apuleiusa, tak wyjaśnia pochodzenia nazwy „*Bubasteocordium*” (*bubasteos cardia*): „*Znamienici nazywają ją, za świadectwem Apuleiusa, Bubasteocordium, tj. serce Bubasti, ale było Bubastus miastem w Egipcie, w którym do bogini Diany i do psów się modlono oraz cześć im oddawano. (jak to poświadcza Herodotus II. 138)*”³⁰².

Botaniczny opis rośliny został przedstawiony w prostych słowach, dzięki czemu jest zrozumiały dla każdego czytelnika. Ponieważ „*Lexicon*” jest ubogi w ilustracje, fakt przystępnego opisu nabiera dużego znaczenia. Zedler rozróżnia bylicę białą i czerwoną, ale nie wyznacza między nimi tak ostrej granicy jak Schröder i nie zalicza ich do różnych gatunków. Chociaż podział na dwa „kolory” współcześnie byłby najłatwiejszy na podstawie zabarwienia kwiatów (biało-żółtawe albo czerwono-brązowe)³⁰³, Zedler dokonuje go opisując łodygę.

---

²⁹⁹ Jules Charles de L'Écluse, pol. dawniej Karol Kluzjusz (1526-1609 r.) – francuski lekarz i botanik; pierwszy w historii stworzył naukowe (w dzisiejszym rozumieniu) opisy gatunków roślin. Uznawany jest również za pierwszego mikologa w dziejach światowej botaniki. Założyciel słynnego ogrodu botanicznego w Leiden (Holandia).

³⁰⁰ Ibidem, kolumna 1687.

³⁰¹ Ibidem, kolumna 1688.

³⁰² Ibidem, kolumna 1688.

³⁰³ Hegi G. *Illustrierte Flora von Mitteleuropa*. (...) Dicotyledones. VI. Band, 2. Hälfte, J. F. Lehmanns Verlag, München 1929, s. 638. Por. s. 17 i 141.

„Ale jest bylica rośliną lub ziołem, którego łodyga na około cztery stopy wyrasta, rozgałęziona, twarda i zdrewniała, trudna do złamania, cokolwiek szorstka, na ogół czerwona, ale czasami też biało-zielonkawa. Jej nać lub liście są wcięte, jak u piołunu, szorstkie, zielonkawe na górze, białawe na dole, o silnym zapachu i o słodkawym smaku. Kwiaty są małe, stoją podłużnie na swoich łodyżkach, tak jak na piołunie, są przy tym szorstkie, białe i mają pewien zapach. Korzeń jest na palec długi i gruby, zdrewniały i pełen włókien dookoła, słodko-korzennego smaku. Rośnie w ogrodach, zawiera dużo soli właściwych i dość mocnego oleju”³⁰⁴.

Współczesna fitoterapia nie widzi żadnej różnicy we wskazaniach i zastosowaniu *A. vulgaris* zależnej od barwy (kwiatu, łodygi lub innej części rośliny), ale w przeszłości rośliny „rzadszego” koloru uchodziły za lepsze i były bardziej pożądane. Hieronimus Bock widział dla czerwonej bylicy zastosowanie w dolegliwościach ginekologicznych (p. przypis 150), a Tabernaemontanus białej bylicy przypisywał działanie apotropeiczne (p. przypis 229). Należy zauważyć, że analiza dotychczasowych źródeł nie pozwala określić, jaki był ilościowy stosunek roślin obu „kolorów” w obserwowanych populacjach; jedynie „Hager” sugeruje dominację zabarwienia „czerwonawego” (p. strona 141).

Najdłuższą część opisu bylicy Zedler poświęca jej zastosowaniu. Cytuje przy tym fragmenty z wielu źródeł, ale czasami tylko jedno krótkie zdanie. Pomimo tego spektrum wskazań dla *Artemisia* nie uległo w „*Lexiconie*” rozszerzeniu; dzieło to nie stanowi również przełomu w zakresie form aplikacji. Uwzględniono natomiast znaczenia korzenia.

- *„Wszystkie choroby te, które z macicy i krwawienia miesięcznego pochodzą, mogą być przez to zioło wyleczone”*
- *„Jest ono macicy i wszystek ułomności niewieścich najlepszą położną”*
- *„Ono czyści także zatkaną wątrobę, oczyszcza nerki od piasku i kamieni, moczowanie lekkim czyni, moczu pokrapianie usuwa / oraz bóle i kolki w ciele łagodzi”*
- *„Sok z białym winem albo nalewką z liści paproci³⁰⁵ wypijany, ma żółtaczkę do gruntu wyleczyć”*
- *„Jest ono też dobrym ziołem na rany / i często je do okładów na rany biorą”*
- *„trochę ziola do rany włożone, usuwa od prochu [strzelniczego] bolesne zapalenie i jest lekarstwem sprawdzonym”*

---

³⁰⁴ Ibidem, kolumna 1688.

³⁰⁵ W oryginale: „*Aqua Capill. Vener*” czyli *Adiantum capillus veneris* (*Adiantum* właściwe / włosy Wenery). Jest to inny gatunek paproci niż opisany w przypisie 224.

- „ponadto dobrym jest dla wszystkich ukąszeń od węża i skorpiona”
- „Ci którym podagra albo dna [moczanowa] ciąży, powinni jeść korzeń bylicy, a ten bóle nieznośne wkrótce uciszy”
- „Wielu korzeń bylicy zamiast korzenia pietruszki z mięsem jedli i się przez to od podagry uwolnili”³⁰⁶.

Ostatnie zdanie, z dzisiejszego punktu widzenia, brzmi zbyt obiecująco, chociaż „holistyczna” zamiana pietruszki na bylicę zwyczajną byłaby terapeutycznie dozwolona, bo obie rośliny są z natury ciepłe, posiadają działanie diuretyczne i wzmagają menstruację (oraz należą do {obiegów czynnościowych} Wątroby i Śledziony według TCM).

W „*Lexiconie*” znajdują się również takie porady, które nawet ówczesnemu czytelnikowi mogły wydawać się bezsensowne lub śmieszne. Niekiedy autor sam poddaje w wątpliwość przedstawiane informacje albo nazywa je po prostu „głupimi”.

„*Helmontius* pisze, że jak się bylicę w poprzek potnie i niewieście poda, wtedy jej krwawienie miesięczne ustanie, ale gdy pociąć bylicę wzdłuż, wtedy krwawienie się wzmoże”.

„*Powinna bylica do buta włożona, zapobiegać, żeby ludzie podróżni w podróży zmęczeni nie byli*”.

„*Ale Matthiolus dodaje tu: Kto chce niech wierzy*”.

„*Theodor. Tabernaemontanus* pisze: „*On chętnie temu wierzy, jeśli by o krótką podróż chodziło. Casp. Hoffmann. de Med. Offic*³⁰⁷ *II 22 § 4. uważa to za czysty zabobon i rozsądnie mówi: Nie ten się prędko nie zmęczy, kto bylicę, ale ten kto cztery podkute kopyta końskie ma pod sobą*”.

„*Księga lekarstw z Wirtembergii*³⁰⁸ *s. 225 opisuje, że w dniu Św. Jana Chrzciciela przed wschodem słońca, niektórzy pod starym krzakiem czerwonej bylicy kopią, a który by tam węgiel znalazł, winien go na szyi nosić na obronę przed słabością albo ciężką potrzebą. Jo. Memnitius Indic. Plant. Brunsvic*³⁰⁹ *s. 7 przemyśliwa, że w niektórych aptekach go jako naszyjnik przeciw gorączce trzymają i sprzedają. Tragus* *jednakże Part. I. Hebr. C. 113*

³⁰⁶ Ibidem, kolumna 1689.

³⁰⁷ Wyjaśnienia skrótów, autorów i tytułów – por. przypisy 314 do 324.

³⁰⁸ Chodzi o *Księgę lekarstw z Heidelbergu*, wydaną w 1568 roku, autorstwa Christopha Wirsunga (1500 – 1571 r.) – niemieckiego lekarza i aptekarza.

³⁰⁹ Por. przypis 323 (Johann Chemnitz).

oraz Jo. Bauchin. *Hist. Plant. Univers*³¹⁰. XXVI. 78. nazywają je kamieniami głupców, bo przez głupców i bezrozumnych ludzi szukane bywają”.

„Ale kamienie te w rzeczy samej niczym innym nie są jak starymi i zwiędzłymi korzeniami bylicy³¹¹”.

W ramach dalszego opisu właściwości *Artemisia*, Zedler rezygnuje z informacji na temat siły działania własności podstawowych, mimo że w tekście jasno wyrażony jest efekt ocieplający i rozcieńczający (własność wtórna) bylicy zwyczajnej. Może to wynikać z wpływu nauki Paracelsusa, której hołdował Zedler, kwestionującej patologię humoralną.

„I jest rzecz wszystkim znana i prawdziwe zioło maciczne, które oziębionej macicy bardzo służy, ją oczyszcza, ogrzewa i wzmacnia ją, łagodzi bóle macicy, zastałą krew rozprowadza, mocno krwawienie miesięczne pobudza, poród, płód martwy i łożysko wyprowadza, wewnątrz i zewnątrz stosowana³¹²”.

Z uważnej lektury tekstu o bylicy w „*Lexiconie*” wyłania się także zapowiedź kolejnego rozłamu w postrzeganiu i praktykowaniu medycyny. Zedler, dzięki swojej akrybii, opisując cytowane źródła, stosuje taką formę zapisu, która umożliwi dokładną identyfikację cytatów, sankcjonując przy tym początki specjalizacji medycyny w zupełnie nie-holistycznym aspekcie i kształcie³¹³.

- „*pisze Jo. Mich. Fehr. de Scorzoner s. 12*”
- „*Ambr. Paraus*³¹⁴ ***Chir. de Peste XXI.25***”
- „*Casp. Schwenckf. Catal. Stirp. Siles. I*”
- „*Obs. Med. 51 w Sehol.*”
- „*Jo. Matth. Grad. Pract. 2 c. 8*”
- „*Abrahamus Seilerus*³¹⁵ *Consilio inter Cratoniana 235. poświadcza*”

---

³¹⁰ Por. przypis 324 (Johann Bauchin).

³¹¹ Zedler J. H., op. cit., kolumna 1689.

³¹² Ibidem, kolumna 1689.

³¹³ Wytłuszczone tytuły źródeł naukowych w zapisie Zedlera, ze względu na sposób zapisu, można traktować jako prekursorów nomenklatury EBM.

³¹⁴ Ambrosius Pareus (Ambroise Paré) (1510 – 1590 r.), francuski chirurg, autor *Opera Chirurgica, De peste, Parisii 1582*.

³¹⁵ Johann Abraham Seiler, lekarz, autor *Tota oeconomia hominis nascendisub schemate quinque casum forensium ventilata*, Basel 1703.

- „Szczeg. też Arn. Weickard *Thes. Pharmaceut. III* 2³¹⁶”
- „*P. Bayr. Pr. XVIII* oraz 6 C. V. Schneider *Lib. De Catarrh. Specialliss.* ³¹⁷,
Tr. de Arthrit. & Podagr. p. 848³¹⁸”
- „*Schenck. Obs. Med. V.* ³¹⁹ *Solenandr. Cons. Med. 27. f. 4*³²⁰ radzq”
- „*Cent. 5. Memor. aph. 79. Simon Pauli* w ***Quadr. Botan. Class. 3***³²¹. opisuje [...]”
- „mówi *Plin. N. H. XXVI. 15* oraz *P. Bayr. XXIV, 13*”
- „*Casp. Hoffmann*³²². ***de Med. Offic. II s. 22 § 4*** uważa, że [...]”.
- „*Księga lekarstw z Wirtembergii s. 225* opisuje”
- „*Jo. Memnitius Indic. Plant. Brunsvic. p. 7. przemyśliwa*”³²³
- „*Tragus* jednakże *Part. I. Hebr. c. 113* oraz *Jo. Bauchin. Hist. Plant. Univers. XXVI. 78*³²⁴ nazywają ją”
- „*jak jest w Colleg. Pract. c. de Epileps. p. 887* napisane”³²⁵.

Kolejnymi przykładami „nowego sposobu myślenia” w farmacji i medycynie, pojawiającymi się w rozdziale o bylicy zwyczajnej, są trzy listy, z których pierwsza dotyczy składników recepty i sposobów aplikacji, druga przedstawia formy leków, a trzecia konkretnie wylicza dolegliwości i schorzenia przewidziane do terapii z użyciem *A. vulgaris*. Wszystkie trzy, mimo że zostały spisane prawie trzysta lat temu, dzięki nowatorskiej i nowoczesnej formie, są zrozumiałe dla współczesnego czytelnika, nawet jeśli zawierają nomenklaturę holistyczną.

---

³¹⁶ Arnold Weickard (1578-1645 r.), lekarz przyboczny hrabiny z Pfalzu nad Renem na jej dworze; autor *Thesaurus Pharmaceuticus Galeno-Chymicus (Francoforti 1626)* oraz *Pharmacopea domestica d.i. Hausapotheke, Francoforti 1626, 1628*.

³¹⁷ Conrad Victor Schneider (1614-1680 r.), niemiecki lekarz, autor *Librum de catarrhis specialissimum*, Wittenberg 1664.

³¹⁸ *Tractatus de arthritide et podagra*, s. 848.

³¹⁹ Johannes Schenck von Grafenberg (1531-1598 r.), niemiecki lekarz, pionier neurolingwistyki, autor *Observationes Medicae de capite Humano*, Basileae 1584.

³²⁰ Reiner Solenander (1524-1601 r.), niemiecki lekarz, autor *Solenandri Consilia Medicinalia*, Hanouiae (Hanau) 1609.

³²¹ Simon Paulli (1603-1680 r.), niemiecki lekarz i botanik, autor *Quadrupartitum (Botanicum), de Simplicium medicamentorum Facultatibus*, Rostock 1639.

³²² Caspar Hofmann (1572-1648 r.), niemiecki lekarz, autor *De medicamentis officinalibus, tam simplicibus quam compositis, libri duo. Accesserunt quasi Paralipomena*, Fancofurti, Gotzium 1667.

³²³ Johann Chemnitz (1610-1651 r.), niemiecki lekarz i botanik, autor *Index Plantarum circa Brunsvigam trium fere milliarium circuitu nascentium: cum Appendice Iconum*, Typis & sumptibus Christophori Friderici Zilligeri, 1652.

³²⁴ Johann Bauchin (1541-1613 r.), szwajcarski lekarz i botanik, autor *Historiae plantarum universalis, novae et absolutissimae quinquaginta annis elaboratae iam prelo commissae prodromus. Ex typographia Societatis Caldoriana, Yverdon 1619*.

³²⁵ Zedler J. H., op. cit., kolumna 1690.

1. „*Ziolo owe z kwiatami rumianku / rzepikiem, szalwią i rozmarynem w winie duszone i osłabione zimne członki dobrze nimi obmyte i natarte, wzmacniają je i do sprawności znowu przywodzą*”.
2. „*W aptekach mają z bylicy nalewkę, syrop, konserwant, ekstrakt i sól*”.
3. „*Syrop i sól służą wszystkim schorzeniom macicy jak zatkanie, unoszenie, przeziębienie, nieczystość i bóle*”³²⁶.

Wśród chorób zaklasyfikowanych do leczenia bylicą zwyczajną Zedler w „*Lexiconie*” wymienia dwie o charakterze psychosomatycznym: przytoczone powyżej „*unoszenie macicy*”³²⁷ i opisaną w innym miejscu „*chorobę dziewiczą*”³²⁸. Klinicznie charakteryzowała się ona apatią, hipochondrią i bladocią powłok skórnych; w XIX wieku nazywano ją „*Chlorosis Human*”³²⁹, a w XX rozdzielono na dwie jednostki chorobowe – „*histerię*” i „*anoreksję*”. Zakłada się, że pierwotny obraz choroby związany był ze złą sytuacją socjalną kobiet i brakiem perspektyw, a zanik choroby następował proporcjonalnie do ich awansu społecznego. Interesująco brzmi tutaj wyraźna rekomendacja, aby w ramach leczenia stosować „*Konserwant*”, czyli preparat zawierający cukier. W przypadku osób niedożywionych może to prowadzić do szybkiej poprawy stanu klinicznego, aczkolwiek równie krótkotrwałej, bo zależnej od czasu trwania terapii. Dlatego sceptycznie należy odnosić się do zapewnień Zedlera o długotrwałej poprawie po kilkudniowym leczeniu.

„*Konserwant dobrze też służy oczyszczeniu i wzmocnieniu macicy, jest szczególnie na chorobę dziewiczą polecany i Zacut. Lus. L. II. Obs. 99 Prax. Adm zaświadcza, że on tę samą chorobę, która już od dziesięciu lat trwała, tymże wyleczył*”³³⁰.

Inną, chwaloną w tym dziele formą preparatu bylicy zwyczajnej, jest „*sól*”. W tym wypadku mamy do czynienia z pseudonaukową tendencją tej epoki do nazywania wszystkich nowych substancji „*solami*”. Według „*Lexiconu*” ma ona pomóc w walce z chorobami, które mają charakter epidemii. „*Sól jest między innymi wspaniałym antidotum w czasach zarazy, Ambr. Paraus Chir. XXI. 25 Conr.*”³³¹.

³²⁶ Ibidem, kolumna 1690.

³²⁷ Por. przypisy 218 - 220.

³²⁸ Oryg. „*Jungfern Krankheit*”.

³²⁹ www.everything2.com/title/Chlorosis (28.12.2018).

³³⁰ Zedler J. H., op. cit., kolumna 1690.

³³¹ Ibidem, kolumna 1690.

{MOXA (Moksa)} w „Lexiconie” Zedlera

Zwracając uwagę nowością w opisie „*Artemisia*” u Zedlera jest skojarzenie tej rośliny z terminem „Moxa”. Bez żadnych dodatkowych informacji termin ten pojawia się w tekście pod koniec rozdziału „*Artemisia*”.

„*To szorstkie i wełniaste u dołu bylicy jest Niemcom ich Moxa*”³³².

Dziesięć wersów dalej napotykamy uwagę: „*Artemisia chinensis, zob. Moxa*”. Zgodnie z tą wskazówką, w tomie 21 (Mi-Mt), w kolumnach 2013-2014 odnajdujemy następujące informacje:

- „*Moxa (Chińczyków), Moxa, Moxa Pomet. Oficer Moxa Chinesis. Artemisia Chinensis, cujus mollugo, moxa dicitur, Park. Phyt. Lanugo Artemisia Japonensis. Jest to kolorowo- szare, wełniaste lekarstwo, które przed około czterdziestu laty z Indii Wschodnich, w długich i czarnymi paleczkach z małych słomek obficie do Niemczech zostało przywiezione*”³³³.
- „*Teraz pozostało jeszcze, żeby się kto chciał dowiedzieć, czym ta roślina właściwie jest? Ponieważ pan Buschoof³³⁴ w swojej książeczce nic o tym nie doniósł, albo tylko niejasno i mgliście o tym napisał. Niektórzy byli zdania, że to jest rodzaj gąbki, a więc do mycia przeznaczona. Ale i inni dokładniej i z bliższej perspektywy szkłem powiększającym się temu przyjrzeni, na kilka małych liści jak u bylicy podobnych się natknęli i za takową ją wzięli, byłaby przeto Moxa niczym od białej wełny lub pajęczyny nieróżna, którą na zewnątrz bylicy znaleźć można, nawet na ziele wysuszonym, gdy się łodygę potrze, i tak też ją przygotować należy*”³³⁵.
- „*Co się zaś stosowania i korzyści z tej Moxy dotyczy, tak robi się spiczaste i podłużne paleczki, do świecy palnej podobne i takie się przy wściekłości i ciężkich chorobach koło głowy, a w podagrze rąk i stóp na ręce i stopy przykładają, i tak pozostawiona pachnąca przyjemnie, mały strupek bez większego bólu wypala, od którego ból i choroba z godziny na godzinę ustępują. Tutaj muszą wszystkie warunki zostać nazwane i pod uwagę wzięte, że jest Moxa dla tak zwanej zimnej podagry, co od wodnych*

---

³³² Ibidem, kolumna 1690.

³³³ Ibidem, tom 21 (Mi-Mt), kolumny 2013-2014.

³³⁴ Buschoof Hermann (1620-1674 r.) – niderlandzki pastor, który w Indonezji został wyleczony moksą z podagry. „Książeczka”, o której mowa w cytacie, to: *Het Podagra, Nader als oyt nagevorst en uytgevonden, Midsgaders Des selfs sekere Genesingh of ontlastend Hulp-Mittel*. (Podagra, dokładnie zbadana i wyjaśniona, dla pewnego wyleczenia opisana wraz z kojącym środkiem).

³³⁵ Ibidem, kolumna 2014.

*i śluzowatych wilgotności pochodzi, zamiast tej podagry gdzie zapalenie i zaczerwienienie na członkach się znajduje, gdzie Moxa duże i niebezpieczne trudności spowodować może*³³⁶.

Poszukując dzisiaj definicji terminu „Moxa” możemy na jednym z poważnych internetowych portali medycznych znaleźć następujące wyjaśnienie: „Synonimy: *Moxybustia*, *terapia Moxa* [...] jest to ogrzewanie różnych miejsc i obszarów ciała [...] żarzącym się ziołem *Moxy*”³³⁷. Próbuując dokładniej zidentyfikować „Moxę”, napotykamy informacje o „różnych gatunkach *Artemisia*” z „rodziny *Asteraceae*” takich jak *Artemisia douglasiana* Besser (ziele moksy amerykańskiej), *Artemisia capillaris* Thunb. (bylica włosowata) lub *Artemisia princeps* Pamp. (bylica japońska)³³⁸. Idąc tym tropem, najtrafniejszy opis znajdziemy w odniesieniu do *Folium Artemisiae argyi* H. Lév. & Vaniot (liść bylicy chińskiej), który w języku niemieckim nosi nazwę „Moxakrautblatt”, czyli „liść zioła Moxy”.

Z pomocą w identyfikacji rośliny przychodzi również polskie, uznane źródło o TCM autorstwa dra T. Błaszczyka, gdzie napisano „Z daleka przypomina rodzimą bylicę pospolitą (*Artemisia vulgaris*)”, a dalej: „Po ok. 2-3 latach wysuszone liście nadają się do produkcji *moxy*”. Autor nieprawidłowo opisuje surowiec jako „liść bylicy argyi”³³⁹ (właściwie: liść bylicy chińskiej).

Podobieństwo opisów znaleźć można również w Wikipedii. Opisana w „*Lexiconie*” słowami „*Moxa* niczym od białej wełny lub pajęczyny nieróżna”, współbrzmi z dzisiejszym opisem zawartym w tej encyklopedii internetowej: „*liści Artemisia princeps*, (Bylica japońska) które są suszone, [...] i przetwarzane na drobną watę”³⁴⁰.

Dawna forma aplikacji moksy - przypalanie rozżarzoną wacikiem - chociaż w swej istocie niezmieniona, uległa ewolucji pod względem praktycznym i dzisiaj stosuje się samoprzylepne mini-cygara albo moksa-nasadki na igły do akupunktury.

Niezmienione i nadal aktualne pozostają wskazania i przeciwwskazania do terapii mokszą, jasno przedstawione w trzecim z cytowanych powyżej akapitów (p. tekst do przypisu 336). Zedler podkreśla dobroczynny wpływ moksy na dolegliwości spowodowane wilgotnością i śluzem (tu: artralgie), u których podstaw leży zimno (zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne).

³³⁶ Ibidem, kolumna 2014.

³³⁷ <https://flexikon.doccheck.com/de/Moxibustion> (11.11.2017).

³³⁸ Zedler J. H., op. cit., kolumna 2014.

³³⁹ Błaszczyk T. *Chińska Materia Medica*, T. III, Verlag ProHerba, Hamm 2009, s. 555.

³⁴⁰ <https://de.wikipedia.org/wiki/Moxibustion> (11.11.2017).

Sukces tej terapii wynika wyłącznie z umiejętnej aplikacji gorąca od żarzącej się moksy; rozgrzewające własności któregośkolwiek gatunku *Artemisia* odgrywają przy tym rolę placebo. Ostry stan zapalny nadal jest uważany za przeciwwskazanie do aplikacji moksy.

Zastosowanie *Artemisia vulgaris*, uważanej za dobry surowiec do produkcji moksy, nie przyjęło się w kolejnych wiekach. Jedynymi formami aplikacji w formie „lotnej” pozostały dymne nasiadówki na zimno-zależne opadanie pęcherza moczowego i macicy. Tutaj, jednakże terapeutyczną rolę odgrywa działanie ogrzewające bylicy w sensie własności podstawowych.

Obecnie widać ponowny wzrost zainteresowania bylicą zwyczajną do produkcji preparatów moksy. Jest to związane zarówno ze współczesną ekspansją TCM w Europie jako poszukiwaną przez pacjentów alternatywą dla EBM, jak i zachodnioeuropejskim trendem ponownego odkrywania medycyny tradycyjnej i terapii ziołowych. Preparaty moksy na bazie *A. vulgaris* pochodzące z Chin korzystają z surowca pochodzącego z zakładanych w tym celu w Chinach upraw własnych.

Ilustracja 24. Strona tytułowa „Uniwersalnego Leksykonu” Heinricha Zedlera z 1738 roku (Halle i Lipsk).
 Źródło: [https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Zedler_Universal_Lexicon,_Band1\(Titelblatt\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Zedler_Universal_Lexicon,_Band1(Titelblatt).jpg) (19.02.2021).

4.2. Podsumowanie

W XVII i XVIII wieku medycyna holistyczna na Zachodzie osiągnęła szczyt swojego rozwoju, tworząc w miarę spójny system posługujący się własną terminologią i dosyć konsekwentną logiką, opartą głównie na prostych obserwacjach i oczywistych wnioskach kliniczno-terapeutycznych. W tym okresie korzystała ze źródeł chińskich, co widać na przykładzie *Artemisia vulgaris* i jej powiazań z moksą. Pomimo tych kontaktów, medycynie holistycznej Zachodu nie udało się osiągnąć poziomu rozwoju jaki miała wówczas holistyczna tradycyjna chińska medycyna. Na korzyść TCM przemawiało kilka tysięcy lat więcej gromadzenia, analizowania i porządkowania doświadczeń.

Okres XVII i XVIII wieku to ostatnie stulecia holistycznego podejścia do medycyny w Europie. Równocześnie dostrzega się pierwsze symptomy zmiany w kierunku medycyny materialistycznej. W ciągu następnych 200 lat wyznaczy ona nowy i stały kurs dla medycyny Zachodu polegający na odchodzeniu zarówno od holistycznego postrzegania chorób i ich przyczyn, jak i od holistycznych sposobów leczenia.

5. Współczesna fitoterapia

Terminu „fitoterapia” jako pierwszy użył francuski lekarz Henri Leclerc (1870-1955 r.) w 1913 roku, autor podręcznika *„Précis de phytothérapie”* („Fitoterapia celowana”), wydawanego od 1922 roku. Dwadzieścia lat później, w 1944 roku, niemiecki lekarz i zielarz - Rudolf Fritz Weiss (1895-1991 r.), w publikacji *„Die Pflanzenheilkunde in der Ärztlichen Praxis”* („Ziołolecznictwo w praktyce lekarskiej”), stworzył podwaliny terminu „racjonalna fitoterapia”, tj. wiedzy o leczeniu lekami roślinnymi opartej na dowodach naukowych. Oficjalnie termin „racjonalna fitoterapia” po raz pierwszy pojawił się w 1996 roku w tytule podręcznika *„Rationale Phytotherapie: Ratgeber für die Ärztliche Praxis”* („Racjonalna fitoterapia: poradnik dla lekarza praktyka”), autorstwa Volkera Schulza i Rudolfa Hänsela³⁴¹. Również od 1996 roku obowiązuje definicja leku roślinnego zaproponowana przez Europejskie Naukowe Zrzeszenie do Spraw Fitoterapii (European Scientific Cooperative on Phytotherapy - ESCOP): *„Leki roślinne (ang. Phytomedicines – niem. Phytopharmaka) są to użyteczne w medycynie wyroby, które zawierają, jako składniki czynne, wyłącznie rośliny, części roślin, substancje roślinne lub ich kombinacje w postaci przerobionej lub nieprzerobionej. Fitoterapia określa zastosowanie leków roślinnych na podstawie oceny korzyści - w stosunku do ryzyka [ang. benefit/risk] dla leczenia lub złagodzenia stanów chorobowych, a także dla utrzymania zdrowia i celów profilaktycznych.”*³⁴²

W tej definicji podkreśla się znaczenie profilaktyczne stosowania leków roślinnych.

Natomiast epoka nowoczesnej fitoterapii rozpoczęła się na przełomie XVIII i XIX wieku jako jeden z naukowych efektów nurtu medycznego oświecenia (Medical Enlightenment), który zmodernizował europejskie przyrodoznawstwo³⁴³. Kamieniem milowym jej rozwoju było odkrycie morfiny jako aktywnego składnika opium, którego dokonał w latach 1804/1805 Friedrich Sertürner (1783-1841 r.) - niemiecki aptekarz na dworze księcia-biskupa Franza Egona von Fürstenberga w Paderborn. Naukowe podstawy do tego odkrycia stworzył około 50 lat wcześniej Albrecht von Haller (1708-1777 r.), który poświęcił się w swoich badaniach analizie składników chemicznych. Jego *„Medizinisches Lexikon”* („Leksykon

---

³⁴¹ Matławska I. *Od tradycyjnego ziołolecznictwa do racjonalnej fitoterapii*; „Fitoterapia praktyczna”, wyd. Borgis, Warszawa 2020, 21, ss. 55-57.

³⁴² Kohlmünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*; wyd. V – 5 dodruk, PZWL, Warszawa 2016, s. 33.

³⁴³ Płonka-Syroka B. *Niemiecka medycyna niematerialistyczna 1797–1848 w świetle historiografii z lat 1811–2014*, Klio Polska, „Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej”, 2016, 8, ss. 145–174.

medyczny”³⁴⁴) wydany w 1755 roku miał formę podręcznika, bazującego strukturą na „*Arzney-Schatz*” („Skarbiec leków”) Johanna Schrödera.

Wraz z odkryciem morfiny rozpoczęły się intensywne poszukiwania kolejnych alkaloidów, a co za tym idzie, całkowity odwrót od „soli”, które do tej pory były uważane za „złoty standard” w nazewnictwie aktywnych składników chemicznych. Ponadto nastąpiła zasadnicza zmiana w odniesieniu do kierunku i metodyki badań, które zaczęły wymagać ekstrakcji czystych składników w celu precyzyjnego ustalenia dawki. Niewątpliwie duży wpływ na taki rozwój miała możliwość wprowadzenia tych substancji na rynek, czego wymownym przykładem był finansowy sukces apteki rodziny Merck, założonej w 1668 r., której przełomowym osiągnięciem było opracowanie metody izolacji morfiny na skalę przemysłową w 1827 r. i wprowadzenie jej na rynek jako monopreparatu. W 1850 r. apteka została przekształcona w firmę E. Merck Darmstadt³⁴⁵.

Siła tego rozwoju - wspomagana rosnącymi możliwościami produkcji czystych składników na skalę przemysłową - była tak wielka, że zaczęto odchodzić od idei holizmu, która dotychczas leżała u podstaw terapii. Zmiany w ramach tego procesu dotyczyły zarówno definicji diagnozy, jak i sposobu przygotowania leków. Na półkach aptek, obok wieloskładnikowych mieszanek ziołowych, coraz większego znaczenia zaczęły nabierać preparaty z wyizolowanym pojedynczym składnikiem aktywnym. W XX wieku postępujący rozwój technologiczny wymusił również prawne regulacje w tym zakresie. Sformułowano przepisy dotyczące definiowania wskazań dla medycznych projektów badawczych oraz metod argumentacji klinicznej. Skandal z Talidomidem w Niemczech w latach sześćdziesiątych XX wieku odbił się szerokim echem na całym świecie, wpływając na przepisy związane z rejestracją leków, w tym również tych pochodzenia roślinnego. W jego efekcie w Niemczech została powołana tzw. Komisja E (Experten Kommission- Komisja Ekspertów), która miała na celu gromadzenie materiałów naukowych i analizę źródeł medycznych dotyczących pożądaných i niepożądaných skutków działania leków ziołowych³⁴⁶. Po czasy współczesne, perspektywa, z której postrzegane są aktywne składniki leków, koncentruje się na pojedynczych substancjach.

---

³⁴⁴ Haller D. A. von, *Onomatologia medica completa oder Medicinisches Lexicon das alle Benennungen und Kunstwörter welche der Arzneywissenschaft und Apoteckerkunst eigen sind deutlich und vollständig erkläret [...]*, Gaumische Handlung, Ulm/Frankfurt am Main/Leipzig 1755. Online: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/vester/content/structure/1886202>. (10.05.2019)

³⁴⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Merck_KGaA (20.05.2019).

³⁴⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Kommission_E (20.09.2017).

5.1. Źródła niemieckie

Poniżej zostaną przedstawione dwa sztandarowe niemieckojęzyczne źródła zawierające informacje dotyczące fitoterapii i surowców pochodzenia roślinnego. Chronologia ich prezentacji wynika z faktu, że młodsze z nich - „Podręcznik” Gerharda Madausa - nie był aktualizowany po pierwszym wydaniu w 1938 roku, natomiast starszy - „Hager” (I wydanie 1876 rok) - podlega ciągłej aktualizacji i od 1990 roku, ze względu na objętość treści, jest dostępny tylko w formie elektronicznej (nośniki CD lub online).

Dr Gerhard Madaus (1890-1942 r.) „*Lehrbuch der biologischen Heilmittel*” („Podręcznik naturalnych środków leczniczych”) 1938 r.

W okresie, gdy w farmacji i w medycynie dokonywała się opisana powyżej zmiana epok, niemiecki lekarz Gerhard Madaus odkrył zalety współistnienia starej i nowej sztuki leczenia. Pomimo tego, że hołdował materialistycznym tendencjom rozwoju farmacji i medycyny, nie odrzucił całkowicie w swoich badaniach standardów naukowych niemieckiej medycyny romantycznej³⁴⁷.

Według Madausa, głównym zadaniem lekarza było aktywne wspomaganie naturalnych sił obronnych pacjenta. Usiłował osiągnąć ten efekt stymulując organizm bodźcami o określonym działaniu. Pod tym względem jego filozofia leczenia była spokrewniona z teoriami Samuela Hahnemanna (1755-1843 r.) – ojca homeopatii. Jednakże w przeciwieństwie do niego, Madaus przypisywał duże znaczenie odpowiedniemu dawkowaniu zgodnie z wykładnią materialistyczną i nie stronił w tych poszukiwaniach od nowoczesnych metod laboratoryjnych³⁴⁸. Na jego leczniczo-badawczą postawę duży wpływ miała matka, która zajmowała się ziołolecznictwem i umiała komponować wieloskładnikowe recepty.

---

³⁴⁷ Niemiecka medycyna romantyczna (in. niemiecka medycyna niematerialistyczna) – historycznie i naukowo odosobnione zjawisko europejskiego standardu metodologicznego, oparte na dedukcji i spekulacji, odrzucające filozofię oświecenia jako podstawę modelu nauki akademickiej. Obowiązywała na uniwersytetach państw Rzeszy Niemieckiej w latach 1797-1848. Pod wieloma względami stanowiła przeciwieństwo standardu klinicznego (por. przypis 356).

³⁴⁸ <https://www.oligoplexe.de/wegbereiter-der-oligoplexe.html> (21.09.2017).

Istotę swoich naukowych dociekań starał się przedstawić szerszemu gronu odbiorców pisząc dzieło: „*Podręcznik naturalnych środków leczniczych*”, opublikowane po raz pierwszy w 1938 roku.

Dzieło to może uchodzić za wzorcowy przykład opracowania naukowego XX wieku. Jest czytelnie podzielone na rozdziały, ma logiczną i spójną strukturę opisu przedstawianych roślin oraz alfabetyczny spis treści. Wyróżnia się ponadto bardzo obszernym spisem wykorzystywanych źródeł. Na holistyczny aspekt jego treści miały wpływ dwa czynniki:

1. Po pierwsze, ścisła współpraca Madausa z etnologiem Heinrichem Marzellem, który pomagał mu weryfikować nazwy badanych gatunków roślin oraz przekazywał informacje dotyczące związanych z nimi ludowych zwyczajów. Madaus był zdania, że podobieństwo nazewnictwa roślin w różnych obszarach Niemiec wskazywało na ich szerokie rozpowszechnienie, a także na wspólnie rozpoznawalny efekt działania³⁴⁹.
2. Po drugie, Madaus w ramach swoich badań prowadził niezwykle obszerną korespondencję, która stanowiła dla niego bardzo ważne źródło informacji. Analiza źródeł pochodzących z różnych zakątków świata, dawała mu bogaty przegląd interesujących go zagadnień. Dzięki temu przedstawione w „Podręczniku” portrety roślin uwzględniają zarówno podobieństwa, jak i rozbieżności informacyjne.

W opisie „*Artemisia vulgaris*”, wszystkie omówione powyżej elementy są łatwo rozpoznawalne.

***Artemisia vulgaris* L. w „Podręczniku naturalnych środków leczniczych” G. Madausa**

Rozdział o bylicy zwyczajnej zaczyna się długą listą nazw tej rośliny. Obok łacińskiej w klasyfikacji Linneusza i rodzimej nazwy niemieckiej, autor wylicza osiem dalszych, każdą w innym języku. Dzięki temu już sama analiza lingwistyczna dostarcza informacji, bo niektóre nazwy mają opisowy charakter. W ten sposób dowiadujemy się, że *Artemisia vulgaris* to:

- „*ziolo stu smaków*” (franc., *herbe à cent goûts*)
- „*tytoń marynarzy*” (ang., *sailors tobacco*)
- „*ziele-brat lata*” (ang., *fellow herb*)

---

³⁴⁹ Marzell H. *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, Band 1, S. Hirzel Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1943, s. 70.

- „dziki absynt” (wł., *assenzio selvatico*)
- „czarne ziolo” (ros./czes., *czernobylnik/czernobyl*)

Z takich szczegółów powstaje obraz szeroko rozpowszechnionej, łatwo dostępnej i przydatnej rośliny, podobnej do *A. absinthium*, która ma czarny korzeń i nadaje się do potraw. Lektura dotychczasowych źródeł o bylicy zwyczajnej wykazuje merytoryczną zgodność z przekazem zawartym w tych nazwach.

Dalsze miejsca na liście zajmuje trzynaście niemieckich nazw ludowych, niektóre w powiązaniu z opisem regionalnych zwyczajów dotyczących bylicy; stąd też dowiadujemy się, że na pograniczu bawarsko-austriackim „w noc Św. Jana (przesilenie słoneczne)” wija wianki z bylicy, które „przed złym wpływem chronić mają”, a we Frankonii bylicę „zwłaszcza w zachodniej okolicy często składa się na wiecheć ziołową (po frankońsku: „*Werzwich*”), którą na Wniebowstąpieniu Maryi (15 sierpnia) w katolickich regionach kościoły okadzają”³⁵⁰.

Opisując pochodzenie łacińskiej nazwy bylicy – „*Artemisia*” - Madaus czerpie z Dioskuridesa i Pliniusza, ale co do niektórych odniesień historycznych powołuje się na źródła, nie podając ich tytułu, na przykład: „według innej wykładni”, „gdzie indziej opowiada się”³⁵¹.

Nowością w „Podręczniku” jest analiza genealogii nazwy niemieckiej:

„Nazwa bylica (*Beifuß*) jest według Grimme³⁵² ze staroniemiecką ‘bozan’ = ‘bić’ tożsama, ponieważ ziolo to jako przyprawę najpierw bito albo rozbijano. Według innej wykładni jest ona ze ‘stopą’³⁵³ związana, ponieważ według starego przesądu, roślina ta, przywiązana do stopy, ma chronić przed zmęczeniem”³⁵⁴.

W akapicie „*Informacje historyczne i ogólne*” Madaus przedstawia w skondensowanej formie listę najważniejszych autorów oraz główne wskazania do stosowania bylicy. Obok uznanych nazwisk (takich jak Hipokrates, Dioskurides, Pliniusz, Galen, Tabernaemontanus), wymienione zostały również mniej znane, jak Gal Marcellus z Bordeaux (IV w.), oraz należące do badaczy z późniejszych epok: Camerarius [Joachim Camerarius Młodszy (1534-1598 r.) – niemiecki lekarz, botanik i przyrodnik], Tournefort [Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708 r.) francuski botanik i uczonec „TOURN.”], Murray [Johan Andreas

³⁵⁰ Madaus G. *Lehrbuch der biologischen Heilmittel*, Erstausgabe 1938, Nachdruck: Georg Olms Verlag, Hildesheim, New York 1976; Band I, ss. 597–603.

³⁵¹ Ibidem, s. 597 i 599.

³⁵² Friedrich Wilhelm Grimme (1827 - 1887 r.) – niemiecki pisarz, badacz kultury i botanik.

³⁵³ Stopa po niemiecku - der Fuß (P. Klin).

³⁵⁴ Ibidem, s. 599.

Murray (1740-1791 r.) szwedzki botanik i lekarz „MURRAY”], Gmelin [Johann Georg Gmelin (1709-1755 r.) niemiecki badacz Syberii, autor *Flora Sibirica* „J.G.GMEL.”]³⁵⁵. Lista wskazań zawiera większość z dotychczas poznanych i opisanych w innych źródłach – dotyczy to zarówno wskazań naukowych, jak i opartych na przesądach; na uwagę zasługuje fakt, że Madaus poświęcił krótką uwagę moksie.

Najdłuższa część rozdziału o *Artemisia vulgaris* dotyczy właśnie efektów jej działania. „Podręcznik” imponuje tutaj, jak wspomniano powyżej, długą listą cytowanych źródeł. Madaus jasno wytycza przy tym granicę między „starymi” i „nowymi” czasami, która według niego przebiega na przełomie XIX i XX wieku, czyli ponad sto lat później od pojawienia się w europejskiej historiografii nurtu medycznego oświecenia z jego standardem klinicznym³⁵⁶.

Oprócz znanego działania „*jako remedium na macicę, jako środek wspomagający menstruację, wzmacniający żołądek, moczopędny, leczący żółtaczkę i guzy, czy też jako plaster na bolesne wrzody*”³⁵⁷, zaskakująco często pojawia się wskazanie „*padaczka*”, które niespodziewanie znajduje się również u wielu cytowanych autorów. Wątpliwości budzi jednak dokładna definicja tej diagnozy. Całkiem możliwe, że autor pod tym hasłem zebrał wszystkie objawy manifestujące się drżeniem, hiperkinezą lub innymi zaburzeniami koordynacji ruchów. Wówczas, oprócz epilepsji, tą samą nazwą mogły również zostać objęte choroba Parkinsona, płasawica Huntingtona, tiki i inne neuropatie. W tym kontekście pojawia się także diagnoza, która w XXI wieku jest trudna do zdefiniowania, a mianowicie „*skurcze robacze*”³⁵⁸. To, czy autor miał tu na myśli drgawki spowodowane infekcją odrobaczą, czy bolesne skurcze jelit, pozostaje niejasne. Diagnozom neurologicznym zostanie poświęcony jeszcze jeden komentarz w dalszej części tego rozdziału.

Pewne jest natomiast, że Madaus przypisuje owym „antyepileptycznym” właściwościom bylicy zwyczajnej znamienne rolę. Są one dla niego tak istotne, że *de facto* sprowadza jej zastosowanie do dwóch diagnoz, pisząc w podsumowaniu:

„*Zastosowanie w praktyce na podstawie literatury i ankiet korespondencyjnych: Artemisia ma dwa główne wskazania: amenorrhoea i padaczka*”³⁵⁹.

---

³⁵⁵ Informacje o uczonych ze strony: www.biologie-seite.de (31.10.2021).

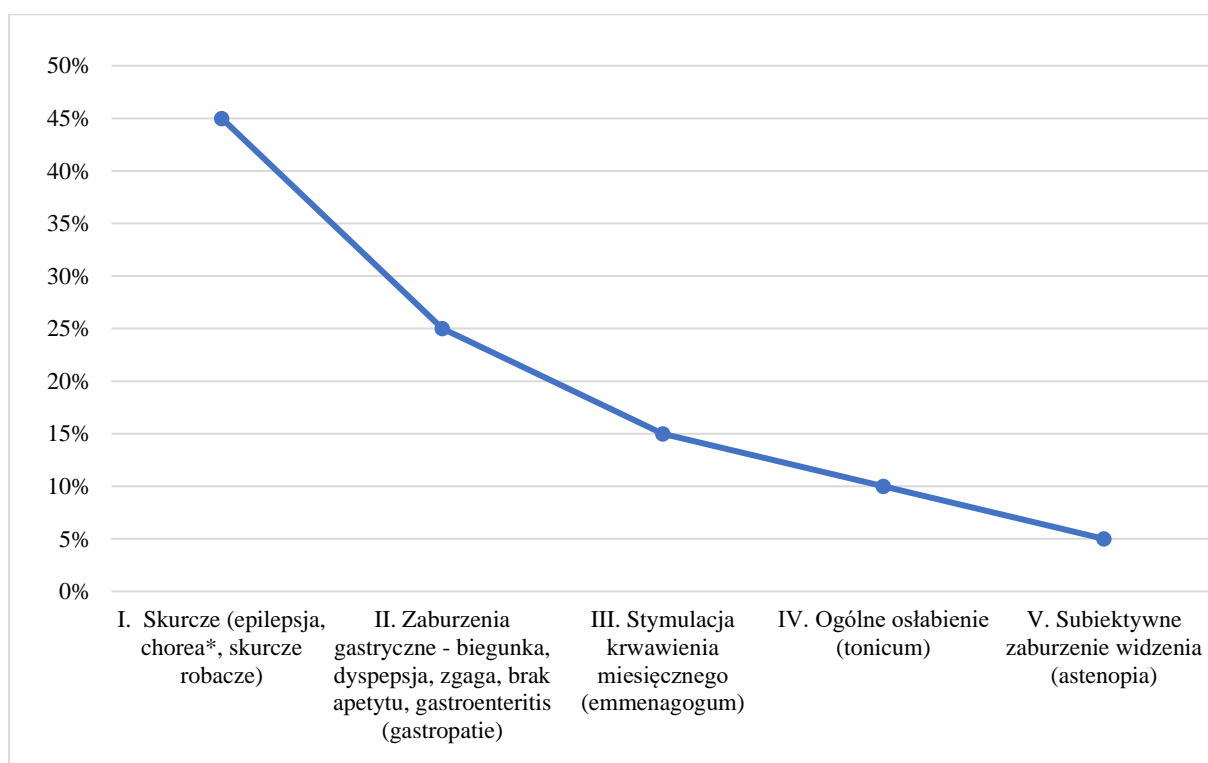
³⁵⁶ Standard kliniczny – naukowa metodologia analizy faktów, powstająca od początków XVIII w.; oparta na naturalistycznym i empiryczno- obserwacyjnym nastawieniu teoretycznym, którego fizyczne ramy określiła synteza Newtona, a bazę filozoficzną stanowił wiek oświecenia. (p. pozycje [216] i [217] bibliografii tej pracy).

³⁵⁷ Madaus G., op. cit., s. 600.

³⁵⁸ Ibidem, s. 602. oryg: „Wurmkrämpfe” (*Febris verminosa*); por. bibliografia tej pracy poz. [124], s. 833.

³⁵⁹ Ibidem, s. 602.

Przekonanie to odzwierciedla się również na wykresie, który w schematyczny sposób prezentuje wskazania. Według Madausa, prawie połowę stanowią „skurcze” (45%). Na drugim miejscu, niekonsekwentnie, wymienia „gastropatie” (25%), dopiero na trzecim „emmenagogum”, czyli pobudzanie krwawienia miesięcznego (15%). Następna w wyliczeniu jest „ogólna słabość” (10%), a na końcu wykresu „asthenopia” (5%)³⁶⁰.

chorea* (pląsawica) - charakteryzuje się powtarzającymi się, krótkimi, nierównymi, szybkimi, mimowolnymi ruchami, które zaczynają się w jednej części ciała i przechodzą nagle, w nieprzewidywalny sposób, a często w sposób ciągły, do innej części³⁶¹.

Ilustracja 25. Wykres przedstawiający częstotliwości wskazań terapeutycznych dla *A. vulgaris* L.

Źródło: Madaus G. *Lehrbuch der biologischen Heilmittel*, Hildesheim 1976, Band I, s. 602.

Kompozycja tych pięciu wskazań na wykresie jest doskonałym przykładem tak pożądanego przez Madausa współistnienia dwóch medycznych światów: holistycznego i materialistycznego. Z wymienionej piątki, „gastropatie”, „emmenagogum” i „ogólna słabość” reprezentują holistyczny, a „skurcze” i „asthenopia” materialistyczny punkt widzenia. Podział ten wynika z faktu, że u podstaw działania pierwszych trzech leży usuwanie wilgoci,

³⁶⁰ Asthenopia według katalogu ICD-11: subiektywne zaburzenia widzenia (9D50).

³⁶¹ Za: <https://www.msdmanuals.com/professional/neurologic-disorders/movement-and-cerebellardisorders/chorea,-athetosis,-and-hemiballismus?query=chorea> (20.11.2020).

wzmacnianie (przepływu) krwi i usuwanie jej zastoju oraz ogólny efekt tonizujący (wg TCM - rozgrzewający); właściwości te już w opisie sugerują analizę z perspektywy całości. Natomiast pozostałe dwa wskazania odnoszą się tylko do pojedynczych objawów lub do poszczególnych narządów. Takie zestawienie diagnoz do terapii bylicą zwyczajną jest nowością w opisie działania *Artemisia vulgaris*.

Na komentarz zasługuje nacisk, z jakim Madaus podkreśla wskazania neurologiczne - nieistotne (lub nieistniejące) we wcześniejszych przekazach - w tym wypadku skurcze i padaczkę. Autorzy, na których się przy tym powołuje, są lekarzami-propagatorami tzw. standardu somatycznego w medycynie, eliminującego z niej te aspekty teoretyczne i praktyczne, które nie przeszły weryfikacji empirycznej³⁶². Do autorów tych należą:

- Albrecht von Haller (1708-1777 r.) - szwajcarski lekarz i botanik, przede wszystkim anatom i bibliotekarz,
- Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836 r.) – niemiecki lekarz, wielki popularyzator podstaw higieny oraz propagator holistycznych teorii: witalizmu i makrobiotyki,
- Johann Friedrich Oslander (1787-1855 r.) - niemiecki ginekolog, urolog i anatom, autor dysertacji „*O poszukiwaniu nerwów w macicy*”³⁶³,
- Johann Gottfried Rademacher (1772-1850 r.) – niemiecki lekarz, twórca własnego systemu medycznego, w którym nozologia oparta jest całkowicie o praktykę i nie ma podstaw teoretycznych - „*Erfahrungsheillehre*”³⁶⁴.

W przekonaniu tych uczonych mogło stać założenie, że nowe spojrzenie (z węższej perspektywy i z nową diagnozą) na „stary” problem, bardziej odpowiada metodom analitycznym, które propagowali. Jednakże w wyniku takiego podejścia należy uwzględnić możliwość błędnej interpretacji ogólnotonizującego działania bylicy zwyczajnej, które łagodzi stany przebiegające ze zwiększonym napięciem mięśniowym. Madaus przywołał te wskazania wspierając się korespondencją z innymi naukowcami. W akapicie „*Zastosowanie w medycynie ludowej poza obszarami Rzeszy (według przekazów osobistych)*” za neurologicznymi zastosowaniami bylicy opowiadali się m.in. autorzy z Włoch i z Polski. Madaus również podkreśla swoje głębokie przekonanie o konkretnym przeciwpadaczkowym działaniu bylicy zwyczajnej uwagami typu: „*korzeń jest szczególnie skutecznym środkiem przeciwko padaczce*”, a „*do wyrobu preparatów antypadaczkowych*” najlepiej nadaje się ten „*świeży, zbierany*”

---

³⁶² Płonka-Syroka B., op. cit.

³⁶³ https://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Friedrich_Oslander (31.10.20201).

³⁶⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottfried_Rademacher (31.10.2021).

w listopadzie”³⁶⁵. (Monografia Komisji E z 1988 roku nie wymienia zastosowania antyepileptycznego dla korzenia *A. vulgaris*. (P. Klin).

W opisie bylicy zwyczajnej zaprezentowanym w „Podręczniku” wyróżnia się akapit dotyczący jej stosowania z punktu widzenia tradycyjnej medycyny chińskiej. Madaus cytuje tu obszernie z książki niemieckiego sinologa i lekarza Franza Hübotttera (1881 – 1967 r.)³⁶⁶. O zastosowaniu moksy była już mowa powyżej. Dalekowschodnia lista wskazań terapeutycznych według Hübotttera całkowicie pokrywa się z europejską, powstałą według zasad patologii humoralnej – *Artemisia vulgaris* w ujęciu chińskim: „zimną wilgotność usuwa, macicę i środek ciała ogrzewa, wszystkie rodzaje krwawień zatrzymuje, reguluje menstruację, upławy z pochwy hamuje, bóle wnętrzości łagodzi, zimną biegunkę znosi”³⁶⁷. Wskazówka „wszystkie rodzaje krwawień zatrzymuje” odnosi się do funkcji „uszczelniającej” naczynia krwionośne, za którą odpowiada obieg czynnościowy Śledziony (*orbis lienalis*), będący jednym z trzech obiegów czynnościowych wzmacnianych funkcjonalnie przez bylicę zwyczajną.³⁶⁸ Należy zaznaczyć, że Hübottter opisując tę roślinę, zaproponował dla jej chińskiej nazwy w alfabecie łacińskim - „*Yin Chen Hao*” (bazującej na transkrypcji fonetycznej) pięć gatunków *Artemisia*: *A. vulgaris*, *A. abrotanum*, *A. capillaris* i dwa niezidentyfikowane. Współczesna chińska materia medica pod tą samą nazwą, opartą na dużo dokładniejszym zapisie pin yin³⁶⁹, opisuje gatunek *Artemisia capillaris* Thunb. (bylica włosowata)³⁷⁰, która wykazuje duże podobieństwo w działaniu do bylicy zwyczajnej, przy czym dominującym obiegiem czynnościowym, który wspomaga bylica włosowata, jest obieg Wątroby (*orbis hepaticus*).

Na silne związki Madausa z medycyną materialistyczną i jego aktywny udział w jej rozwoju wskazuje z kolei dokładna analiza chemiczna składników aktywnych bylicy uwzględniająca: garbniki, olejek eteryczny (zawierający cineol i „prawdopodobnie tujon”) oraz aldehydy i inulinę. Informacje poparte są danymi na temat toksyczności. Madaus podaje dane o badaniach sekrecji żółci po zastrzykach z „wodnego wyciągu z liści bylicy”, a także wspomina o „narastającej glikozurii”³⁷¹ po konsumpcji „1-2 filiżanek herbaty z bylicy”³⁷².

³⁶⁵ Madaus G., op. cit., s. 603.

³⁶⁶ Hübottter F. *Beiträge zur Kenntnis der chinesischen sowie der tibetisch-mongolischen Pharmakologie*, Urban & Schwarzenberg, Berlin/Wien 1913, s. 91.

³⁶⁷ Madaus G., op. cit., s. 601.

³⁶⁸ p. rozdział III/3, s. 177.

³⁶⁹ Pin yin (wł. Hanyu pinyin) – oficjalna transkrypcja standardowego języka mandaryńskiego (putonghua), urzędowego języka Chin, na alfabet łaciński. Zatwierdzona przez rząd chiński w 1958 roku.

³⁷⁰ <http://www.iplant.cn/info/Artemisia%20capillaris?t=foc>.

³⁷¹ Glikozuria (cukromocz) – zwiększone wydalanie cukru z moczem.

³⁷² Madaus G., op. cit., ss. 601-602.

Te sformułowania są bardzo zbliżone do współczesnych standardów opisu działania ziół. Natomiast opis preparatu do zaparzania (napar/infusio) potwierdza znajomość technik sporządzania różnych form leku roślinnego oraz oceny ich skuteczności w leczeniu różnych dolegliwości.

Prekursorskie w „*Podręczniku*” są informacje na temat leków homeopatycznych, dotyczące zarówno dawkowania, jak i wskazówek, która część rośliny najbardziej nadaje się jako składnik tych preparatów. Ten aspekt – „*stosowana część roślinna*” – został przedstawiony z perspektywy historycznej i współczesnej. Według Madausa, surowcem dla uzyskania „*esencji homeopatycznej według §3*”³⁷³ z bylicy zwyczajnej jest „*świeży korzeń*”, a preparat homeopatyczny z tej rośliny powinien mieć rozcieńczenie (Dezimalverdünnung) D2-3 i być dawkowany „*10 kropeł 3 razy dziennie*”³⁷⁴.

Dzięki skrupulatnej metodologii badań Madaus poruszył rzadki dotąd problem możliwych działań ubocznych bylicy. Opisał je uwagą: „*W okresie karmienia nie należy stosować bylicy, gdyż mleko stałoby się gorzkie*”³⁷⁵. Gdyby ta obserwacja kliniczna była aż tak oczywista, należałoby spodziewać się jej we wcześniejszych źródłach. Wiarygodność tej informacji można bez trudu sprawdzić empirycznie.

Informacje zawarte w „*Podręczniku naturalnych środków leczniczych*” w dużej części pozostały aktualne prawie przez sto lat po jego pierwszym wydaniu. Jest to niewątpliwą zasługą Gerharda Madausa, który swoją pracą wniósł duży wkład w rozwój i kontynuację badań naukowych nad roślinami leczniczymi. W odniesieniu do bylicy pospolitej, Madaus wzbogacił jej portret terapeutyczny o przeciwdrgawkowe i przeciwpadaczkowe wskazania dla korzenia, a także o (subiektywne) zaburzenia wzroku.

Intensywny rozwój chemii w Niemczech przełomu XIX i XX wieku zaowocował rozwojem wielu innych nauk, między innymi farmaceutycznych. Widać to wyraźnie na przykładzie „*Hagera*” – leksykonu dla farmaceutów, który do dzisiaj stanowi podstawową pomoc naukową w każdej niemieckiej aptece.

---

³⁷³ §3 – (obecnie przepis 3a „*Księgi Leków Homeopatycznych 2020*”). Definiuje parametry produkcji leku homeopatycznego z roślin zawierających olejek eteryczny lub żywicę, albo zawierających (na ogół) mniej niż 60% wilgotności. Ph. Eur. 10. Ausgabe, Grundwerk 2020, s. 253.

³⁷⁴ Ibidem, s. 603.

³⁷⁵ Ibidem, s. 601.

Hermann Hager (1816-1897 r.) „Handbuch der pharmazeutischen Praxis” („Podręcznik praktyki farmaceutycznej”), wydania: I – 1876 r.; II – 1900 r.; III – 1925 r. (dodruk w 1949 r.); IV – 1972 r.

W rzetelnej analizie dostępnych współcześnie źródeł na temat fitoterapii wyróżnia się nazwisko Hermanna Hagera (1816-1897 r.) – niemieckiego chemika i aptekarza, a przede wszystkim autora „*Handbuch der pharmaceutischen Praxis: für Apotheker, Ärzte, Drogisten und Medizinalbeamte*” („Podręcznik praktyki farmaceutycznej: dla aptekarzy, lekarzy, drogistów i urzędników w urzędach medycznych”) (Ilustracja 26). Dzieło to stanowiło kamień milowy w metodologii badań naukowych z dziedziny farmacji i do dzisiaj służy za wykładnię w tym zakresie. „Hager” (bo tak jest ono w skrócie nazywane) nadal pozostaje najważniejszą i największą objętościowo książką dla farmaceutów napisaną w języku niemieckim, nie ma też wielu odpowiedników w innych językach. Może to wynikać z założeń, które przyświecały pisaniu książki: stworzyć podręcznik „do praktyki farmaceutycznej, w którym farmaceuta winien znaleźć wszystko, czego potrzebuje w naukowej i technicznej stronie zawodu”³⁷⁶. Hager połączył teoretyczne wskazówki zawarte w farmakopeach z doświadczeniem wyniesionym z praktyki aptecznej. Jest to bardzo bogate opracowanie: począwszy od techniki produkcji wody mineralnej, a skończywszy na metodach sporządzania preparatów galenowych. Obok tworzenia wytycznych dla metodologii prac laboratoryjnych, Hager poświęcał bardzo dużo uwagi opisowi poszczególnych leków, minerałów i surowców roślinnych³⁷⁷.

Pomysł książki tak dobrze się przyjął, że pierwotne, dwutomowe wydanie z 1876 roku, w drugim wydaniu (1900 r.) miało trzy tomy, a w trzecim – z 1925 roku - obejmowało już cztery tomy i doczekało się dodruku w 1949 roku, po czym zostało dogłębnie przeredagowane w latach 70-tych XX w., kiedy ukazało się drukiem po raz czwarty (1972 r.)³⁷⁸. Najnowsze wydanie z 2015 roku składa się z siedemnastu woluminów i zawiera monografie 5.500 surowców farmaceutycznych i 4900 leków. Rozwój dzieła nie jest przypadkowy - „Hager” cieszył się tak dużym powodzeniem, bo dostarczał rzetelnych informacji oraz praktycznych wskazówek na temat produkcji leków w sposób, który świetnie uzupełniał dość suche, na ogół, teksty farmakopei³⁷⁹. Jeszcze za życia Hermann Hager związał się z niemieckim wydawnictwem Springer, które do dzisiaj posiada prawa wydawnicze do „Podręcznika”.

³⁷⁶ Bejeuhr G. *Hagers Handbuch der pharmazeutischen Praxis*, „Pharmazie in unserer Zeit“, 1995, 24, s. 81.

³⁷⁷ <https://www.pharmazeutische-zeitung.de/ausgabe-242016/zur-promotion-hermann-hagers/> (19.06.2019).

³⁷⁸ P. ostatni akapit, s. 142.

³⁷⁹ Bejeuhr G., op. cit., s. 81.

***Artemisia vulgaris* L. w „*Handbuch der pharmazeutischen Praxis*” („Podręcznik praktyki farmaceutycznej”) Hermanna Hagera**

Opis *Artemisia vulgaris* L., zawarty jest w każdym wydaniu „*Hagera*” i na jego przykładzie można prześledzić naukowy rozwój tej publikacji.

Począwszy od pierwszego wydania z 1876 roku, opis bylicy zwyczajnej ma jasną i uporządkowaną strukturę. Rozpoczyna się podaniem obszaru występowania oraz przynależności taksonomicznej. Następnie autor opisuje ziele i korzeń, podając ich oficjalne nazwy łacińskie (*Herba Artemisiae* / *Radix Artemisiae*) i niemieckie, a dla ziela również niemieckie nazwy zwyczajowe. Dla obu części rośliny przedstawia informacje dotyczące najlepszego czasu zbioru, warunków przechowywania surowca i wskazań terapeutycznych. Dla ziela (*Herba*) znajduje zastosowanie w przypadku zaburzeń menstruacji i kolek w układzie trawiennym, dla korzenia (*Radix*) sugeruje wyłącznie działanie przeciwpadaczkowe. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w pierwszym wydaniu „*Hagera*” znajduje się w opisie *Artemisia vulgaris* L. wzmianka o moksie³⁸⁰. W następnych wydaniach już się nie pojawia.

Drugie wydanie, z 1900 roku, jest bogatsze o skład chemiczny ziela w postaci 0,2% olejku eterycznego, który zawiera cineol; reszta informacji, oprócz moksy, jest tożsama z wydaniem poprzednim³⁸¹. Trzecie wydanie ukazało się dwukrotnie: w 1925 roku i jako dodruk w 1949 roku. W tym wydaniu opis konkretnych wskazań terapeutycznych dla *Artemisia vulgaris* L. został zastąpiony szczegółowym opisem botanicznym. Fakt ten mógł być efektem spadku jej znaczenia leczniczego. Dwie recepty zawierające bylicę zwyczajną (opisujące syrop i herbatę) są jedynymi przykładami preparatów zielarskich z tej rośliny przedstawionymi w trzecim wydaniu.

---

³⁸⁰ Hager H. *Handbuch der pharmazeutischen Praxis. Fur Apotheker, Arzte, Drogisten und Medicinalbeamte* Erster Theil, Verlag von Julius Springer, Berlin 1876, ss. 496. Online: https://dfg-viewer.de/show?id=9&tx_dlf%5Bid%5D=https%3A%2F%2Fdigital.ub.uni-duesseldorf.de%2Ffoai%2F%3Fverb%3DGetRecord%26metadataPrefix%3Dmets%26identifier%3D5276570&tx_dlf%5Bpage%5D=504 (20.12.2020)

³⁸¹ Fischer B., Hartwich C. (red.) *Hagers Handbuch der pharmazeutischen Praxis vollständig neu bearbeitet und herausgegeben*, Erster Band, Verlag von Julius Springer, Berlin, 1900, ss. 410-411. Online: https://archive.org/details/b28121727_0001/page/410/mode/2up (30.11.2020).

1. Syrop, oprócz „winnego wyciągu z ziela bylicy” zawiera trzynaście innych składników, których analiza sugeruje działanie na układ trawienny, ale szczegółów na temat działania brak. Nie podano również dawkowania. Z nazwy syropu można założyć, że jego receptura została opracowana we Francji - „*Sirop d'armoise composé*”.

„*Sirupus Artemisiae compositus. Sirop d'armoise composé. Sirop de FERNEL: Cukrem i miodem osłodzony, winny wyciąg z ziela bylicy, kocimiętka właściwa, mięta polej, jałowiec sawiński, bazylia, hyzop, majeranek, wrotycz maruna, ruta zwyczajna, oman wielki, koper włoski i korzeń lubczyka, cynamon i anyż*”.

2. Herbata nazywana „hiszpańską” jest preparatem homeopatycznym. Również w tym wypadku wskazania dawkowania nie są jasne.

„*Herbata-Polichrest*³⁸², *hiszpańska, składa się z bylicy, fiołka, podbiału, krwawnika, główek maku, czerwonego drzewa sandałowego, rogu jelenia, lukrecji, kolcorośli*³⁸³, *mydlnicy i turzycy*”³⁸⁴.

W czwartym wydaniu „Hagera” z 1972 roku, które miało kilkudziesięciosobowy zespół redakcyjny i zostało kompletnie przeredagowane, widoczna jest dalsza utrata medycznego znaczenia bylicy zwyczajnej. Uznawane przez wieki działanie stymulujące menstruację (emmenagoge), zrewidowano w drugiej połowie XX stulecia i zakwalifikowano jako zwiększające ryzyko poronienia. Tym samym *Artemisia vulgaris* L. stała się w ginekologii bardziej niebezpieczna niż pożyteczna. Informacje na temat dawkowania sprowadzono do siły potencjału homeopatycznego. Dla ziela bylicy (*Herba Artemisiae*) znaleziono zastosowanie w kuchni, a nie w domowej apteczce. Aromatyczne walory smakowe i działanie pobudzające trawienie, mają się uwidocznic zwłaszcza w pieczonej gęsi. Również ze względu na aromat ziele bylicy może być stosowane jako składnik w paszach zwierzęcych. Korzeniowi bylicy (*Radix Artemisiae*) przypisano w czwartym wydaniu zastosowanie hipoglikemiczne oraz przy stanach skurczowych o różnej genezie, wraz z informacją o rzadkim wykorzystaniu tego surowca.

- „*Ze względu na działanie regulujące menstruację, Artemisia była przepisywana w leczeniu zaburzeń przebiegu krwawienia miesięcznego, ale jej niekontrolowane stosowanie może prowadzić do aborcji*”;

---

³⁸² Polichrest: lek homeopatyczny, który może być stosowany w leczeniu szerokiego zakresu dolegliwości. <https://www.wissen.de/medizin/polychrest> (20.05.2019).

³⁸³ Kolcorośl (*Sarsaparilla officinalis*).

³⁸⁴ *Hagers Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, III. Auflage, 2. Berichtiger Neudruck, unveränderter Nachdruck 1949, Springer Verlag, Berlin-Göttingen-Heidelberg, Erster Band, s. 585.

- „Napar z korzenia, podawany przez 3 miesiące, może powodować efekt hipoglikemiczny”;
- „W homeopatii jako esencja przygotowana ze świeżego korzenia (D2 do D3)”;
- „Lek jest obecnie rzadko stosowany dla poprawy apetytu, lepszego trawienia i działania odrobaczającego”;
- „Przyprawa w diecie dla rekonwalescentów, a zwłaszcza dla pieczonej gęsi”;
- „Aromatyczne ziele bylicy może być podawane jako pasza razem z innymi paszami”;
- „Ponadto, obecnie rzadko stosowany korzeń do stanów skurczowych różnego pochodzenia”³⁸⁵.

W porównaniu z ubóstwem przekazu na tematy medyczne, zbiór informacji botanicznych o *Artemisia vulgaris* L. jest imponujący. Na początek opisana jest roślina jako całość, a potem oddzielnie ziele i korzeń (morfologicznie, anatomicznie oraz mikroskopowo surowiec sproszkowany). Dalej znajdują się opisy surowca pokrojonego i sproszkowanego, a w następnej kolejności przedstawiono informacje dotyczące uprawy, zbioru i suszenia rośliny. Wzmianka o uprawie jasno definiuje minimalne wymagania glebowo-klimatyczne bylicy zwyczajnej. Ten fragment zamykają informacje o chorobach bylicy i jej szkodnikach. Ponadto zwraca się uwagę na stosunkowo krótki okres zachowania zdolności do kiełkowania (6 lat), sprawiający, że nasiona bylicy zwyczajnej nie nadają się do długotrwałego przechowywania. Bardzo nowoczesny poziom prezentuje lista składników zawartych w *Artemisia vulgaris* L., którą porównano ze składem *Artemisia absinthium* L., wskazując na duże różnice w składzie i zawartości olejków eterycznych i dużo mniejszą ilość substancji gorzkich w bylicy zwyczajnej.

Przedstawione poniżej obszernie fragmenty tekstu o bylicy zwyczajnej pochodzą z czwartego wydania „Hagera” z 1972 roku (tom 3, strony 265-267); opisy roślin w tym wydaniu swoją konstrukcją i zawartością przypominają monografie farmakopealne. Na ich przykładzie zamierzano pokazać o jakie informacje został wzbogacony ówczesny portret naukowy tej rośliny, zanim decyzją Komisji E z 1988 roku, usunięto ją z oficjalnej listy roślin leczniczych.

---

³⁸⁵ Ibidem, ss. 265-267.

Ziolo (szczyty) *Artemisia (vulgaris)*

- „Kwitnąca roślina jest cięta na długość od 60 do 70 cm (mierzonej od szczytu wiechy kwiatowej w dół), a następnie suszona. 4 tony świeżych ziół daje 1 tonę surowca leczniczego”.
- „Liście [...] od spodu białomechate (ważna cecha odróżniająca od *Herba Absynthii*)”.
- „Zapach przyjemnie aromatyczny, smak pikantny i lekko gorzki”.
- „Surowiec cięty charakteryzuje się licznymi kwiatostanami z szarawobiałymi, włóchatymi przylistkami i żółtawymi lub przeważnie czerwonymi kwiatami.”
- „Surowiec sproszkowany. Szaro-zielony. Fragmenty liści o budowie bifacjalnej, w większości z pojedynczą warstwą miękiszu palisadowego, luźnym miękiszem gąbczastym i aparatami szparkowymi tylko w dolnej części skórki”.
- „Próba. Max. zawartość popiołu w próbce z liści 4%, w próbce z całego surowca 7 do 8%”.

Radix Artemisiae

- „korzenie boczne zebrane wiosną lub jesienią, suszone bez mycia, czyszczone dopiero po wysuszeniu”
- „Fragmenty korzeni o różnej długości, do 2 mm grubości; nieużyteczne walcowate kłęczce do 1,5 cm grubości, do 5 cm długości, przechodzi w korzeń główny, który ma do 20 cm długości i do 5 mm grubości na wierzchołku”.
- „Zapach słabo aromatyczny, niezbyt przyjemny, smak słodkavo- ostry”
- „Obraz mikroskopowy. Wąska brązowa warstwa korowa. Jednorzędowa pochwka oddziela korę środkową od wąskiej kory wewnętrznej. W pasmach miąższowych inulina.”
- „Składniki. 0,1% olejku eterycznego z cineolem i dehydromatrikariaestrem $C_{11}H_{18}O_2$, temperatura zapłonu $113^{\circ}C$ (związek płynny podobny do wyizolowanego z gatunku *Centaurea*, *Centaur X'*), około 10% inuliny; żywica, cukier, garbniki, a także keton *artemisia*”.

Artemisia vulgaris

- „Uprawa. Bylica rośnie na każdej glebie uprawnej, a szczególnie na pożywnych nieużytkach rolnych. Bylica jest bardzo mało wymagająca, jeśli chodzi o warunki klimatyczne”.
- „Bylica jest zbierana głównie z dzikich stanowisk, powierzchnia upraw bylicy jest bardzo mała”.
- „Materiał nasienny. Średnia masa 1000 nasion wynosi 0,138 g. Zdolność kiełkowania pojawia się już po 10 dniach. Po sześciu latach przechowywania, zdolność do kiełkowania praktycznie zanika”.
- „Plantacja. Bylica nie stawia żadnych szczególnych wymagań w odniesieniu do przedplonu. Rozmnażanie może odbywać się z nasion lub wegetatywnie. Wysiew odbywa się wczesną wiosną. Pod dobrą opieką bylica bardzo szybko rośnie. Gleby bogate w związki azotowe są szczególnie preferowane przez *Artemisia*.”
- „Zbiór. Do produkcji lekarstw ziele jest zbierane w okresie kwitnienia. Grube części łodygi muszą zostać usunięte. W miarę kwitnienia, coraz bardziej staje się odczuwalny gorzki smak. Należy dokładnie rozpoznać moment, gdy owoce dojrzeją, bo bardzo łatwo się psują. Zbioru korzeni dokonuje się jesienią (listopad). Zapotrzebowanie na korzenie *Artemisia vulgaris* jest bardzo małe.”
- „Suszenie. Suszenie może być naturalne lub sztuczne. Stosunek materiału świeży: suchy podczas suszenia, w ziele wynosi 3 do 4:1, a w korzeniu 3:1.”
- „Choroby i szkodniki. Pluskwa *Lygus lucorum* powoduje śmierć zaatakowanych roślin. Także larwy chrząszczy³⁸⁶ i gąsienice różnych dużych motyli^{387,388}.”

Dla edycji czwartego wydania „Hagera” (1972 r.), z którego pochodzą przedstawione cytaty, stworzono zupełnie nową strukturę redakcyjną. Objętość dzieła wzrosła do 15 tomów. Rozwój merytoryczny „Podręcznika praktyki farmaceutycznej” szedł w parze z rozwojem jego wydawnictwa (Verlag von Julius Springer), które ewoluowało od projektu jednego autora do dużej redakcji z kilkuset autorami i ośmioosobową radą naukową (Springer Nature

³⁸⁶ W oryginale: „Glanzkäfer” - *Nitidulidae* (tłum. P. Klin).

³⁸⁷ W oryginale: „Großschmetterlinge” – *Macrolepidoptera* (tłum. P. Klin).

³⁸⁸ *Hagers Handbuch*, Dritter Band (AM-CH), Springer Verlag, Berlin, Vierte Ausgabe 1972, ss. 265-267.

AG & Co. KGaA). Dlatego w medycynie niemieckojęzycznej „Hager” do dziś uchodzi za źródło naukowe gwarantujące wysokie standardy, a swoją popularność zawdzięcza świetnemu połączeniu teorii z realiami praktyki zawodowej w aptece, czy w szpitalu. Za przykład mogą tu służyć schematy izotonizacji kropli do oczu, z którymi zetknął się każdy farmaceuta.

Rozwój surowych kryteriów współczesnych badań naukowych znacznie ograniczył zakres stosowania bylicy zwyczajnej jako rośliny leczniczej. Po ponad dwóch tysiącleciach obecności w medycynie *Artemisia vulgaris* L. została pod koniec XX wieku przedstawiona w „Hagerze” jako roślina lecznicza o niewielkim znaczeniu terapeutycznym, która swoje miejsce w indeksie tego opracowania zawdzięcza głównie wartości kulinarnej - jako przyprawa lub jako składnik w produkcji żywności.

Z oceną „Hagera” zgodna jest również opinia Komisji E przedstawiona w monografii tej rośliny. *Artemisia vulgaris* L., została co prawda wpisana w 1988 roku do Federalnego Rejestru Leków wraz z długą listą możliwych zastosowań, ale efekty jej stosowania, ze względu na ryzyko wystąpienia poronienia i reakcji alergicznej, ostatecznie zostały ocenione negatywnie. Oficjalne zalecenie sformułowane przez Komisję E brzmi następująco: „*Ponieważ skuteczność preparatów bylicy NIE została udowodniona w odniesieniu do deklarowanych wskazań, NIE można popierać jej zastosowania terapeutycznego*”³⁸⁹.

---

³⁸⁹ Bundesanzeiger Nr. 122 vom 06.07.1988 (zaznaczenie P. Klin). online:https://www.bfarm.de/SharedDocs/Downloads/DE/Arzneimittel/Zulassung/zulassungsarten/besTherap/amPflanz/mono.pdf?__blob=publicationFile (10.03.2022).

HAGERS HANDBUCH

der Pharmazeutischen Praxis

7

F. von Bruchhausen S. Ebel
A.W. Frahm E. Hackenthal

Stoffe A–D

Band I

Springer-Verlag Berlin Heidelberg GmbH

Ilustracja 26. Strona tytułowa siódmego tomu „Hagera” z V wydania; tom ukazał się drukiem w 1996 roku.

Źródło: <https://www.ebay.de/> (09.09.2022).

5.2. Portret leczniczy *Artemisia vulgaris* na podstawie wybranych polskich źródeł pisanych od XVIII wieku do współczesności

Uwarunkowania historyczne

Przez tereny Polski od początku jej państwowości przebiegały międzynarodowe szlaki handlowe. Sprzyjał temu równinny charakter kraju, spławność i żeglowność Wisły z dużymi ośrodkami miejskimi wzdłuż jej brzegów oraz łączność z morzem. Obok szlaku bursztynowego, do Polski biegła również jedna z tras jedwabnego szlaku. Z tych powodów Polska zawsze podlegała obcym wpływom (w szczególności germańskim, czeskim i ruskim oraz rzadziej dalekowschodnim), a wieloetniczny charakter ziem polskich sprawiał, że była ona również otwarta na idee i trendy z kręgów wschodniosłowiańskich, litewskich i żydowskich.

Wpływy te były wyraźnie zauważalne w ziołolecznictwie, które obficie czerpało z elementów kultury różnego pochodzenia, splatających ludowe wskazówki i praktyki lecznicze z magicznymi zwyczajami, obrzędami i kultem³⁹⁰. Ta charakterystyczna dla medycyny ludowej quasi-magiczna tendencja była obecna na ziemiach polskich jeszcze w XIX wieku. Badacz lecnictwa ludowego tamtej epoki - polski lekarz, antropolog, archeolog i etnograf – profesor Julian Talko-Hryncewicz (1850 - 1936 r.) tak pisał w roku 1893:

„Im dalej na wschód, tam skarbnica medycyny ludowej obfitszą jest w przesady i zabobony, z którymi ściśle łączą się zaklęcia i zamawiania. Przeciwnie zaś, posuwając się ku zachodowi, skarbnica ta coraz się bardziej pod tym względem wyczerpuje, zatracając pomalą swój czysto ludowy charakter”³⁹¹.

Przytacza on opisy praktyk leczniczych opartych na magii i wierzeniach. Na Śląsku w okolicy Kłodzka praktykowano charakterystyczny dla lecnictwa ludowego sposób na „*bóle w kościach*”. Pierwszego marca należało się skaleczyć igłą sosnową, zebrać krew do białego płótna, wywiercić dziurę w wierzbie, włożyć doń materiał i zatkać otwór kołkiem. Jeśli dziura zarosła to i choroba zniknęła. Jednocześnie stosowano wywar z wierzbowych liści jako skuteczny środek przeciwzapalny, szczególnie przy chorobach z gorączką. Jest to klasyczny przykład łączenia praktyk irracjonalnych wykorzystujących rośliny lecznicze

³⁹⁰ Kuźnicka B. (red. nauk.) *Historia leków naturalnych*, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Pracownia Historii Farmacji, Tom I, Warszawa 1986, s. 91.

³⁹¹ Skarżyński A., Skarżyńska L., op. cit., s. 24.

z racjonalnym ziołolecznictwem³⁹². Należy przy tym podkreślić, że ziołolecznictwo było tylko jednym ze złożonych przejawów medycznej kultury ludowej³⁹³.

Inną cechą, która przez wieki kształtowała leczenie ziołami w Polsce, był silny wpływ kościoła katolickiego na ziołolecznictwo. Instytucje kościelne w ogromnym stopniu przyczyniały się do propagowania ziołolecznictwa, ze względu na fakt prowadzenia ogrodów przy kościołach i klasztorach oraz przyklasztornych aptek. Pierwsza apteka klasztorna na terenach Polski została założona przez benedyktynów w XII wieku przy klasztorze na górze Święty Krzyż³⁹⁴. Pięć stuleci później zaczęła powstawać (przy wsparciu kościoła i duchowieństwa) polska „literatura ziołolecznicza”, bo wiele zakonów w Polsce było wyposażonych we własne drukarnie, np. jezuita w Lublinie, Poznaniu i Przemyślu, pijarzy w Wilnie i Warszawie, franciszkanie we Lwowie, paulini na Jasnej Górze. Wielu duchownych zajmowało się botaniką i leczeniem ziołami. Za przykład może tu służyć ojciec Krzysztof Kluk z zakonu Pijarów (1739-1796 r.) i jego „*Dykcyonarz roślinny*”, wydany w 1805 roku „w Drukarni Xieży Piarów”.

Dzieło to w badaniach nad polską florą uwzględniało botaniczne opisy roślin, ich występowanie, a także wartość użytkową i leczniczą. Oparte na systematyce Linneusza (1707-1778 r.) nowocześnie scalało dostępną wówczas wiedzę na temat roślin polskich i „cudzoziemskich”³⁹⁵. Inne przykłady ówczesnych księży-autorów to ksiądz Jan Paweł Biretowski (1705-1781 r.) z publikacją „*Wiadomości ciekawe o skutkach i o mocy ziół*” wydaną w 1769 roku, albo zakonnik bonifratrów i lekarz Ludwik Perzyna (1742-1812 r.) oraz jego „*Lekarz dla włościan*” z 1793 roku. Pozostałością silnych więzi z kościołem są nazwy niektórych preparatów ziołowych wytwarzanych do dzisiaj w aptekach przyklasztornych: balsam kapucyński, proszek jezuicki, pigułki reformackie, krople jerozolimskie oraz likier benedyktyński (vol. 43%), który wówczas był zaliczany do leków³⁹⁶.

Tradycje klasztornego ziołolecznictwa są kontynuowane po czasy współczesne. Dużym zainteresowaniem cieszą się publikacje franciszkanina – ojca Czesława Andrzeja Klimuszki³⁹⁷

---

³⁹² Ibidem, s. 25.

³⁹³ Kuźnicka B., op. cit., s. 91.

³⁹⁴ Tyszyńska-Kownacka D., Starek T. *Ziolo w polskim domu*, wyd. IV, Wyd. Watra, Warszawa 1991, s. 16.

³⁹⁵ *Dykcyonarz Roślinny, tom I, ułożony podług układu Linneusza przez X. Krzysztofa Kluka, przedrukowany w W-wie w drukarni Xieży Pijarow, 1805*. Online: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/2504/edition/3460/content> (12.12.2021).

³⁹⁶ Sroka G. F. *Poradnik ziołowy*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa, 1986, s. 11.

³⁹⁷ Klimuszko Cz. A. *Ziołolecznictwo*, katolickie publikacje „Powrót do Natury”, Gdańsk-Oliwa, 1995.

albo wydania „*Ziołolecznictwa Ojców Bonifratrów*”³⁹⁸, którzy prowadzą własny szpital we Wrocławiu i w Krakowie oraz własne Centrum Medyczne w Warszawie (które specjalizuje się w ziołolecznictwie).

Bez wątpienia wielką zasługą Kościoła w propagowaniu wiedzy o roślinach leczniczych w Polsce jest fakt, że od samego początku kierował on takie publikacje do szerokiego kręgu odbiorców. Dzięki temu w niejednym polskim domu obok książeczki do nabożeństwa znajdował się także poradnik ziołowy. W XIX wieku, pomimo „zniknięcia” państwa polskiego z mapy Europy i cenzurowania książek w języku polskim przez mocarstwa Rosji, Prus i Austrii, nastąpił rozkwit polskiej literatury, także z zakresu ziołolecznictwa, co podtrzymywało narodowego ducha i chroniło ojczysty język. Poradniki ziołowe nie tylko dostarczały wiedzy leczniczej, ale pomagały również przemycać do polskich domów tożsamość narodową pod przykrywką treści popularnonaukowych. Znaleźć w nich można było m.in. obszerne listy polskich nazw ziół usystematyzowanych według etnicznych regionów kraju. Opis roślin zawierał nie tylko wskazówki do ich stosowania, ale także regionalno-ludowe zwyczaje i tradycje z nimi związane³⁹⁹. Wielkie zasługi dla badań nad polskim folklorem i kulturą ludową (w tym medycyną ludową) dawnych ziem polskich położył Oskar Kolberg (1814-1890 r.) – polski etnograf, folklorysta i kompozytor, który opublikował zbierany przez pięćdziesiąt lat materiał naukowy w monumentalnym dziele pod tytułem „*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*”⁴⁰⁰.

Rozbiory nie zatrzymały rozwoju naukowego medycyny i ziołolecznictwa w Polsce. Wymuszone kontakty z językami okupantów sprawiły, że polska inteligencja była na bieżąco z rozwojem i postępem w krajach zaborców. Z terenów zaboru pruskiego spływały aktualne informacje dotyczące osiągnięć naukowych na Zachodzie, a zabór austriacki pozwalał na największą swobodę w wyrażaniu poglądów. Dzięki temu na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie można było publikować w języku polskim informacje o osiągnięciach naukowych z Berlina. Uniwersytet Jagielloński posiadał również własną wykwalifikowaną kadrę z ugruntowanym zapleczem naukowym. W takich warunkach, w 1861 roku w Krakowie, mogła

---

³⁹⁸ Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla osób starszych*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2000; Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla dzieci*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001; Książkiewicz T. „*Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla kobiet*”, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001.

³⁹⁹ Fiszer A. (red.) *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2016.

⁴⁰⁰ Kuźnicka B., op. cit., s. 91.

ukazać się książka Napoleona Ignacego Rafała Czerniakowskiego (1808-1882 r.) – botanika i lekarza, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego - zatytułowana „*Botanika lekarska do wykładów oraz dla użycia lekarzów i aptekarzy*”. Publikacja ta stanowiła doskonały przykład podręcznika ziołolecznictwa tamtych czasów⁴⁰¹.

Na przełomie XIX i XX w. działał w Polsce również inny uznany badacz i propagator ziołolecznictwa - farmaceuta Jan Biegański (1863–1939 r.). O jego staraniach w dotarciu do szerszych mas czytelników może świadczyć fakt, że Biegański już w tytułach swoich publikacji niejednokrotnie zaznaczał, iż są to „*opracowania dla wszystkich*”, a rzetelność jego prac naukowych znajdowała odzwierciedlenie w nagrodach, które otrzymywał od wydawnictw branżowych. Opublikował również podręczniki ziołolecznictwa dla farmaceutów⁴⁰².

W 1926 roku, w niepodległej już Polsce, założono w Wilnie „Towarzystwo Popierania Produkcji Roślin Lekarskich w Polsce”, które cztery lata później (1930 r.) przekształciło się w Polski Komitet Zielarski. Jego statut obejmował następujące cele:

1. koordynację zbioru roślin ze stanu naturalnego,
2. handel surowcami zielarskimi,
3. wspieranie rozwoju upraw zielarskich^{403,404}.

W okresie międzywojennym nastąpił wysyp polskojęzycznych publikacji na temat ziołolecznictwa wydawanych pod patronatem zrzeszeń i stowarzyszeń, zarówno naukowych, jak i hobbystycznych. Bardzo często były to pozycje adresowane do szerokiego grona odbiorców, co ponownie widać po lekturze samych tytułów:

- „*Mała biblioteka wiedzy praktycznej*”,
- „*Dla urody i zdrowia*”,
- „*Przewodnik ziołowy dla gospodyń domowych*”,
- „*Domowa apteka ziołowa*”,
- „*Leczenie ziołami w opracowaniu dla wszystkich*”.

---

⁴⁰¹ Ożarowski A., Jaroniewski W. *Rośliny lecznicze i ich praktyczne zastosowanie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987, s. 66.

⁴⁰² Por. pozycje [52-55] bibliografii tej pracy.

⁴⁰³ <https://www.pkz.pl/historia/> (30.11.2019).

⁴⁰⁴ Herod. F. *Statut Towarzystwa Popierania Produkcji Roślin Lekarskich w Polsce*, Wyd. Franciszek Herod, Warszawa 1928.

W kontekście analizowanego okresu na szczególną uwagę zasługuje fakt, że obrót ziołami w Polsce był ściśle związany z branżą aptekarską i podlegał nadzorowi farmaceutycznemu. Dzięki temu był bezpieczny i stał na wysokim poziomie. Apteki również przyczyniały się do popularyzacji wiedzy (np. Apteka Centralna Homeopatyczna w Warszawie wydawała własne publikacje na temat stosowania ziół w homeopatii)⁴⁰⁵. W tak korzystnych warunkach rozwijało się w ówczesnej Polsce nowoczesne ziołolecznictwo, które mogło poszczycić się bardzo bogatym rodzimym piśmiennictwem naukowym.

O ile w Polsce międzywojennej nie było znaczących ograniczeń dotyczących stosowania importowanych surowców roślinnych, o tyle w epoce PRL-u władze położyły nacisk na produkcję leków ziołowych w oparciu o surowce krajowe. W wyniku nacjonalizacji rolnictwa i upaństwowieniu 85% powierzchni lasów, produkcja leków ziołowych przeszła w ręce państwa i od 1949 roku była reprezentowana przez jedno przedsiębiorstwo - Centralę Zielarską z siedzibą w Warszawie. W 1952 roku została ona przekształcona w „Zjednoczenie”, a potem w „Zrzeszenie” Przemysłu Zielarskiego „Herbapol”. Obecnie w efekcie przemian wolnorynkowych firma ta jest spółką akcyjną. Posiada ona wiele samodzielnych oddziałów m.in. w Lublinie, Wrocławiu, Krakowie i Pruszkowie. Jej produkty powstają na bazie prac badawczych prowadzonych w Instytucie Włókien Naturalnych i Roślin Zielarskich w Poznaniu (znanego wcześniej pod nazwą: Instytut Roślin i Przetworów Zielarskich), który jest spadkobiercą założonej w Wilnie w 1930 roku Lniarskiej Centralnej Stacji Doświadczalnej oraz w Zakładzie Roślin Leczniczych SGGW w Warszawie⁴⁰⁶.

Nacjonalizacja rolnictwa dotknęła małe, prywatne firmy zielarskie, które po wojnie praktycznie zniknęły z rynku. Spowodowało to spadek ogólnego zainteresowania ziołami. Dotowane przez państwo próby wykorzystania ziół jako składników pasz treściwych dla zwierząt hodowlanych przyniosły sukces w przypadku zaledwie paru ziół (*Artemisia vulgaris* L., pomimo wskazań w hodowli bydła, nie została szerzej rozpowszechniona)⁴⁰⁷. Obecnie mamy w Polsce do czynienia z bardzo dużą liczbą działających sklepów zielarskich, w których dostępne są również produkty (głównie suplementy diety) z obszarów bardzo odległych geograficznie np. Azji i Ameryki Południowej. Jest to związane z rosnącą w społeczeństwie popularnością ziołolecznictwa i innych form terapii medycyny naturalnej. Zadania związane z koordynacją procesu badań, uprawy, dystrybucji i dostosowania obrotu

---

⁴⁰⁵ Cyrkler H. *Podręcznik do leczenia chorób środkami homeopatycznymi dla użytku światłej publiczności i lekarzy*, Apteka Centralna Homeopatyczna, Warszawa 1935, wyd. II.

⁴⁰⁶ Tyszyńska-Kownacka D., Starek T., op. cit., ss. 18–19.

⁴⁰⁷ Anioł-Kwiatkowska J. *Rośliny leczące zwierzęta*, wyd. I, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993, s. 62.

ziołami do prawodawstwa UE, zostały przejęte przez reaktywowany w 1993 roku Polski Komitet Zielarski.

Wskazania terapeutyczne do leczenia z wykorzystaniem *Artemisia vulgaris* L. w wybranych polskich źródłach pisanych

W porównaniu z obcojęzycznym piśmiennictwem dotyczącym ziołolecznictwa, równoległe czasowo polskie źródła na ten temat nie różniły się merytorycznie w postrzeganiu leczniczego zastosowania bylicy zwyczajnej. Było to zasługą swobodnego przepływu informacji naukowych w Europie, w którym Polska zawsze brała udział. Umożliwił on ich bieżące porównanie, dyskusję oraz ewentualne modyfikacje.

Przegląd wskazań do terapii bylicą zawartych w polskich zielnikach również nie odbiegał od europejskich trendów. W pierwszych przekazach za główny zakres wskazań uchodziły dolegliwości ginekologiczne oraz ze strony przewodu pokarmowego (z wilgotności i z zimna)⁴⁰⁸; w XVI wieku stanowiły one główne zastosowania bylicy zwyczajnej. Później dołączyły do nich objawy neurologiczne manifestujące się drgawkami. Regulujący wpływ *Artemisia vulgaris* na krwawienie miesięczne i powiązane z tym możliwe działanie aborcyjne tak straciły z czasem na znaczeniu, że w XIX wieku roślina ta była polecana „*niewiastom brzemiennym z powodu dobrych następstw*”⁴⁰⁹, a tradycyjny efekt pro-menstruacyjny przedstawiano jako uboczny⁴¹⁰.

Również w epoce renesansu (1534r.) pojawiły się w zielnikach wskazania do zewnętrznego stosowania bylicy, z których przez wieki za najważniejsze uchodziły okłady podudzi „*na nogi, które bolą z chodzenia wielkiego*”⁴¹¹. Trzy wieki później (1874 r.) Oskar Kolberg tak opisze je w siódmym tomie „*Ludu...*”, opisującym tereny okolic Krakowa: „*bylica jest przytomna na wszelkie bóle w krzyżach, postrzyknięcia, darcie w członkach /.../. Robi się z niej okłady i kąpiele /.../*”⁴¹².

Działanie na układ moczowy - choć wcześniej zauważone i często wzmiankowane - nie zyskało większego znaczenia. Równie niewielkie zastosowanie znalazła bylica

---

⁴⁰⁸ Zob. przypis 244, podpunkt a i b.

⁴⁰⁹ Grześkowski J. *Apteka domowa, spis 130 roślin zielarskich*, Wyd. Ostrów, Poznań 1905, ss. 27–28.

⁴¹⁰ Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla kobiet*, op. cit, s. 137.

⁴¹¹ Zob. przypis 244, podpunkt e.

⁴¹² Kolberg O. *Lud...*, Serya VII., Krakowskie, Część trzecia; w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1874, s. 128, online: <https://polona.pl/item/krakowskie-cz-3,MTQyNjk2Njg/149/#item> (11.11.2022).

w zwalczaniu ataków podagry, artralgi (bólów stawów) i wodobrzusza. Jako odosobnione należy także uznać pojedyncze wskazówki co do jej skuteczności w leczeniu gruźlicy.

Interesująco brzmią rekomendacje dotyczące terapii żółtaczki, bo w uzasadnieniu działania wykorzystują polskie terminy medyczne, które w całości należą do słownika nomenklatury medycyny holistycznej; dzisiaj spotykamy je w naukowo zaktualizowanej postaci w tradycyjnej chińskiej medycynie (TCM): „*zimne wilgotności wątroby i śledziony*”, „*otwiera wątrobę i śledzionę*”^{413,414}. Co warto podkreślić, w kilku polskich publikacjach opisana została moksa^{415, 416}.

Rozgrzewające i osuszające własności podstawowe *Artemisia vulgaris*., a także jej działanie magiczne wraz z narodzinami medycyny opartej na faktach, zostały usunięte w cień i zapomniane.

Wskazania do terapii *Artemisia vulgaris* również ewoluowały, co zdecydowano przedstawić na przykładzie dwóch polskich publikacji, wydanych w odstępie prawie stu lat.

W książce „*Apteka Domowa, spis 130 roślin zielarskich*” Józefa Grzeškowskiego z 1905 roku opisano 11 wskazań dla bylicy:

1. wodobrzusze,
2. żółtaczka (z zamkniętej śledziony i wątroby),
3. kamica nerkowa,
4. „*wrzody na płucach*”,
5. podagra,
6. obrzęki nóg,
7. bóle nóg,
8. „*suchy ból*”,
9. „*drżenie członków*”,

---

⁴¹³ Biretowski P. J. *O skutkach i mocy zbóż wszelkich, jarzyn y ziół różnych, tak ogrodowych jako i polnych; z poważnych autorów... krótko zebrana, podana do druku Roku Pańskiego 1769, w Łowiczu w drukarni J. O. Xcia Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego*, ss. 66–69.

⁴¹⁴ Grzeškowski J., op. cit., ss. 27–28.

⁴¹⁵ Sarwa A. *Wielki leksykon roślin leczniczych*, Wyd. I, Książka i Wiedza, Warszawa 2001, ss. 59–60.

⁴¹⁶ Gerald-Wyżycycki J. *Zielnik Ekonomiczno-Techniczny*, Tom II, Drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1845, s. 253.

10. zaburzenia menstruacji,

11. ciąża⁴¹⁷.

Autorzy - Jakub Mowszowicz i Bolesław Broda - wydanego sto lat później (w 2000 roku) „Przewodnika do oznaczania roślin leczniczych, trujących i użytkowych” widzą zastosowanie *Artemisia vulgaris* jako:

1. *amarum* (wzmagający apetyt),
2. *digestivum* (ułatwiający trawienie),
3. *cholagogum* (nasilający sekrecję żółci),
4. *diureticum* (moczopędny),
5. *spasmodicum* (rozkurczowy),
6. *emmenagogum* (regulujący krwawienie miesięczne).

Wymieniona lista zakończona jest uwagą: „większe dawki toksyczne”⁴¹⁸.

Niemieckojęzyczne źródła analogicznego okresu zawierają te same informacje. Należy jednak zaznaczyć, że zwiększona toksyczność *A. vulgaris* L. w wyższych stężeniach nie znajduje potwierdzenia ani w profesjonalnych źródłach polskich ani w wiodących zagranicznych opracowaniach na tematy ziołolecznictwa powstałych po 1950 roku^{419,420,421,422,423,424,425}. Neurotoksyczny tujon, obecny w olejku eterycznym z zieleń bylicy zwyczajnej nie osiąga w preparatach leczniczych ani w produktach spożywczych zawierających *A. vulgaris* stężeń zagrażających zdrowiu i musi zawierać się w granicach: ≤ 0,5 mg/kg dla preparatów/produktów bezalkoholowych, oraz max. 35 mg/kg dla wyrobów spirytusowych zawierających powyżej 35% alkoholu.⁴²⁶

Polska powojenna literatura naukowa z dziedziny fitoterapii może poszczycić się wieloma tytułami publikacji dla szkolnictwa wyższego, a także dla profesjonalistów

---

⁴¹⁷ Grzeškowski J., op. cit., ss. 27–28.

⁴¹⁸ Broda B., Mowszowicz J. *Przewodnik do oznaczania roślin leczniczych, trujących i użytkowych*, wyd. VI, PZWL, Warszawa 2000, ss. 719–720.

⁴¹⁹ Muszyński J. *Farmakognozja, zarys nauki o surowcach leczniczych*, PZWL, Warszawa 1957, s. 164.

⁴²⁰ Rumińska A., Ożarowski A., op. cit., ss. 92-93.

⁴²¹ Köhlkünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, Wyd. V unowocześnione, PZWL, Warszawa 2000, s. 585.

⁴²² Hoppe H. A. *Drogenkunde*, Band 1, 8 Auflage, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1975, ss. 121-122.

⁴²³ Wichtl M. (ed.) *Herbal drugs and phytopharmaceuticals: a handbook for practice on a scientific basis*; translated from the German by Josef A. Brinckmann and Michel P. Lindenmeier 3rd edition, CRC Press, Boca Rayton, FL, USA 2004, ss. 60-62.

⁴²⁴ Wink M., Wyk B. -E. van, *Rośliny lecznicze świata*, I wyd. polskie, MedPharm, Wrocław 2008, s. 57.

⁴²⁵ Ożarowski A. *Ziołolecznictwo, poradnik dla lekarzy*, wyd. IV, PZWL, Warszawa 1983, ss. 79-80.

⁴²⁶ Rozporządzenie Unii Europejskiej (EU) Nr. 1334/2008.

związanych z ochroną zdrowia. Nazwiska profesorów-autorów: Jana Muszyńskiego (1884-1957 r.), Stanisława Kohlmünzera (1919-2001 r.), Aleksandra Ożarowskiego (1916-2011 r.) oraz ich naukowa scheda odcisnęły trwałe piętno na rozwoju fitoterapii w Polsce, dzięki bardzo wysokiemu poziomowi merytorycznej analizy przedmiotu badań. Uczeni ci wykształcili również godne naśladowców.

Informacje dotyczące *Artemisia vulgaris* w ich opracowaniach są spójne i uzupełniają się nawzajem, dzięki czemu wyłaniający się z lektury portret farmaceutyczno - terapeutyczny tej rośliny jest dobrze zrozumiały dla czytelnika. W opisie surowca wyróżnia się ziele i korzeń; opis botaniczny wyróżnia dwa zabarwienia - czerwone (łodyga) i białe (liście). Wszystkie źródła potwierdzają korzystne działanie na układ trawienny, a najnowszym „trendem” w zastosowaniach bylicy zwyczajnej staje się zastosowanie kulinarne (jako przyprawa) ze względu na zawartość goryczy. Z kolei działanie pobudzające krwawienia menstruacyjne opisano dopiero dla dawek toksycznych. Sugerowany jest korzystny wpływ preparatów *A. vulgaris* na łagodzenie bólów neurogennych (neuropatie). Dwie najpopularniejsze formy do aplikacji doustnej to napar i odwar, a standardowa pojedyncza dawka surowca to 1 łyżka stołowa na 250 ml wody. Możliwe są zastosowania zewnętrzne w formie okładów, nasiadówek i kąpieli o działaniu tonizującym. W składzie chemicznym podkreślona jest obecność olejku eterycznego z zieleń. Zwraca się uwagę na nowe kierunki aktywności biologicznej i perspektywy dalszych badań. Sporną kwestią pozostaje różnica w ocenie siły działania między preparatami prostymi i złożonymi bylicy zwyczajnej^{427,428,429,430}.

W 2005 roku nakładem Wydawnictwa Akademii Medycznej w Poznaniu, ukazał się podręcznik akademicki dla studentów farmacji - „*Farmakognozja*”, pod redakcją profesor Ireny Matławskiej. Jest to nowoczesne opracowanie, w porównaniu do poprzednich wydań znacznie poszerzone o surowce roślinne, wprowadzone do lecznictwa na przełomie XX i XXI wieku, a także o wyniki badań fitochemicznych i farmakologicznych, potwierdzających ich aktywność biologiczną. Uwzględnia dane z najnowszych wówczas opracowań, zawierających monografie surowców: Farmakopea Europejska, FP VI (Farmakopea Polska), Komisja E, ESCOP (European Scientific Cooperative on Phytotherapy) i WHO, a także z piśmiennictwa źródłowego, materiałów zamieszczanych na stronach internetowych producentów leków

---

⁴²⁷ Muszyński J., Górski M., Kałużyński H., Połomski Z. (red.) *Vademecum fitoterapii*, wyd. III, Warszawa 1959.

⁴²⁸ Kohlmünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, Wyd. V – 4 dodruk, PZWL, Warszawa 2007, s. 585.

⁴²⁹ Ożarowski A., Jaroniewski W., op. cit., ss. 119-120.

⁴³⁰ Ożarowski A. *Ziółolecznictwo, poradnik dla lekarzy*, op. cit.

roślinnych lub druków informacyjnych producentów leków. Autorzy tej cennej monografii nie poświęcają jednak żadnej uwagi *Artemisia vulgaris* L.⁴³¹

W polskich publikacjach z przełomu XX i XXI wieku na temat roślin leczniczych, wraz z rosnącym zainteresowaniem czytelników dotyczącym zdrowego żywienia, uwypukla się kulinarne zastosowanie *Artemisia vulgaris*, używanej w kuchni jako przyprawa^{432,433}. Korzystano z niej również do sporządzania odwarów, o czym świadczy m.in. wydana w 1988 broszura wojskowa pt.: „*Stosowanie roślin leczniczych w warunkach polowych*”. Informacja o „*Artemisia vulgaris* L.” znajduje się tam w rozdziale zatytułowanym: „*Rośliny lecznicze występujące na rumowiskach, usypiskach, na przydrożach, przychaciach, polanach i pastwiskach*”, co bezwiednie uzasadnia jej przydomek „vulgaris”. Po krótkim opisie botanicznym i wskazówkach o najlepszym czasie zbioru, podane są informacje, że bylica pospolita: „*działa wzmacniająco, przeciwskurczowo, uspokajająco, wzmacnia wydzielanie soków trawiennych, poprawia trawienie, działa trująco na robaki obłe. Stosuje się w zaburzeniach nerwowych i jako lek wzmacniający w padaczce, nerwobólach, hysterii. Używany jest także przy ogólnym osłabieniu*”⁴³⁴. Odwar przyrządzało się z 5 łyżek stołowych świeżego zieleń lub 1 łyżki stołowej korzenia, gotowanej w litrze wody przez 15 minut.

W XXI wieku polski rynek wydawnictw naukowych, oprócz podręcznika profesor Ireny Matławskiej, wzbogacił się o kilka innych dużych opracowań z dziedziny nowoczesnej fitoterapii. Jednym z nich jest: „*Fitoterapia i leki roślinne*”, opracowanie zredagowane pod kierownictwem naukowym pani profesor Elizy Lamer-Zarawskiej i wydane nakładem PZWL w 2007 roku⁴³⁵. W „*Fitoterapii*” bylica pospolita została opisana w podrozdziale „*Charakterystyka surowców goryczowych*”, a główny nacisk jej aktualnych wskazań terapeutycznych położono na dolegliwości układu pokarmowego (zaburzenia trawienia, kolki, wzdęcia). Na uznanie zasługuje kompaktowe przedstawienie historycznego szkicu zastosowań tej rośliny oraz komentarz do przeciwwskazań opisanych w monografii Komisji E:

---

⁴³¹ Matławska I. (red. nauk.) *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, Wydawnictwo Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2005.

⁴³² Wawrzyniak E. *Leczenie ziołami, kompendium fitoterapii*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1992, s. 433.

⁴³³ Szyszka A. *Popularne zioła lecznicze - poradnik zielarski*, nakł. Parafii Św. Anny, Katowice 1993, ss. 63–64.

⁴³⁴ Mosiniak T. *Stosowanie roślin leczniczych w warunkach polowych*, WAM, Zakład Farmacji Wojskowej, Łódź 1988, s. 179.

⁴³⁵ Lamer-Zarawska E., Kowal-Gierczak B., Niedworak J. *Fitoterapia i leki roślinne*, PZWL, Warszawa 2007, ss. 288-289.

„**Działanie i zastosowanie:** w lecznictwie używane jest ziele i korzeń (...) cenione przede wszystkim w ziołolecznictwie tradycyjnym. (...) Ziele stosowane jest w zaburzeniach trawienia, a także we wzdęciach; działa rozkurczająco w kolkach. Wyciągi z korzeni działają przeciwskurczowo. Wysoko ceniona jako surowiec już w starożytności, obecnie używa się jej rzadko (brak dokumentacji medycznej uzasadniającej działania przypisywane surowcom tej rośliny; składniki surowca odpowiedzialne za obserwowane działania nie zostały dotąd zidentyfikowane).

Przeciwwskazania: (według Komisji E): Nadwrażliwość na rośliny z rodziny Asteraceae oraz ciąża (sporadyczne poronienia, w związku z pobudzaniem krwawień miesięczkowych i nasileniem skurczów macicy) ”⁴³⁶.

Bardzo cennym opracowaniem wyróżnionym w konkursie Ministra Edukacji i Nauki jest też „*Historia Botaniki Farmaceutycznej*” autorstwa dra hab. Jacka Drobnika, wydana nakładem PWN w 2021 roku. Dzięki tej publikacji po raz pierwszy w piśmiennictwie polskim zostały poddane analizie m.in.: wiekowe korzenie farmacji galenowej, zdobycze XVIII-wiecznej chemii farmaceutycznej, chemotaksonomiczne spostrzeżenia Linneusza, botaniczne początki mikrobiologii lekarskiej, narodziny mikroskopii dla histologii, histochemii i patologii roślin oraz wiele innych zagadnień, czyniąc ją wartościową publikacją z zakresu historii farmacji oraz historii botaniki. Bylicy pospolitej w tym dziele poświęcona jest jedna krótka wzmianka odnośnie eponimów⁴³⁷ naśladujących nazwy gatunkowe w botanice farmaceutycznej i przykładu takiej nazwy „*tinctura Artemisiae Rademacheri*” (nalewka Rademachera z bylicy pospolitej) bez dalszego komentarza⁴³⁸.

5.3. Podsumowanie

W XIX wieku dokonał się niebывały rozwój farmacji, a głównym kierunkiem badań stało się poszukiwanie technik umożliwiających wyizolowanie pojedynczych substancji chemicznych i zastosowanie monopreparatów w terapii. Niemcy zostały światowym prekursorem tych przemian. Jednakże efektem takiego podejścia naukowego była rezygnacja

---

⁴³⁶ Lamer-Zarawska E., op. cit., ss. 298-299.

⁴³⁷ Eponim – słowo lub termin utworzone od nazwy własnej.

⁴³⁸ Drobnik J., op. cit., s. 258. W tym wypadku to eponim złożony, bo pochodzący od więcej niż jednej nazwy własnej [Artemisia, Johann Gottfried Rademacher]. Sama nalewka to wyciąg alkoholowy z pociętego korzenia *A. vulgaris*. Preparat, nie posiada wskazań do stosowania, zgodnie z zasadami „Erfahrungsheillehre” (podobnie jak w homeopatii); p.przypis 364 i pozycja w bibliografii [224, str. 776] (uwagi: P. Klin).

z holistycznego aspektu w medycynie. Dla bylicy zwyczajnej oznaczało to w XX wieku bardzo dużą utratę znaczenia terapeutycznego w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym.

Polską literaturę dotyczącą roślin leczniczych w jej rozwoju od XVIII wieku, pomimo trudnej sytuacji politycznej kraju, cechowało bogactwo opracowań i rzetelna aktualizacja wiedzy. *Artemisia vulgaris* L. była często opisywana na łamach polskich zielników i podręczników akademickich. Portret leczniczy tej rośliny zachował elementy medycyny holistycznej do początku XX wieku.

6. Badania nad *Artemisia vulgaris* L. na przełomie XX i XXI wieku oraz aktualny status tego gatunku w lecznictwie ogólnościowym

Przyznanie Nagrody Nobla z zakresu medycyny w 2015 roku za odkrycie artemizyny w *Artemisia annua* L. (Bylica jednoroczna) i udowodnienie jej przeciwmalarycznego działania spowodowały duży wzrost zainteresowania świata nauki innymi gatunkami z rodzaju *Artemisia*, w tym *Artemisia vulgaris* L. – ich chemizmem oraz aktywnością biologiczną.

6.1. Charakterystyka fitochemiczna

Badania farmakologiczne bylicy zwyczajnej poprzedzone zostały dokładnymi badaniami składu chemicznego pozyskiwanych z niej surowców z wykorzystaniem nowoczesnych metod analitycznych (chromatografii gazowej, spektometrii mas, rezonansu magnetycznego). Jako surowiec farmaceutyczny traktowano najczęściej ziele *A. vulgaris* - *Artemisiae vulgaris herba*. Rzadziej wykorzystywany był korzeń - *Artemisiae vulgaris radix*⁴³⁹. Badania udowodniły w ziele rośliny obecność następujących grup związków: laktonów seskwiterpenoidowych o charakterze goryczy, flawonoidów, kumaryn, kwasów fenolowych, steroli, kwasów tłuszczowych, karotenoidów, toksycznego glikozydu cyjanogennego, witamin, poliacetylenów i garbników⁴⁴⁰. Natomiast istnieje niewiele publikacji opisujących skład chemiczny korzenia. Stwierdzono, że podziemna część rośliny charakteryzowała się obecnością rzadko spotykanych związków należących m. in. do seskwiterpenoidów tricyklicznych: α -izokomenu, R-izokomenu, silfin-1-enu, presylfiperfol-7-enu i modhefenu⁴⁴¹; ustalono również, że korzeń pozbawiony jest substancji goryczowych.

Tabela nr 2. Skład chemiczny nadziemnych części *A. vulgaris*

Grupa związków	Związek (wybrane przykłady)	Zawartość
Laktony seskwiterpenoidowe	wulgaryna	0.15% sm.
	artemizyna	0–2.3% sm.
Flawonoidy	3-galaktozyd kwercetyny	~6 mg/kg sm
	apigenina	~6 mg/kg sm.

⁴³⁹ Wink M., Wyk B.- E. van *Medicinal Plants of the World*, Timber Press: Portland, OR, USA, 2004.

⁴⁴⁰ Wichtl M., op. cit.

⁴⁴¹ Blagojević P., Radulović N., Palić R., Stojanović G. *Chemical composition of the essential oils of Serbian wild-growing Artemisia absinthium and Artemisia vulgaris*, „J. Agric. Food Chem.”, 2006, 54, ss. 4780–4789.

Flawonoidy c.d.	rutozyd	~7–20 mg/kg sm.
	witekсыna	~4 mg/kg sm.
Kumaryny	eskulina, eskuletyna, umbeliferon	bd.
Kwasy fenolowe	kwasy 1,5-di-O-kawoilochinowy	0.3% sm.
	kwasy ferulowy	0.37 mg/g sm.
Inne kwasy	kwasy chinowy	1.5 mg/g sm.
Sterole	β -sitosterol, stigmasterol	
Kwasy tłuszczowe	bd.	13.3 mg/g mw.
Karotenoidy	(E)- β -ionon	bd.
Glikozydy cyjanogenne	prunazyна	bd.
Witaminy	Kwas askorbinowy (Vit. C)	bd.
Poliacetyleny	bd.	bd.
Garbniki	bd.	bd.

*bd. - brak danych

Źródło: na podstawie pozycji bibliografii nr, [71], [169], [195],[213],[280],[285] tej pracy.

Charakterystyczna fitochemicznie dla *Artemisia vulgaris* L. jest obecność olejku eterycznego, zawartego w ziele i w korzeniu. Dotychczas zidentyfikowano w nich ponad sto składników. Przeważającą część frakcji olejkowej ziele (*A. vulgaris herba*) stanowią monoterpenny (72%) oraz seskwiterpenny (26%). Najslabiej reprezentowane są diterpenny. Wśród związków lotnych olejku z ziele, najczęściej identyfikowanymi są: 1,8-cyneol, sabinen, kamfora, kamfen, tlenek kariofilenu, α -tujon i β -tujon⁴⁴². Wiele eksperymentów ujawniło znaczące różnice w jakości i ilości składników olejków eterycznych uzyskanych z roślin *A. vulgaris* uprawianych w różnych częściach świata, przy czym różnice dotyczą głównie związków lotnych z grupy monoterpenny.

Jako główne związki obecne w olejku eterycznym uzyskanym z korzenia (*radix A. vulgaris*) stwierdzono: 2-metylobutanian nerylu (13,2%), β -eudesmol (10,4%) oraz 3-metylobutanian bornyłu (8,45%). Co ważne, nie stwierdzono występowania żadnego z tych związków w olejku z ziele. W olejku eterycznym oddestylowanym z ziele nie stwierdzono również obecności seskwiterpenny tricyklicznych. Jako dominujące związki,

⁴⁴² Govindaraj S., Kumari B. D. R., Cioni P. L., Flamini G. *Mass propagation and essential oil analysis of Artemisia vulgaris*, „J. Biosci. Bioeng.”, 2008, 105, ss. 176–183.

zidentyfikowane metodami chromatografii gazowej (GC), chromatografii gazowej sprzężonej ze spektrometrią mas (GS-MS) oraz metodą spektralną (¹³C-NMR), wskazano: 1,8-cyneol (28,9%), sabinen (13,7%), β-tujon (13,5%) oraz tlenek β-kariofilenu (6,5%); związki te były nieobecne w częściach podziemnych rośliny. Autorzy badania stwierdzili, że różny skład chemiczny olejków z korzenia i ziela może wskazywać na współistniejące odrębne szlaki biogenetyczne w *A. vulgaris*.

6.2. Nowe udowodnione kierunki aktywności biologicznej w badaniach nad *A. vulgaris* L.

Profesjonalne badania aktywności biologicznej (z wykorzystaniem badań *in vitro*, *in vivo* na zwierzętach doświadczalnych i badań klinicznych) udokumentowały nowe, dotychczas nieznanne kierunki aktywności, zarówno ekstraktów z ziela i z korzenia, a także olejku eterycznego.

Dowiedziano, że ekstrakty z ziela *Artemisia vulgaris* L. wykazują działanie:

1. antyoksydacyjne (badania *in vivo* oraz *in vitro*)⁴⁴³
2. hepatoprotekcyjne (badania *in vivo*; dokumentują bardzo niską toksyczność surowego ekstraktu wodno-metanolowego z ziela, nawet przy dawkowaniu 3 g / kg)⁴⁴⁴
3. spazmolityczne (badania *in vivo*)⁴⁴⁵
4. przeciwbólowe (badania *in vivo*; wyniki badań wykazały, że badane ekstrakty z ziela wykazują umiarkowane, obwodowe działanie antynocyceptywne i nie posiadają aktywności ośrodkowej)⁴⁴⁶
5. estrogenne (badania *in vivo* oraz *in vitro*; potwierdzone silne działanie antyimplantacyjne [dla błony śluzowej jamy macicy] i estrogenne ekstraktów z liści)⁴⁴⁷

---

⁴⁴³ Temraz A., El-Tantawy W. H. *Characterization of antioxidant activity of extract from Artemisia vulgaris*, „Pak. J. Pharm. Sci.”, 2008, 21, ss. 321–326.

⁴⁴⁴ Gilani A. H., Yaeesh S., Jamal Q., Ghayur M. N. *Hepatoprotective activity of aqueous-methanol extract of Artemisia vulgaris*, „Phyther. Res.”, 2005, 19, ss. 170–172.

⁴⁴⁵ Khan A. U., Gilani A. H. *Antispasmodic and bronchodilator activities of Artemisia vulgaris are mediated through dual blockade of muscarinic receptors and calcium influx*, „J. Ethnopharmacol”, 2009, 126, ss. 480–486.

⁴⁴⁶ Pires J. M., Mendes F. R., Negri G., Duarte-Almeida J. M., Carlini E. A. *Antinociceptive Peripheral Effect of Achillea millefolium L. and Artemisia vulgaris L.: Both Plants known popularly by Brand Names of Analgesic Drugs*, „Phyther. Res.”, 2009, 219, ss. 212–219.

⁴⁴⁷ Shaik A., Kanhere R. S., Cuddapah R., Nelson K. S., Vara P. R., Sibyal S. *Antifertility activity of Artemisia vulgaris leaves on female Wistar rats*, „Chin. J. Nat. Med.”, 2014, 12, ss. 180–185.

6. hipotensyjne (badania *in vivo* oraz badania kliniczne z wykorzystaniem moksy na bazie *A. vulgaris* L. i podgrzewania nią punktu akupunktury Nerka 1)⁴⁴⁸
7. inhibicję MAO (monoaminooksygenazy)⁴⁴⁹
8. broncholityczne (badania *in vivo* oraz *in vitro*)⁴⁵⁰
9. przeciwzapalne (badania *in vivo*)⁴⁵¹
10. antyalergiczne (badania *in vivo*)⁴⁵²
11. przeciwmalaryczne (badania *in vivo*)⁴⁵³
12. przeciw pasożytnicze (badania *in vivo*)⁴⁵⁴

Stosowanie ekstraktów z zieleń *Artemisia vulgaris* L. w terapeutycznych dawkach, nie powinno wywoływać skutków ubocznych, jednak należy pamiętać, że roślina ta może powodować alergię typu I (IgE-zależne, nadwrażliwość natychmiastowa). Reakcje uczuleniowe są wywoływane przez ziarna pyłku, zawierające alergeny na swej powierzchni. *Artemisia vulgaris* L. jest gatunkiem uważanym za główną przyczynę kataru siennego i astmy alergicznej w północnej części Europy, Ameryce Północnej i w części Azji, ale reakcje wstrząsowe zdarzają się rzadko i są zależne od dawki⁴⁵⁵.

Oceniając bezpieczeństwo stosowania preparatów bylicy zwyczajnej, zwrócono uwagę na obecność prunazyny - glikozydu cyjanogennego, który może uwalniać toksyczny cyjanowodor (HCN) powodujący niedotlenienie organizmu. Aby sprecyzować jej wpływ na organizm człowieka konieczne są jednak dalsze badania. Niebezpieczeństwo wystąpienia

⁴⁴⁸ Yang X., Xiong X., Yang G., Wang J. *Effectiveness of Stimulation of Acupoint KI 1 by Artemisia vulgaris (Moxa) for the Treatment of Essential Hypertension: A Systematic Review of Randomized Controlled Trials*. „Evid. Based Complement Altern. Med.” 2014, 187484.

⁴⁴⁹ Lee S.-J., Chung H.-Y., Lee I.-K., Oh S.-U., Yoo I.-D. *Phenolics with Inhibitory Activity on Mouse Brain Monoamine Oxidase (MAO) from Whole Parts of Artemisia vulgaris L. (Mugwort)*, „Food Sci. Biotechnol.”, 2000, 9, ss. 179–182.

⁴⁵⁰ Natividad G. M., Broadley K. J., Kariuki B., Kidd E. J., Ford W. R., Simons C. *Actions of Artemisia vulgaris extracts and isolated sesquiterpene lactones against receptors mediating contraction of guinea pig ileum and trachea*, „J. Ethnopharmacol”, 2011, 137, ss. 808–816.

⁴⁵¹ Afsar S. K., Rajesh Kumar K., Venu Gopal J. *Assessment of anti-inflammatory activity of Artemisia vulgaris leaves by cotton pellet granuloma method in Wistar albino rats*, „J. Pharm. Res.”, 2013, 7, ss. 463–467.

⁴⁵² Olsen O. T., Frolund L., Heinig J., Jacobsen L., Svendsen U. G. *A double-blind, randomized study investigating the efficacy and specificity of immunotherapy with Artemisia vulgaris or Phleum pratense/Betula verrucosa*, „Allergol. Immunopathol”, 1995, 23, ss. 73–78.

⁴⁵³ Kodippili K., Ratnasooriya W. D., Premakumara S., Udagama P. V. *An investigation of the antimalarial activity of Artemisia vulgaris leaf extract in a rodent malaria model*, „Int. J. Green Pharm.”, 2011, 5, ss. 1–7.

⁴⁵⁴ Caner A., Döşkaya M., Değirmenci A., Can H., Baykan Ş., Üner A., Başdemir G., Zeybek U., Gürüz Y. *Comparison of the effects of Artemisia vulgaris and Artemisia absinthium growing in western Anatolia against trichinellosis (Trichinella spiralis) in rats*, „Exp. Parasitol”, 2008, 119, ss. 173–179.

⁴⁵⁵ Ipsen H., Formgren H., Løswenstein H., Ingemann L. *Immunochemical and Biological Characterization of a Mugwort (Artemisia vulgaris) Pollen Extract*, „Allergy”, 1985, 40, ss. 289–294.

efektu poronnego podczas stosowania *A. vulgaris* jest podwyższone tylko wówczas, gdy przyjmowane dawki są znacznie większe od terapeutycznych⁴⁵⁶.

Dla ekstraktów z korzenia udowodniono działanie:

1. hipolipidemiczne (badania *in vivo*)⁴⁵⁷
2. owadobójcze (badania *in vivo*)⁴⁵⁸

Olejek eteryczny z ziela wykazywał w badaniach właściwości:

1. cytotoksyczne (badania *in vitro*)⁴⁵⁹
2. antybakteryjne (badania *in vitro*; dużo niższa aktywność przeciwdrobnoustrojowa olejku eterycznego z korzenia)⁴⁶⁰
3. przeciwgrzybicze (badania *in vitro*)⁴⁶¹
4. owadobójcze⁴⁶²

Bardzo ograniczona ilość badań nad właściwościami olejku eterycznego z korzenia nie pozwala na sprecyzowanie kierunków jego aktywności biologicznej.

6.3. Zastosowanie w medycynie tradycyjnej na świecie

Ze względu na powszechność występowania *A. vulgaris* na świecie i jej szeroki zakres tradycyjnych zastosowań w medycynie ludowej, bylicę zwyczajną stosuje się w terapii różnych dolegliwości, w zależności od regionu świata.

---

⁴⁵⁶ Ulbrich C. E., *Natural Standard, Herb and Supplement Guide; An Evidence-Based Reference*, Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2010.

⁴⁵⁷ Khan K. A. *A preclinical antihyperlipidemic evaluation of Artemisia vulgaris root in diet induced hyperlipidemic animal model*, „Int. J. Pharmacol. Res.”, 2015, 5, ss. 110–114.

⁴⁵⁸ Ilahi I., Ullah F. *Larvicidal Activities of Different Parts of Artemisia vulgaris Linn. against Culex quinquefasciatus Say (Diptera: Culicidae)*. „Int. J. Innov. Appl. Stud.”, 2013, 2, ss. 189–195.

⁴⁵⁹ Saleh A. M., Aljada A., Rizvi S. A. A., Nasr A., Alaskar A. S., Williams J. D. *In vitro cytotoxicity of Artemisia vulgaris L. essential oil is mediated by a mitochondria-dependent apoptosis in HL-60 leukemic cell line*, „BMC Complement. Altern. Med.”, 2014, 14, s. 226.

⁴⁶⁰ Błagojević P., Radulović N., Palić R., Stojanović G., op. cit., 4780–4789.

⁴⁶¹ Obistioiu D., Cristina R. T., Schmerold I., Chizzola R., Stolze K., Nichita I., Chiurciu V. *Chemical characterization by GC-MS and in vitro activity against Candida albicans of volatile fractions prepared from Artemisia dracuncululus, Artemisia abrotanum, Artemisia absinthium and Artemisia vulgaris*, „Chem. Cent. J.”, 2014, 8, s. 6.

⁴⁶² Sharifian I., Hashemi S. M., Darvishzadeh A. *Fumigant toxicity of essential oil of Mugwort (Artemisia vulgaris L.) against three major stored product beetles*, „Arch. Phytopathol. Plant. Prot.”, 2013, 46, ss. 445–450.

W Chinach wykorzystuje się głównie jej działanie przeciwskurczowe i reologiczne, dlatego dominującymi wskazaniami są dolegliwości przewodu pokarmowego o charakterze kolek i zaburzenia miesiączkowania z tendencją do tworzenia skrzepów⁴⁶³.

W medycynie hinduskiej, która chętnie sięga po inhalacje i terapie preparatami w formie lotnej, ziele *A. vulgaris* stosuje się jako substytut konopi indyjskich. Podczas palenia, ziele bylicy wykazuje łagodne właściwości odurzające i silne właściwości relaksujące⁴⁶⁴.

Szczególnym zastosowaniem ziela *A. vulgaris* jest moksa. Preparaty moksy na bazie *A. vulgaris* pochodzące z Chin, korzystają z surowca uprawianego w Chinach. Dla preparatów moksy z Europy, ziele bylicy zwyczajnej pozyskiwane jest z lokalnych, naturalnych stanowisk.

W 2018 roku autor niniejszej dysertacji odbył podróż badawczą po dziesięciu krajach Azji w poszukiwaniu informacji na temat współczesnego zastosowania *A. vulgaris* na tym obszarze. Wyniki poszukiwań zostały przedstawione w tabeli nr 3.

Najszerszy zakres wskazań do terapii bylicą zwyczajną stwierdzono na terenie Rosji, co może wynikać z powszechności występowania tej rośliny w powiązaniu z ilością i różnorodnością grup etnicznych, korzystających z bylicy według własnych tradycji leczniczych. Iran, ze względu na dobrze udokumentowaną tradycyjną medycynę perską, przychyła się do najstarszych znanych zastosowań bylicy – ginekologicznych i okołoporodowych. W Tadżykistanie terapie surowcami roślinnymi są konieczną alternatywą dla bardzo drogich leków syntetycznych. W chińskiej materia medica są inne surowce o podobnym działaniu terapeutycznym, a w Mongolii *A. vulgaris* jest praktycznie nieznaną.

Formy preparatów *A. vulgaris* w odwiedzonych krajach obejmowały spektrum od tabletek, kapsułek i kropli na bazie standaryzowanych ekstraktów, do nieoczyszczonych surowych roślin w całości. Jakość preparatów i ich formy dostępne na rynku wykazywały jasną korelację z poziomem organizacji służby zdrowia w danym kraju.

---

⁴⁶³ Holm L., Doll J., Holm E., Pnacho J., Herberger J. *World Weeds: Natural Histories and Distribution*, John Wiley and Sons, New York, NY, USA, 1997. ss. 70-80.

⁴⁶⁴ European Food Safety Authority *Artemisia Vulgaris Basic Substance Application*, EFSA Supporting Publications: Parma, Italy, 2013.

Tabela nr 3. Współczesne zastosowania *A. vulgaris* L. w wybranych krajach Azji.

Kraj	Bolesne miesiączkowanie	Incydenty zakrzepowe w płożu	Dolegliwości menopauzalne	Zaburzenia trawienia	Padaczka
Iran	X	X	0	0	0
Turkmenistan	0	0	0	0	0
Uzbekistan	0	0	0	0	0
Tadżykistan	X	X	X	(X)	(X)
Afganistan	0	0	0	0	0
Kirgistan	(X)	(X)	0	0	0
Kazachstan	0	0	0	(X)	0
Chiny (Altaj)	0	0	0	0	0
Mongolia	0	0	0	0	0
Rosja	X	X	X	X	X

X = uznane i aktualne wskazania

(X) = uznane, ale nieaktualne wskazania (np. ze względu na obecność lepszych alternatyw)

0 = brak wskazań / roślina nieznana lub nie występuje

Źródło: Klin P. *Auf der Suche nach Artemisia vulgaris - ein Reisebericht*, „Zeitschrift für Phytotherapie“, Juni 2019, 3, ss. 128-131.

Europejska medycyna ludowa najczęściej wykorzystuje prokinetyczne działanie bylicy zwyczajnej dla wszystkich objawów gastrycznych związanych z otyłością. Wyrazem tego jest również jej zastosowanie w kuchni jako aromatyczno-gorzkiej przyprawy do tłustych potraw⁴⁶⁵. Ponadto nalewka z *Artemisia vulgaris* L. jest powszechnie stosowana w paszach dla zwierząt jako dodatek sensoryczny (aromatyczny).

6.4. Pozycja bylicy zwyczajnej we współczesnym leczeniu europejskim

Należy zaznaczyć, że większość współczesnych badań nad zastosowaniem bylicy pospolitej w leczeniu pochodzi z ośrodków pozaeuropejskich – z Turcji, Egiptu, Chin, Filipin, Malezji, Korei Południowej, Indii, Pakistanu, Sri Lanki, Brazylii. Współczesne

⁴⁶⁵ Wichtl M., op. cit.

znaczenie lecznicze tego gatunku jest dużo bardziej istotne poza Europą.

W Europie wartość lecznicza tego gatunku jest obecnie niedoceniana. *Artemisia vulgaris* L. to gatunek wymieniany jako surowiec homeopatyczny w najnowszej Farmakopei Europejskiej⁴⁶⁶ oraz Farmakopei Francuskiej⁴⁶⁷. Ta forma jej zastosowania obejmuje leczenie nieregularnych cykli menstruacyjnych, łagodzenie objawów menopauzy, leczenie zaburzeń nerwowych, takich jak: lunatykowanie, napady drgawkowe, padaczka i stany lękowe^{468,469,470}. Do wyrobu leków homeopatycznych stosuje się nalewkę ze świeżego korzenia, sporządzoną przy użyciu 65% etanolu.

Współczesna medycyna europejska nie proponuje wykorzystania bylicy pospolitej w alopatii. Roślina ta posiada monografię opublikowaną przez Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (European Food Safety Authority, EFSA)⁴⁷¹, która widzi możliwość zastosowania olejku eterycznego *Artemisia vulgaris* L. w charakterze środka owadobójczego, przeznaczonego do stosowania na polach uprawnych, do ochrony roślin w sadach, winnicach i w ogrodnictwie warzywnym. Ostatnio gatunek ten w Polsce jest proponowany jako łatwo dostępne źródło biomasy (z uwagi na fakt, iż okazy bylicy osiągają od 50 do około 200 cm wysokości), a więc może być wykorzystana jako potencjalne źródło biowęgla lub węgla aktywnych, które świetnie nadają się do poprawy jakości gleb⁴⁷². Badania tego typu rozpoczęto w Zakładzie Chemii Stosowanej Wydziału Chemicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Bylica zwyczajna robi natomiast karierę jako cenna roślina kosmetyczna. Opracowana przez Komisję Europejską baza surowców kosmetycznych - CosIng (Cosmetic Ingredient Database) dopuszcza dwa surowce pozyskiwane z *Artemisia vulgaris* L. – ekstrakt z całej rośliny oraz olejek eteryczny z ziela. Na bazie ekstraktu powstają środki do pielęgnacji skóry i włosów (żel, peeling, maseczka oczyszczająca, toner, szampon), a na bazie olejku eterycznego

---

⁴⁶⁶ European Directorate for the Quality of Medicine *European Pharmacopoeia 10.0*, Council of Europe, Strasbourg, France, 2020.

⁴⁶⁷ Noculak A. (ed.) *Française Pharmacopée. Pharmacopée Française*, 11th ed.; Georg Olms Verlag: Hildesheim, France 2020, Volume 37.

⁴⁶⁸ Barney J. N., DiTommaso A., op. cit., ss. 205–215.

⁴⁶⁹ Lockie A. *Encyclopedia of Homeopathy*, DK Publishing, New York, NY, USA, 2006.

⁴⁷⁰ *Pharmazeutisches Europäisches Arzneibuch*, Arzneibuch-Kommissionen des Bundesinstituts für Arzneimittel und Medizinprodukte, Grundwerk; Ausgabe 10, Bonn 2020.

⁴⁷¹ European Food Safety Authority, op. cit.

⁴⁷² Nowicki P, Rejer K., Pietrzak R. *Bylica pospolita – uciążliwy chwast, cenny surowiec zielarski i kosmetyczny, a zarazem potencjalny prekursor biowęgla i węgla aktywnych*, VIII Ogólnopolska Konferencja „Innowacje w Praktyce”, 14.10.2021 roku w Lublinie, prezentacja poster.

środki utrzymujące wilgoć i chroniące skórę, środki do golenia oraz substancje zapachowe (serum, olejek czyszczący, żel). Przykłady firm kosmetycznych korzystających z bylicy do produkcji swoich wyrobów to: Vgam/Kanada, Annayake/Francja, Somethnic/Indonezja, Skintific/Norwegia, Manyo Factory/Korea Południowa, Natura Siberica/Rosja⁴⁷³.

Ekstrakty z ziela i olejki eteryczne wykorzystywane w produkcji kosmetyków, są surowcami kosmetycznymi nie zawierającymi ziaren pyłków powodujących reakcje alergiczne. Nową, oryginalną formą preparatów, są filtry otrzymane w wyniku fermentacji całej rośliny przez bakterie (*Bacillus* sp., *Lactobacillus* sp.) oraz grzyby (*Saccharomyces* sp.)⁴⁷⁴.

6.5. Podsumowanie

W XXI wieku *Artemisia vulgaris* L. zajmuje dużo ważniejsze miejsce w medycynie tradycyjnej niż w medycynie materialistycznej. Pomimo licznych, profesjonalnych, współczesnych badań fitochemicznych, które wykazały bogaty skład chemiczny oraz profesjonalnych badań farmakologicznych z dowodami na wykazywanie bardzo wartościowych i nieznanymi wcześniej kierunków aktywności biologicznej, bylica zwyczajna nadal pozostaje rośliną leczniczą, dla której nawet najstarsze wskazania terapeutyczne nie doczekały się weryfikacji z wykorzystaniem współczesnych metod badań klinicznych. Nad aktualizacją zakresu jej zastosowań terapeutycznych pracują głównie ośrodki pozaeuropejskie. W Europie gatunek ten ma od dawna ugruntowaną pozycję jako roślina przyprawowa, a od niedawna robi on również karierę na Starym Kontynencie jako cenna roślina kosmetyczna. Produkty kosmetyczne wyprodukowane na bazie *A. vulgaris* dostępne na europejskim rynku cieszą się rosnącym zainteresowaniem.

---

⁴⁷³ Ekiert H., Klimek-Szczykutowicz M., Rzepliela A., Klin P., Szopa A. *Artemisia* species with high medicinal values as a potential source of cosmetic raw materials, „Molecules”, 2022, 27, ss. 1-41.

⁴⁷⁴ Seul Park Y., He Nam G., Jo Jo K., Won Kawk H., Yoo J.-G., Dong Jang J., Moon Kang S., Yong Kim S., Min Kim Y. *Adequacy of the Anti-aging and Anti-wrinkle Effects of the Artemisia vulgaris Fermented Solvent Fraction*, „Korean Soc. Biotechnol. Bioeng. J.”, 2019, 34, ss. 199–206.

III. Integracyjny aspekt oceny *Artemisia vulgaris* L. jako rośliny leczniczej

Poniższa część rozprawy doktorskiej koncentruje się na porównaniu (współczesnych) terapeutycznych zastosowań bylicy zwyczajnej (*Artemisia vulgaris* L.) w dwóch systemach medycznych: materialistycznym i holistycznym.

W ramach aspektu integracyjnego analizą objęto pięć zagadnień medycznych uwzględniających:

- medycynę opartą na faktach (EBM),
- tradycyjną chińską medycynę (TCM),
- medycynę holistyczną na Zachodzie

Pięć zagadnień medycznych poddanych analizie to:

1. Zakres wskazań terapeutycznych dla *Artemisia vulgaris* L. ustalony na podstawie monografii opracowanej przez Komisję E Federalnego Urzędu Zdrowia RFN, opublikowany 06.07.1988 r. [s. 168]
2. Wzorce zaburzeń (BianZheng) do leczenia z wykorzystaniem *Artemisia vulgaris* L., ze szkoły tradycyjnej chińskiej medycyny, opisane we współczesnych podręcznikach teorii i praktyki TCM [s. 170]
3. Lista potencjalnych Wzorców Zaburzeń (BianZheng) należących do obiegów czynnościowych (Zang Fu) *Artemisia vulgaris* L., sporządzona na podstawie monografii Komisji E [s. 176]
4. Wybrane problemy analizy porównawczej między EBM i TCM w integracyjnym portrecie terapeutycznym *Artemisia vulgaris* L. [s. 188]
5. Holistyczna nomenklatura we wskazaniach do leczenia z wykorzystaniem *Artemisia vulgaris* L. stosowana w przedstawionych źródłach: od „*Materia Medica*” (I w. n.e.) Dioskuridesa, do „*Lehrbuch der biologischen Heilmittel*” („Podręcznik naturalnych środków leczniczych”) G. Madausa (Lipsk, 1938r.) [s. 191]

Każdemu zagadnieniu poświęcono oddzielny podrozdział.

W przedstawionej poniżej analizie pięciu zagadnień medycznych za podstawę do przedstawienia wskazań terapeutycznych ze szkoły EBM przyjęto monografię Komisji E⁴⁷⁵. Natomiast holistyczny sposób myślenia został wyrażony za pomocą diagnoz, czyli wzorców zaburzeń (BianZheng), ze współczesnej szkoły TCM opisanych w podręcznikach TCM. Aby przybliżyć Czytelnikowi terminy nomenklatury TCM, opracowano słowniczek podstawowych terminów TCM, stanowiący rozdział V tej dysertacji (str. 206). [p. przypis 5]

Ze względu na bardzo dużą ilość publikacji naukowych dotyczących TCM na współczesnym rynku wydawniczym, za punkt odniesienia dla prawidłowych definicji prezentowanych wzorców zaburzeń (BianZheng) wybrano te pozycje podręcznikowe, które były autoryzowane i tłumaczone na język angielski przez państwowe instytucje edukacyjne dla szkolnictwa wyższego w Chinach.

Drugim istotnym elementem w przedstawieniu aspektu holistycznego była analiza nomenklatury holistycznej, zawartej w źródłach opracowanych i opisanych na łamach niniejszej dysertacji.

Aby przedstawić podstawy teoretyczne i zasady działania tak odmiennych systemów medycznych, zacytowano fragment podręcznika do TCM, który trafnie i dobitnie opisuje na czym polega główna różnica w postrzeganiu człowieka i jego otoczenia według każdego z nich.

„Podstawowa różnica między medycyną współczesnego Zachodu, a sztuką leczenia starożytnych Chin leży w krańcowo różnych założeniach teoretycznych opisujących rzeczywistość. Tradycyjna medycyna chińska zaczyna swoje procesy analityczne od poszukiwania najbardziej ogólnych zależności, których obserwacja ma prowadzić do wyciągnięcia coraz bardziej szczegółowych wniosków. Natomiast zachodnia medycyna oparta na faktach rozpoczyna od analizy najmniejszych możliwych cząstek i fragmentów, których poznanie ma umożliwić stworzenie obrazu całości. W ten sposób oba systemy wyruszają na poszukiwanie medycznych rozwiązań dokładnie w odwrotnych kierunkach”⁴⁷⁶.

---

⁴⁷⁵ Komisja E (definicja) - p. s. 8, ostatni akapit.

⁴⁷⁶ Schnorrenberger C. C. *Lehrbuch der chinesischen Medizin*, Area Verlag GmbH, Erfstadt, 2005, s. 41.

1. Zakres wskazań terapeutycznych dla *Artemisia vulgaris* L. ustalony na podstawie monografii opracowanej przez Komisję E Federalnego Urzędu Zdrowia RFN, opublikowany 06.07.1988 r.

Przedstawiony poniżej tekst jest pełną wersją dokumentu opublikowanego przez niemieckie Ministerstwo Zdrowia (BGA-Bundesgesundheitsamt) i przyjętego bez poprawek przez niemiecki Federalny Instytut Środków Leczniczych i Produktów Medycznych (BfArM-Bundesinstitut für Arzneimittel und Medizinprodukte)⁴⁷⁷.

MONOGRAFIA: *ARTEMISIA VULGARIS* (BYLICA POSPOLITA)

Określenie środka leczniczego

Artemisiae vulgaris herba; ziele bylicy

Artemisiae vulgaris radix; korzeń bylicy

Składniki środka leczniczego

Ziele bylicy, złożone z nadziemnych części *Artemisiae vulgaris* LINNE, oraz jego przetwory

Korzeń bylicy, złożony z podziemnych części *Artemisiae vulgaris* LINNE, oraz jego przetwory

Zakresy zastosowania

Ziele bylicy bywa stosowane w:

- 1) schorzeniach i dolegliwościach w obrębie przewodu pokarmowego
- 2) kolkach

---

⁴⁷⁷ Lista w/w wskazań została przedstawiona w pionie jako kolumna, a każda diagnoza otrzymała numer. W wersji oryginalnej lista jest w poziomie, a diagnozy są rozdzielone przecinkami. Celem zamiany było lepsze graficznie przedstawienie diagnoz. Kolejność diagnoz w kolumnie odpowiada kolejności diagnoz w oryginalnym dokumencie.

- 3) rozwolnieniach
- 4) zaparciach
- 5) kurczach
- 6) niestrawności
- 7) dla pobudzenia wydzielania soku żołądkowego i żółci
- 8) jako środek przeczyszczający przy otyłości
- 9) jako środek wątrobowy
- 10) dalej w robaczycach
- 11) histerii
- 12) epilepsji
- 13) przy ciągłych wymiotach
- 14) kurczach u dzieci
- 15) w zaburzeniach menstruacji
- 16) i nieregularnym miesiączkowaniu
- 17) dla poprawienia przepływu krwi
- 18) oraz jako środek uspokajający

Korzeń bylicy bywa stosowany w:

- 19) w stanach osłabienia
  - 20) jako środek wzmacniający
- dotatkowo w zestawieniach z innymi ziołami
- 21) w psychonerwicach
  - 22) neurastenii
  - 23) depresji
  - 24) hipochondrii
  - 25) wegetatywnych nerwicach
  - 26) ogólnej pobudliwości
  - 27) i niepokoju
  - 28) bezsenności
  - 29) i w stanach lękowych

Skuteczność przetworów bylicy w podanych zakresach stosowania nie jest udowodniona.

Ryzyko

Opisano działanie poronne. Po poprzedzającej sensybilizacji mogą występować reakcje alergiczne.

Ocena

Skuteczność działania w podanych zakresach nie jest udowodniona, przeto lecznicze stosowanie nie może być polecane⁴⁷⁸.

2. Wzorce zaburzeń (BianZheng) do leczenia z wykorzystaniem *Artemisia vulgaris* L., ze szkoły tradycyjnej chińskiej medycyny, opisane we współczesnych podręcznikach teorii i praktyki TCM

Poniższe zestawienie jest wynikiem gruntownej analizy wielu podręczników do tradycyjnej medycyny chińskiej, które obejmują swoją treścią zarówno fitoterapię jak i nozologię⁴⁷⁹. Zapis wzorców zaburzeń (BianZheng) w pin yin⁴⁸⁰ został przejęty w niezmienionej formie z podręczników, które były autoryzowane przez państwowe instytucje edukacyjne dla szkolnictwa wyższego w Chinach. Ta sama liczba wzorców zaburzeń (BianZheng) i zakresów zastosowań w monografii Komisji E (29) jest przypadkowa i nie ma znaczenia merytorycznego. Jeżeli dla danego wzorca zaburzeń (BianZheng) podano dwie nazwy w zapisie pin yin, należy traktować je synonimowo.

Pierwszych pięć wzorców zaburzeń (BianZheng) powtarza się w analizowanych podręcznikach najczęściej i są one najważniejsze (klinicznie). Opatrzono je komentarzem według TCM oraz zestawiono z diagnozami-odpowiednikami EBM, pochodzącymi z monografii Komisji E (oprócz MOXY). Pozostałe wzorce mają charakter bardziej teoretyczny i wynikają z metodyki analizy źródeł TCM, przedstawionej w tym i w kolejnych podrozdziałach. W stworzeniu tego zestawienia bardzo pomocna była holistyczna nomenklatura zawarta w europejskich źródłach poddanych analizie w tej dysertacji.

---

⁴⁷⁸ Borkowski B., Lutomski J., op. cit, s. 241.

⁴⁷⁹ Lista wszystkich przeanalizowanych w tym celu źródeł pod postacią numerów pozycji z bibliografii tej pracy znajduje się w przypisie 481.

⁴⁸⁰ Pin yin – zob. przypis 369.

1) Zastój Qi-Wątroby (GanQi Zhi) (GanYu Jie)

Ten wzorzec zaburzeń stanowi pierwotną patologię {organu (Zang)}. W powstawaniu i rozwoju tego wzorca duże znaczenie ma komponenta emocjonalna (głównie frustracja, gniew i złość).

Tabela nr 4. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Zastój Qi-Wątroby z informacjami z monografii Komisji E.

Wzorce zaburzeń	Monografia Komisji E
Zastój Qi-wątroby (GanQi Zhi, GanYu Jie) (o średnim nasileniu)	1) schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego
	2) kolki
	3) biegunka
	4) zaparcia
	6) niestrawności
	13) ciągłe wymioty
	15) zaburzenia menstruacji
	16) nieregularne miesiączkowanie
	23) depresja
	26) ogólna pobudliwość
27) niepokój	

Opracowanie wszystkich tabel w tym rozdziale: własne na podstawie źródeł z przypisu 481.

2) Osłabienie Qi Śledziony (Pi Qi Xu)

W powstawaniu tego wzorca silnie zaznaczony jest wpływ obiegu czynnościowego Wątroby!

Tabela nr 5. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Osłabienie Qi Śledziony z informacjami z monografii Komisji E.

Wzorce zaburzeń	Monografia Komisji E
Osłabienie Qi śledziony (Pi Qi Xu)	1) schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego
	3) biegunka
	6) niestrawności

3) Osłabienie Qi Żołądka (Wei Qi Xu)

Ten wzorzec zaburzeń bardzo często jest poprzedzony Osłabieniem Qi Śledziony. W powstawaniu i rozwoju tego wzorca duże znaczenie ma komponenta emocjonalna (głównie gniew i troska).

Tabela nr 6. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Osłabienie Qi Żołądka z informacjami z monografii Komisji E.

Wzorce zaburzeń	Monografia Komisji E
Oslabienie Qi żołądka (Wei Qi Xu)	1) schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego
	3) biegunka
	6) niestrawności

4) Syndrom zimnej wilgotności Śledziony (Pi Xuhan Shi Kun) (Han Shi Kun Pi)

Ten wzorzec zaburzeń bardzo często jest poprzedzony Osłabieniem Qi Śledziony.

Tabela nr 7. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Syndrom zimnej wilgotności Śledziony z informacjami z monografii Komisji E.

Wzorce zaburzeń	Monografia Komisji E
Syndrom zimnej wilgotności śledziony (Pi Xuhan Shi Kun, Han Shi Kun Pi)	1) schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego
	3) biegunka
	6) niestrawności

UWAGA: diagnozy EBM zawarte w monografii Komisji E nie opisują całego spektrum patologii żadnego z przedstawionych wzorców zaburzeń.

5) MOXIBUSTION (MOXA) (Jiu Fa) (Shu Xing Jie Qi Jing Luo)

[wprowadzanie w ruch Qi uwięźniętego w {meridianach}] (Qi Xie Jing Luo)
[usuwanie zimna z meridianów]

6) Bóle brzucha z powodu zimna (Han Xie-Wei Wan Tong), lub (shaofu lengtong)

[uczucie zimna i bóle w podbrzuszu]

- 7) **Bóle ulegające poprawie pod wpływem ciepła (Feng Han Shi Xie Tong)**
- 8) **Krwawienia z osłabienia pod wpływem zimna (Chu Hao-Xu Han-Xie)**
- 9) **Nieustające krwawienia (Pi Qi Xu Chu Xue)** [z osłabienia Qi Śledziony], (Yu Xue Nei Ji) [z powodu zastoju krwi wewnątrz organizmu], lub (**benglou jingduo**) [nadmierne krwawienia z dróg rodnych u kobiet oraz silne krwawienia miesięczne]
- 10) (**renshen xiaxue**) [krwawienia w czasie ciąży]
- 11) **Usuwanie pozostałości czynników chorobotwórczych z {meridianów Małego Yang}** [Shao Yang] (**Shao Yang Bing Zhu Zheng**)
- 12) **Otwieranie {powierzchni} (Jie Biao)**
- 13) **Stymulacja/Wzmacnianie {Wei Qi} (Bu Wei Qi)**
- 14) **Oslabienie Yang {Nerek} (Shen Yang Xu)**
- 15) **Syndrom zimnej wilgotności w Pęcherzu Moczowym (Pangguan Shi Han)**
- 16) **Syndrom gorącej wilgotności w Wątrobie i Pęcherzyku Żółciowym (Gan Dan Shi Re)**
- 17) **Żółtaczka (Huang Dan)**
- 18) **Hemoroidy (Zhi Chuang)**
- 19) **Biegunka (Xie Xie), (Huo-Luan)** [biegunka z gorąca lata], (**Wu Geng Xie**) [biegunka poranna]
- 20) **Pasożyty przewodu pokarmowego (Xiao Chang Chong)** [w jelicie cienkim], (**Fu Tong**) [ból brzucha]

- 21) Amenorrhoe (Jing Shui-Duan Zhui)** [zatrzymanie krwawienia miesięczkowego],
(Xue Ku) [znaczące osłabienie krwi]
- 22) Padaczka (Xian Zheng)**
- 23) Kurcze (Jing Zheng)**
- 24) Kurcze u dzieci (Jing Feng)**
- 25) Neurastenia (Shi Mian/Bu Mei)** [insomnia], **(Xin Ji)** [palpitacje]
- 26) Bóle głowy (Tou Tong)**
- 27) Transformacja śluzu (Hua Tan)**
- 28) Łagodzenie kaszlu (Zhi Ke)**
- 29) Świąd skóry (pifu-saoyang), ZEWNĘTRZNIE**

Na zaprezentowanej liście jeden wzorzec zaburzeń (BianZhen) - hemoroidy - posiada w obu systemach medycznych identyczne znaczenie kliniczne; osiem dalszych – krwawienia w czasie ciąży, żółtaczka, biegunka (Xie Xie), pasożyty (przewodu pokarmowego), amenorrhoe, kurcze u dzieci, bóle głowy oraz łagodzenie kaszlu - posługują się jedynie takim samym opisem objawów. Pozostałe wzorce zaburzeń (BianZhen) są specyficzne dla TCM.

W ramach analizy tego zestawienia należy podkreślić dwie rzeczy:

I. Wzorce Zaburzeń (BianZheng), które można leczyć bylicą zwyczajną są wypadkową pięciu właściwości, na podstawie których oceniana jest w TCM każda roślina. Do tych właściwości należą:

- 1) smak (Wu Wei): ostry, słodki, kwaśny, gorzki, słony
- 2) charakter termiczny (Si Qi): gorący, ciepły, chłodny, zimny
- 3) stopień toksyczności (Du Xing)
- 4) kierunek działania (Sheng Jian Fu Chen): do góry, na dół, do wewnątrz, na zewnątrz; często stosuje się jeszcze piąty kierunek: transformacja (Hua)
- 5) przynależność do obiegu czynnościowego (Zang Fu) lub meridianu

(W monografii Komisji E został uwzględniony tylko stopień toksyczności).

II. We współczesnej literaturze fachowej z zakresu TCM *Artemisia vulgaris* L. jest opisywana wspólnie z *Artemisia absinthium* L. oraz *Artemisia argyi* H. Lévl. & Vaniot (bylica chińska). Według zasad TCM takie połączenie opisu roślin jest dopuszczalne, bo chociaż są one taksonomicznie różne, to wykazują duże podobieństwo w działaniu, które według TCM wynika z następujących cech wspólnych:

- smaku: (lekko) gorzki, (lekko) ostry
- charakteru termicznego: ciepły
- stopnia toksyczności: lekko trująca
- kierunku działania: transformacja
- wpływu na obiegi czynnościowe: we wszystkich podręcznikach opisane są trzy obiegi czynnościowe (Zang Fu), których funkcjonowanie ulega wzmocnieniu dzięki tym roślinom. Są to:
  - 1) *orbis hepaticus* (Wątroba i Pęcherzyk Żółciowy z meridianami)
  - 2) *orbis lienalis* (Śledziona i Żołądek z meridianami)
  - 3) *orbis renalis* (Nerka i Pęcherz Moczowy z meridianami)

UWAGA: Wzmocnienie obiegu czynnościowego Nerki i Pęcherza Moczowego jest klinicznie dużo słabsze niż pozostałych dwóch obiegów i w praktyce odgrywa rolę drugoplanową.

Obecnie w Chinach oraz w trzech największych współczesnych szkołach praktykowania tradycyjnej chińskiej medycyny poza Chinami – w Europie, USA i Australii, do celów terapeutycznych wykorzystywane jest ziele bylicy zwyczajnej, tj. *Artemisiae vulgaris herba*.

Pierwsze dwa wzorce zaburzeń (BianZheng) – Zastój Qi Wątroby oraz Oslabienie Qi Śledziony – są opisane terminem: „**pierwotna** patologia organu (Zang)”. To oznacza, że te dwa wzorce stanowią „korzeń”, czyli bezpośrednią przyczynę choroby, a nie tylko „gałąź”, czyli manifestację objawów choroby. Zdolność bylicy zwyczajnej do leczenia tych właśnie dwóch wzorców zaburzeń (BianZheng) jest naturalną własnością tej rośliny, dzięki czemu posiada ona (lub są jej tylko przypisywane) swoje właściwości lecznicze. W rozwoju obu wzorców zaburzeń (BianZheng) dużą rolę odgrywają niezrównoważone emocje związane z organami Zang – Wątrobą i Śledzioną - głównie gniew i troska. Ponadto według TCM, organ

Zang Śledziona jest w swoim funkcjonowaniu zdany na ciepło i suchość rozumianą jako brak (nadmiaru) wilgotności, dlatego że zimno i wilgotność znacznie upośledzają funkcjonowanie organu Zang Śledziona. Najczęstszą zaś przyczyną obecności zimna i wilgotności w organizmie człowieka jest spożywanie zimnych (pod każdym względem) i surowych potraw. Oba czynniki patologiczne – zimno i wilgotność, jeżeli nie będą zwalczane, rozprzestrzenia się w organizmie powodując **wtórne** wzorce zaburzeń (BianZheng), takie jak syndrom zimnej wilgotności Śledziony, bóle brzucha z powodu zimna, krwawienia z osłabienia pod wpływem zimna, osłabienie Yang Nerek i wiele innych.

Przykład wzorca zaburzeń (BianZheng) - Zastój Qi Wątroby - przedstawia holistyczne sedno TCM, ponieważ ten wzorec jasno pokazuje nierozzerwalny związek ciała i psychiki, zarówno w fazie rozwoju choroby, jak i w stadium pełnej manifestacji klinicznej. O ile EBM jest w stanie połączyć stres z niepokojem psychicznym i wahaniami nastroju, o tyle dla bólów po jednej stronie głowy z uczuciem ciała obcego w gardle, obustronnym uciskiem w hipochondrium oraz zaburzeniami trawienia i menstruacji, ciężko jej znaleźć wspólny mianownik lub jedno wyjaśnienie w swoim atomistyczno-anatomicznym nauczaniu. Natomiast TCM dostrzegła takie powiązania ponad dwa tysiące lat temu, powołując się na przebieg meridianów, obieg Qi, czy opisując skutki zimna. Autor niniejszej rozprawy - lekarz z udokumentowanym ćwierćwieczem doświadczenia zawodowego jest w stanie potwierdzić, że holistyczne obserwacje kliniczne zachowały do dzisiaj swoją aktualność, w tym samym stopniu co holistyczne aspekty terapii, wykorzystujące zioła i akupunkturę na równi z konkretnymi wskazówkami dotyczącymi odżywiania i ruchu⁴⁸¹.

3. Lista potencjalnych Wzorców Zaburzeń (BianZheng) należących do obiegów czynnościowych *Artemisia vulgaris* L., sporządzona na podstawie monografii Komisji E

Celem poniższej syntezy zastosowań *A. vulgaris* L. w EBM i TCM jest stworzenie hipotetycznej listy wzorców zaburzeń (BianZheng), które nadawałyby się do leczenia bylicą zwyczajną, gdyby za podstawę poszukiwań wziąć wskazania z monografii Komisji E. Oznacza

---

⁴⁸¹ Lista wszystkich przeanalizowanych źródeł z przypisu 479 (podane numery odnoszą się do pozycji w bibliografii niniejszej dysertacji): [295], [296], [297], [298], [299], [300], [301], [307], [308], [309], [310], [311], [312], [316], [319], [322], [323], [324], [325], [326], [333], [334], [335], [336], [337], [338], [340], [341], [342], [343], [346], [347], [348], [349], [350], [351], [352], [353], [354], [355], [356].

to, że ma ona połączyć wskazania przedstawione w monografii Komisji E z ich odpowiednikami po stronie tradycyjnej chińskiej medycyny. Metodologia tego procesu jest oparta o analizę wzorców zaburzeń (BianZheng), które zostaną dopasowane do zastosowań z monografii Komisji E podanych w „formacie” EBM. Analiza została ograniczona wyłącznie do tych wzorców zaburzeń (BianZheng), które należą do obiegów czynnościowych (Zang Fu) *Artemisia vulgaris*, ulegających funkcjonalnemu wzmocnieniu pod jej wpływem. Są to:

- obieg czynnościowy Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego (*orbis hepaticus*)
- obieg czynnościowy Śledziony i Żołądka (*orbis lienalis*)
- obieg czynnościowy Nerki i Pęcherza Moczowego (*orbis renalis*)

Każdy z zaprezentowanych obiegów czynnościowych opisano krótką charakterystyką z podaniem najważniejszych cech klinicznych według fizjologii TCM⁴⁸².

Kolejność diagnoz EBM podanych w ramach poszczególnych wzorców zaburzeń (BianZheng) została przejęta z zakresu zastosowań monografii Komisji E i nie odnosi się do klinicznego znaczenia danej diagnozy EBM w obszarze wzorca zaburzeń (BianZheng), który jest jej przypisany.

1) Obieg czynnościowy (Zang Fu) Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego

1A) Syndromy Wątroby

Obieg czynnościowy Wątroby (Gan) – *orbis hepaticus* - jest trzecim (po o. cz. Nerki i o. cz. Śledziony) co do ważności obiegiem czynnościowym człowieka. Do najważniejszych funkcji obiegu czynnościowego Wątroby należy magazynowanie XUE i dbanie o prawidłowy, przebiegający bez zakłóceń, przepływ Qi w organizmie ludzkim. Oprócz tego obieg czynnościowy Wątroby:

- jest odpowiedzialny za stan więzadeł
- jest odpowiedzialny za stan wzroku („otwiera się w oczach”)
- kontroluje łyzy
- jest siedzibą duszy {Hun}
- manifestuje się w wyglądzie paznokci
- uczucie gniewu zakłóca jego funkcje

---

⁴⁸² Informacje dotyczące obiegów czynnościowych w tym podrozdziale opracowano na podstawie: Błaszczak T. *Podstawy medycyny chińskiej*, op. cit.

Tabela nr 8. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.

<u>Syndromy</u> <u>Wątroby</u>	Wzorec zaburzeń (BianZheng) (TCM)	Wskazanie z monografii Komisji E (EBM)
<u>syndromy</u> <u>z przepelnienia</u>	zastój Qi wątroby (Gan Qi Zhi)	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego, kolki, środek wątrobowy, zaburzenia menstruacji, WSZYSTKIE (sic!) psychiczne wskazania dla korzenia bylicy
	transformacja zastoju Qi Wątroby w gorąco (Gan Qi Zhi Hua Re)	kolki, zaburzenia menstruacji, ogólna pobudliwość
	buntujące się Qi Wątroby (Gan Qi Ni)	kolki, [ciągłe] wymioty, ogólna pobudliwość
	zastój XUE Wątroby (Gan Xue Yu Zhu)	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego, kolki, zaburzenia menstruacji, ogólna pobudliwość
	buchający {ogień} Wątroby (Gan Huo Shang Yan)	zaparcia, ogólna pobudliwość, bezsenność
	wilgotne gorąco Wątroby (Gan Shi Re)	niestrawność, neurastenia
	stagnacja zimna w meridianie Wątroby (Han Ning Gan Mai, Han Zhi Gan Mai)	kolki, [ciągłe] wymioty
<u>syndromy</u> <u>z osłabienia</u>	osłabienie XUE Wątroby (Gan Xue Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, depresja
	osłabienie Yin Wątroby (Gan Yin Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, depresja
	unoszący się Yang Wątroby (Gan Yang Han Shan Kang)	histeria, ogólna pobudliwość, niepokój, bezsenność
	wiatr wewnętrzny	Kurcze

<u>mieszane</u> <u>syndromy</u> <u>przepelnienia</u> <u>i oslabienia</u>	(Gan Feng Nei Dong)	
	wiatr wewnętrzny z gorąca (Re Ji Sheng Feng)	Kurcze
	wiatr wewnętrzny z osłabienia Xue Wątroby	zaburzenia menstruacji, neurastenia, bezsennaść
	zastój Qi Wątroby z osłabieniem XUE Wątroby (Gan Qi Zhi Gan Xue Zhu)	zaburzenia menstruacji, depresja, ogólna pobudliwość, niepokój, bezsennaść
	zastój Qi Wątroby z unoszącym się Yang Wątroby	ogólna pobudliwość, niepokój, bezsennaść
	zastój Qi i XUE Wątroby z osłabieniem XUE Wątroby i unoszącym się Yang Wątroby	zaburzenia menstruacji, neurastenia, ogólna pobudliwość
	osłabienie XUE Wątroby z unoszącym się Yang Wątroby i buntującym się Qi Wątroby	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego, zaburzenia menstruacji, neurastenia
	buntujące się Qi Wątroby z unoszącym się Yang Wątroby	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego
	zastój Qi Wątroby z buchającym ogniem Wątroby	kolki, depresje, ogólna pobudliwość
<u>syndromy</u> <u>złożone</u>	brak równowagi między Wątrobą a Śledzioną (Gan Pi Bu Tiao) = buntujące się Qi Wątroby atakuje Śledzionę (Gan Qi Fan Pi) = „Wątroba wnika do Śledziona”	rozwolnienie, zaparcia, niestrawność, neurastenia, depresje, ogólna pobudliwość
	buntujące się Qi Wątroby atakuje Żołądek (Gan Qi Fan Wei)	niestrawność, [ciągłe] wymioty, depresja, ogólna pobudliwość

	ogień Wątroby lekceważy Płuca (Gan Hou Fan Fei)	zaparcia, ogólna pobudliwość, bezsenna
	Oslabienie XUE Wątroby i XUE Serca (Gan Xin Xue Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, depresje, bezsenna, stany lękowe

1B) Syndromy Pęcherzyka Żółciowego

Obieg czynnościowy Pęcherzyka Żółciowego (Dan) jest ściśle związany z funkcją obiegu czynnościowego Wątroby i razem z nim tworzy *orbis hepaticus*. Obieg czynnościowy Pęcherzyka Żółciowego:

- jest zbiornikiem Jing Zhi (płyn pęcherzyka żółciowego)
- odprowadza płyn Jing Zhi do jelita i wspiera trawienie
- kontroluje wiązadła i zaopatruje w Qi
- jest źródłem umiejętności podejmowania decyzji, rozstrzygania, odwagi i inicjatywy

Tabela nr 9. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.

<u>Syndromy</u> <u>Pęcherzyka</u> <u>Żółciowego</u>	Wzorzec zaburzeń (BianZheng) (TCM)	Wskazanie z monografii Komisji E (EBM)
<u>syndromy</u> <u>z przepełnienia</u>	wilgotność w Pęcherzyku Żółciowym (Dan Shi)	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego, niestrawność, [ciągłe] wymioty
	gorąca wilgotność w Pęcherzyku Żółciowym (Dan Shi Re)	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego, [ciągłe] wymioty, ogólna pobudliwość
<u>syndromy</u> <u>z osłabienia</u>	osłabienie Qi Pęcherzyka Żółciowego (Dan Qi Xu)	depresje, bezsenna, stany lękowe

<u>syndromy</u> <u>złożone</u>	gorąca wilgotność Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego (Gan Dan Shi Re)	schorzenia i dolegliwości w obrębie przewodu pokarmowego niestrawność, [ciągłe] wymioty, ogólna pobudliwość
---	---	--

2) Obieg czynnościowy (Zang Fu) Śledziony i Żołądka

2A) Syndromy Śledziony

Obieg czynnościowy Śledziony (Pi) jest drugim (po o. cz. Nerki) co do ważności obiegiem czynnościowym ciała. Jest on funkcjonalnym centrum w {środkowym ogrzewaczu}. Obieg czynnościowy Śledziony:

- zarządza przemianą przyjmowanego pożywienia
- jest odpowiedzialny za dalszy transport produktów tej przemiany
- unosi Qi pokarmowe do góry, do płuc
- kontroluje XUE i zapobiega przed opuszczeniem naczyń przez XUE
- jest odpowiedzialny za stan mięśni, szczególnie kończyn
- jest odpowiedzialny również za stan tkanki tłuszczowej i łącznej
- jego stan można ocenić po wyglądzie ust („otwiera się w jamie ustnej”)
- kontroluje prawidłowy przebieg unoszenia się Qi pokarmowego (Gu Qi)
- jest siedzibą ludzkiej inteligencji (Yi)
- cierpi w skutek emocji Si (troska/zamartwianie się [ale nie smutek!]⁴⁸³)

Tabela nr 10. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Śledziony i Żołądka z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.

<u>Syndromy Śledziony</u>	Wzorzec zaburzeń (BianZheng) (TCM)	Wskazanie z monografii Komisji E (EBM)
----------------------------------	---	---

⁴⁸³ Smutek (Bei) powoduje osłabienie obiegu czynnościowego Płuc (Fei) [P. Klin].

<u>syndromy z osłabienia</u>	osłabienie Qi Śledziony (Pi Qi Xu)	niestrawność, histeria, neurastenia
	osłabienie Yang Śledziony (Pi Yang Xu)	niestrawność, neurastenia
	opadanie Qi Śledziony (Pi Qi Xia Xian)	niestrawność, zaburzenia menstruacji, depresja
	utrata kontroli nad XUE (Pi Bu Tong Xue)	niestrawność, zaburzenia menstruacji, depresje
	osłabienie XUE Śledziony (Pi Xue Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, depresje
<u>syndromy z przepelnienia</u>	zimna wilgotność Śledziony (Han Shi Kun Pi)	niestrawność, neurastenia
<u>syndromy złożone</u>	osłabienie XUE Śledziony i Serca (Xin Pin Xue Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, stany lękowe
	osłabienie XUE Śledziony i Wątroby (Pi Gan Xue Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, depresje
	blokada Śledziony przez wilgotność ze stagnacją Qi Wątroby	niestrawność, ogólna pobudliwość

2B) Syndromy Żołądka

Obieg czynnościowy Żołądka (Wei) jest ściśle związany z funkcją obiegu czynnościowego Śledziony i razem z nim tworzy *orbis lienalis*. Obieg czynnościowy Żołądka:

- przyjmuje pożywienie i płyny oraz ściąga je do dołu i zatrzymuje
- jest odpowiedzialny za „fermentację i dojrzewanie” pożywienia
- jest odpowiedzialny za opadanie Qi
- jest źródłem płynów
- jest szczególnie podatny na niszczące wpływy ognia i śluzu
- ma tendencje do tworzenia syndromów osłabienia Yin

Tabela nr 11. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Śledziony i Żołądka z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.

<u>Syndromy Żołądka</u>	Wzorzec zaburzeń (BianZheng) (TCM)	Wskazanie z monografii Komisji E (EBM)
<u>syndromy z osłabienia</u>	osłabienie Qi Żołądka (Wei Qi Xu)	niestrawność, neurastenia
	osłabienie i zimno Żołądka (Wei Shu Han)	niestrawność, [ciągłe] wymioty, neurastenia
	osłabienie Yin Żołądka (Wei Yin Shu)	zaparcia, niestrawność
<u>syndromy z przepełnienia</u>	zastój Qi Żołądka (Wei Qi Yu Jie)	niestrawność, [ciągłe] wymioty, ogólne pobudzenie
	ogień Żołądka (Wei Huo Shang Yan, Wei Huo Zheng)	niestrawność, ogólne pobudzenie
	inwazja zimna w Żołądku (Wei Shi Han, Wei Han Zheng)	niestrawność, [ciągłe] wymioty
	buntujące się Qi Żołądka (Wei Qi Ni)	niestrawność, [ciągłe] wymioty
	wilgotne gorąco Żołądka (Wei Shi Re)	niestrawność, [ciągłe] wymioty
	stagnacja pożywienia w Żołądku (Shi Zhi Wei Wan)	niestrawność, bezsenność
	zastój XUE Żołądka	niestrawność, [ciągłe] wymioty
<u>syndromy złożone</u>	osłabienie Qi Żołądka i Śledziony (Wei Pi Qi Xu)	niestrawność, neurastenia

3) Obieg czynnościowy (Zang Fu) Nerki i Pęcherza Moczowego

3A) Syndromy Nerki (bazujące na objawach klinicznych drugorzędno znaczenia)

Obieg czynnościowy Nerki (Shen) jest najważniejszym obiegiem czynnościowym ciała. Zakres jego działania fizjologicznego jest wszechobecny w organizmie ludzkim i stanowi podstawę dobrego funkcjonowania wielu narządów. Obieg czynnościowy nerki:

- jest spichlerzem {Jing} (esencji) oraz zarządza rozmnażaniem się i porodem
- jest odpowiedzialny za wzrost i rozwój człowieka
- produkuje szpik (Sui), który wypełnia mózg i jest podstawą do tworzenia kości, szpiku kostnego i rdzenia kręgowego
- panuje nad stanem kości, wzmacnia je i zabezpiecza przed złamaniami
- zarządza gospodarką wodną
- jest odpowiedzialny za kontrolowanie przyjmowania Qi z powietrza (Qing Qi)
- jest odpowiedzialny za zmysł słuchu („nerki otwierają się w uszach”)
- gwarantuje wysoką jakość włosów oraz zapobiega wypadaniu i siwieniu włosów
- manifestuje się w wyglądzie włosów
- kontroluje cewkę moczową, nasieniowód i odbył
- jest miejscem siły woli (Zhi), która gwarantuje dotrzymanie wybranych celów w życiu i zapobiega pojawieniu się depresji psychicznej
- odpowiada za dobry stan pamięci (umiejętność łatwego zapamiętywania)
- kontroluje {Ming Men} (bramę życia) i zapobiega wygaszaniu się jego ognia

Tabela nr 12. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Nerki i Pęcherza moczowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.

<u>Syndromy Nerki</u>	Wzorzec zaburzeń (BianZheng) (TCM)	Wskazanie z monografii Komisji E (EBM)
<u>syndromy z osłabienia</u>	osłabienie Yang Nerek (Shen Yang Shu/(Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia, stany lękowe
	osłabienie Yin Nerek (Shen Yin Shu/(Xu)	neurastenia, depresje, stany lękowe
	osłabienie Jing Nerek (Shen Jing Xu)	zaburzenia menstruacji, neurastenia

<u>mieszane syndromy</u> <u>osłabienia</u> <u>i przepelnienia</u>	osłabienie Nerek z przelewającą się wodą (Shen Xu Shui Fen)	Niestrawność
<u>syndromy złożone</u>	osłabienie Yin Nerek i Wątroby (Gan Shen Yin Shu)	zaparcia, zaburzenia menstruacji, bezsenność
	osłabienie Yang Nerek i Śledziony (Pi Shen Yang Lian Xu)	neurastenia, depresje, stany lękowe

UWAGA: Przedstawione syndromy obiegu czynnościowego Nerki bazują na objawach klinicznych drugorzędного znaczenia.

3B) Syndromy Pęcherza Moczowego

Obieg czynnościowy Pęcherza Moczowego (Pang Guang) jest ściśle związany z funkcją obiegu czynnościowego Nerek i razem z nim tworzy *orbis renalis*. Obieg czynnościowy Pęcherza Moczowego jest nieporównywalnie uboższy w funkcje niż obieg Nerek. Jego główna funkcja polega na usuwaniu wody z organizmu ludzkiego poprzez transformację Qi. Ta funkcja pęcherza moczowego wspomagana jest przez obiegi czynnościowe Nerek, Serca, Płuc, Jelita Cienkiego, {Potrójnego Ogrzewacza} i Wątroby.

Spośród wzorców zaburzeń (BianZheng) dla Pęcherza Moczowego opisanych w TCM, żaden nie może zostać przypisany jako potencjalny odpowiednik kliniczny któremukolwiek ze wskazań przedstawionych w monografii bylicy pospolitej Komisji E.

Z powyższego zestawienia wynika, że:

1. Poszukiwanie Syndromów Zaburzeń (BianZheng) na podstawie „izolowanych” pojedynczych diagnoz i objawów EBM prowadzi do uzyskania bardzo dużej ilości pasujących Syndromów Zaburzeń (BianZheng) w liczbie 53. Nasuwa się więc pytanie czy TCM jest tak niedokładna, że dla każdej diagnozy EBM proponuje od razu kilka swoich odpowiedników, czy też, aby znaleźć właściwy Syndrom Zaburzeń (BianZheng), należy zdobyć dodatkowe informacje, które umożliwią bardziej precyzyjny opis problemu klinicznego i pozwolą na dokładniejszy wybór? Wieloletnie

doświadczenie zawodowe z TCM autora niniejszego opracowania jasno pokazuje, że do precyzyjnej diagnostyki niezbędne są dodatkowe informacje.

Dlaczego tak jest i jak do tego dochodzi?

Opisując tradycyjną chińską medycynę nie wolno zapominać, że ten system medyczny opisuje każdy problem z perspektywy holistycznej i stworzył w tym celu własne wytyczne.

W ramach opisu każdego problemu medycznego wytyczne TCM poszukują następujących informacji:

- ustalenie czynnika chorobotwórczego / przyczyny choroby (Bing Yin) i jego / jej charakteru termicznego (gorąco-zimno),
- ocena w świetle dualizmu Yin-Yang,
- lokalizacja na osi wewnątrz–zewnątrz
- ocena według zasady przepelnienia/osłabienia

Na ich podstawie tworzony jest obraz tzw. {Ośmiu Zasad (Ba Gang)}, który uzupełnia się o przynależność do obiegów czynnościowych (Zang Fu) i niekiedy rozszerza o {teorię Pięciu Faz / Elementów (Wu Xing)}.

Wymienionymi parametrami można opisać każdy problem medyczny, co umożliwia stworzenie ujednoczonych standardów w procesie jego identyfikacji oraz dokumentacji, ułatwiających znalezienie właściwego wzorca zaburzeń (BianZheng) i wdrożenie odpowiedniej terapii.

2. Pomimo bogactwa przedstawionych wzorców zaburzeń (BianZheng) lista zawiera ograniczoną liczbę diagnoz EBM z Monografii Komisji E (15 z 29).

Dlaczego tak jest i jak do tego dochodzi?

W medycynie opartej na faktach (EBM) każdy problem medyczny jest analizowany poprzez rozłożenie go na czynniki pierwsze. W efekcie takiego rozbioru z założenia traci się z oczu całościowy obraz zagadnienia albo konsekwentnie przeciwdziała powstaniu jakichkolwiek złożonych elementów. EBM preferuje konkretny obraz pojedynczych

składowych, nawet jeśli są one widoczne dopiero pod mikroskopem elektronowym. Z perspektywy EBM człowiek jest wyizolowanym z otoczenia zbiorem atomów wewnątrz którego odbywają się wszystkie procesy, a ciało i psychika nie są ze sobą związane. Klinczną konsekwencją takich założeń jest fakt, że dla EBM idealny problem medyczny składa się z:

- dolegliwości, którą można opisać jednym słowem,
- diagnostyki, którą można przeprowadzić jednym urządzeniem,
- diagnozy, którą można opisać jednym słowem i jednym kodem ICD⁴⁸⁴
- terapii w postaci jednej tabletki lub leków z jednej grupy.

Poniższa tabela zawiera przykładowe opisy chorób w nomenklaturze EBM.

Tabela nr 13. Przykładowe opisy chorób w nomenklaturze EBM.

Dolegliwość	Diagnostyka	Diagnoza/kod ICD-11	Terapia
Bóle menstruacyjne (dysmenorrhoe)	kontrola poziomu progesteronu	Zaburzenia miesiączkowania (ICD-11: GA20)	pigułka hormonalna
Zgaga	gastroskopia	Stan zapalny żołądka i dwunastnicy (ICD-11: DA42.Z)	preparat PPI (inhibitor pompy protonowej)
Ból przy oddawaniu moczu (dysuria)	badanie moczu	Zakażenie układu moczowego (ICD-11: GC08)	antybiotyk
Uczucie strachu	wywiad psychiatryczny	Zaburzenia lękowe (ICD-11: MB24.3)	anksjolityk
Przyspieszone bicie serca (tachykardia)	badanie holterowskie	Częstoskurcz napadowy (ICD-11: MC81.3)	β-bloker

Źródło diagnoz: ICD-11.

Zaprezentowane przykłady pokazują w jaki sposób medycyna oparta na faktach, ze względu na swoją strukturę, usiłuje zredukować każdy problem medyczny do jednego słowa, co w logicznej konsekwencji prowadzi do sytuacji, że za każdym słowem stoi problem medyczny, a co za tym idzie - diagnoza. Przy próbie połączenia dwóch systemów medycznych - EBM i TCM szczegółowa diagnoza EBM pojawia się wielokrotnie przy opisie wielu wzorców zaburzeń (BianZheng). W przypadku *Artemisia vulgaris* daje to osiemnaście wzorców zaburzeń (BianZheng) tylko dla zaburzeń menstruacji (ICD-11:GA20). W tej sytuacji nie dziwi fakt,

⁴⁸⁴ ICD – p. słowniczek skrótów, s. 3

że piętnaście diagnoz EBM pozwala stworzyć listę pięćdziesięciu trzech wzorców zaburzeń (BianZheng) dla bylicy zwyczajnej.

Następną konsekwencją diagnozy-jednego-słowa EBM jest ilość diagnoz EBM, które nie mogą się odnaleźć po stronie TCM, bo w systemie medycyny chińskiej nie istnieją. TCM nie zna „pobudzenia wydzielania soku żołądkowego i żółci”, „środką wątrobowego”, „hipochondrii”, „psychoneurozy”, czy „nerwicy wegetatywnej”. Z tego powodu tak wiele zakresów zastosowań bylicy zwyczajnej przedstawionych w monografii Komisji E nie znalazło się na przedstawionej powyżej liście.

4. Wybrane problemy analizy porównawczej między EBM i TCM w integracyjnym portrecie terapeutycznym *Artemisia vulgaris*.

1. Zmiana oceny wartości terapeutycznej bylicy zwyczajnej w EBM od momentu publikacji negatywnej oceny Komisji E (1988 r.) do chwili obecnej, na podstawie współczesnych badań.

Ocena właściwości terapeutycznych bylicy zwyczajnej na podstawie standardów naukowych EBM uległa w ostatnim trzydziestoleciu radykalnym zmianom: w 1988 roku negatywna monografia Komisji E potraktowała z dużą rezerwą wartości lecznicze tej rośliny. W dokumencie tym uznano, że przypisywane jej właściwości terapeutyczne dla deklarowanych schorzeń nie są wystarczająco udokumentowane. Teoria medycyny materialistycznej potraktowała ponad 2000-letni bagaż doświadczeń swojej starszej siostry – medycyny holistycznej - jako zbędny i udokumentowała jego usunięcie na piśmie. Medyczne światopoglądy EBM i TCM nie znalazły wtedy dla bylicy zwyczajnej żadnej płaszczyzny porozumienia.

Rok 2015 przyniósł natomiast uznanie, na najwyższym naukowym szczeblu, wysiłkom badawczym skoncentrowanym na innym przedstawicielu rodzaju *Artemisia L.* Nagroda Nobla w dziedzinie medycyny przyznana za badania nad *Artemisia annua L.* (bylica roczna) - jako źródła artemizyny, związku skutecznego w leczeniu malarii - usankcjonowała celowość dalszych badań naukowych spokrewnionych z nią gatunków, a piśmiennictwo naukowe na ten

temat znacznie zyskało na popularności⁴⁸⁵. W efekcie tego zainteresowania również Zespół Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej UJ CM we współpracy z Muzeum Farmacji UJ i autorem niniejszej dysertacji dokonał analizy informacji na temat chemizmu oraz historycznego i współczesnego znaczenia leczniczego *Artemisia vulgaris* L. dostępnych w aktualnym piśmiennictwie naukowym i opublikowano je w formie artykułu przeglądowego (review) na łamach czasopisma „Molecules” w 2020 roku⁴⁸⁶. Analiza wykazała bardzo szerokie spektrum terapeutyczne bylicy zwyczajnej, które w żadnym z udokumentowanych wskazań nie podważa trafności obserwacji klinicznych medycyny holistycznej, a tylko je uzupełnia. Według autora niniejszej pracy - praktykującego lekarza rodzinnego - obecna zmiana (choć nieznaczna) w postrzeganiu leczniczego potencjału bylicy zwyczajnej ze strony EBM wiąże się z aktualnym wzrostem znaczenia filozofii holizmu w nozologii medycyny opartej na faktach, czego innym przykładem może być uznanie akupunktury jako metody terapeutycznej stosowanej w leczeniu zespołów bólowych aparatu ruchu w Europie i USA^{487,488,489,490}. Pożądanym efektem zbliżenia obu systemów medycznych jest rozwój medycyny integracyjnej.

2. Analiza błędów w ocenie wartości terapeutycznych *Artemisia vulgaris* L. zawartych w monografii Komisji E, dokonana w oparciu o nozologię TCM.

Negatywna (-) monografia Komisji E, reprezentanta medycyny i nomenklatury EBM, przedstawia w ramach „Zakresu zastosowania” dla bylicy pospolitej listę wskazań, która oprócz znanych i sprawdzonych wymienia również szereg nowych i nietypowych zastosowań *A. vulgaris* dla problemów związanych z funkcjonowaniem układu nerwowego. Zawarte

---

⁴⁸⁵ Ekiert H., Kubica P., Kwiecień I., Szopa A. *Nagroda Nobla 2015 z medycyny – zwycięstwo badań z zakresu fitochemii, bakteriologii i farmakologii*, „Farmacja Polska”, 2016, 72 ss. 315-326.

⁴⁸⁶ Ekiert H., Pajor J., Klin P., Szopa A., Rzepliela A., Ślęzak H., op. cit.

⁴⁸⁷ Molsberger A. F., Schneider T., Gotthardt H., Drabi A. *German Randomized Acupuncture Trial for chronic shoulder pain (GRASP) - a pragmatic, controlled, patient-blinded, multi-centre trial in an outpatient care environment*, „J Pain”, 2010, 151, ss. 146-154.

⁴⁸⁸ Cho Y., Kim C., Heo K. (et al.) *Acupuncture for acute postoperative pain after back surgery: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials*, „Clinical Journal of Pain”, 2013 Feb, 29 (2), ss. 172-185.

⁴⁸⁹ Lam M., Galvin R., Curry P. *Effectiveness of acupuncture for nonspecific chronic low back pain: a systematic review and meta-analysis*, „Spine”, 2013, 38, ss. 2124-2138.

⁴⁹⁰ Chow R., Johnson M., Lopes-Martins R., Bjordal J. *Efficacy of low-level laser therapy in the management of neck pain: a systematic review and meta-analysis of randomised placebo or active-treatment controlled trials*, „The Lancet”, 2009, Vol. 374, ss. 1897-1908.

są tutaj zarówno nowoczesne diagnozy takie jak „padaczka”, „depresja”, czy „stany lękowe”, jak i przestarzałe pojęcia – na przykład „histeria”, „neurastenia” i „hipochondria”^{491,492,493}. Większość z tych zastosowań przypisano leczniczemu działaniu korzenia bylicy (*Radix Artemisiae*), znacznie podnosząc jego terapeutyczną wartość, co również stanowi merytoryczną nowość. Ilość nowych diagnoz oraz fakt ich wspólnego zestawienia na liście sprawiają, że w tak przedstawionym portrecie terapeutycznym bylicy pospolitej bardzo wzrasta znaczenie terapii dolegliwości psychicznych oraz neurologicznych. Ocena tego faktu z perspektywy tradycyjnej medycyny chińskiej może prowadzić do mylnego wrażenia, że korzeń bylicy (nawet jeśli w kombinacji z innymi ziołami) ma znaczący wpływ na obieg czynnościowy Serca (*orbis cardialis*), który według zasad TCM jest w dużej mierze odpowiedzialny za stan psychiczny człowieka {Shen}. Te wskazania jednak nie znajdują potwierdzenia w żadnym podręczniku do TCM i tym samym stawiają informacje zawarte w monografii Komisji E pod dużym znakiem zapytania. Według TCM, łagodne działanie uspokajające i przeciwdrgawkowe bylicy jest efektem usunięcia zastoju Qi i XUE, przede wszystkim w obiegu czynnościowym Wątroby; łagodne działanie pobudzające i poprawiające nastrój pochodzi natomiast ze wzmocnienia obiegu czynnościowego Śledziony poprzez jego ogrzewanie i wysuszenie (bo optymalne warunki dla prawidłowego funkcjonowania obiegu czynnościowego Śledziony to ciepło i suchość), na czym wtórnie korzysta również obieg czynnościowy Nerki, co klinicznie manifestuje się złagodzeniem uczucia strachu (anksjoliza). Nie można więc powiedzieć, że dochodzi do bezpośredniego wzmocnienia obiegu czynnościowego Serca!

Zależności te przedstawia schematycznie tabela nr 14.

Tabela nr 14. Obiegi czynnościowe *A. vulgaris* w odniesieniu do diagnoz dla układu nerwowego wymienionych w monografii Komisji E.

Obieg czynnościowy (TCM)	Diagnoza dla układu nerwowego (EBM)
Wątroba i Pęcherzyk Żółciowy <i>orbis hepaticus</i>	padaczka, histeria, bezsenność, nerwice wegetatywne

⁴⁹¹ Bilikiewicz A. *Psychiatria dla studentów medycyny*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Wydanie II, Warszawa 1998.

⁴⁹² http://www.wikipedia.org_hysterie (25.03.2018).

⁴⁹³ www.flexicon.de_somatoforme_stoerung_neurasthenie (25.03.2018).

	(łagodny pozytywny wpływ terapeutyczny)
Śledziona i Żołądek <i>orbis lienalis</i>	depresja, hipochondria, neurastenia (łagodny pozytywny wpływ terapeutyczny)
Nerka i Pęcherz Moczowy <i>orbis renalis</i>	stany lękowe (łagodny pozytywny wpływ terapeutyczny)

Źródło: Opracowanie własne autora.

Innymi słowy, łagodny pozytywny wpływ terapeutyczny bylicy zwyczajnej na przedstawione diagnozy dla układu nerwowego nie powinien sprawiać dominującego wrażenia, jakie wypływa z lektury monografii Komisji E, bo może to prowadzić to nieprawidłowej terapii. Wrażenie to zanika przy konfrontacji z dwutysiącletnim dorobkiem globalnej medycyny holistycznej, opartej na udokumentowanym doświadczeniu klinicznym, ale nie każdy czytelnik monografii Komisji E ma tego świadomość. Dlatego należy zwrócić jego uwagę na fakt, że potencjał leczniczy *Artemisia vulgaris* L. przedstawiony w monografii Komisji E został w niezrozumiały sposób wzbogacony o wiele nieznanymi dotąd wskazań terapeutycznych, pochodzących z nowego obszaru zastosowań klinicznych.⁴⁹⁴

5. Holistyczna nomenklatura we wskazaniach do leczenia z wykorzystaniem *Artemisia vulgaris* L. stosowana w przedstawionych źródłach: od „*Materia Medica*” (I w.) Dioskuridesa, do „*Lehrbuch der biologischen Heilmittel*” („Podręcznik naturalnych środków leczniczych”) G. Madausa (Lipsk, 1938 r.)

Przedstawione powyżej ramy czasowe (I w. – 1938 r.) wynikają z analizy dwóch tabel głównych (Tabela A i Tabela B), będących załącznikami do niniejszej pracy.

Medycyna holistyczna definiowana jest jako „*medycyna opierająca się na założeniu, że stan umysłu, ducha i ciała wzajemnie wpływają na siebie i że należy leczyć cały organizm, a nie tylko jego chorą część*”⁴⁹⁵.

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) kierowała się tymi założeniami, ustalając nowoczesną definicję zdrowia, która brzmi: „*Zdrowie to nie tylko całkowity brak choroby czy kalectwa, ale także stan pełnego, fizycznego, umysłowego i społecznego dobrostanu*”⁴⁹⁶.

⁴⁹⁴ P. tabele główne dołączone do tej pracy –Tabela B; rząd: „Komisja E”, zaznaczone na różowo.

⁴⁹⁵ <https://sjp.pwn.pl/slovniki/holistyczny.html> (02.02.2018).

⁴⁹⁶ http://seremet.org/who_zdrowie.html (02.02.2018).

Takie sformułowanie (które ma bardziej charakter opisu niż definicji) sugeruje, że chodzi tu o dobro odczuwalne, a nie policzalne. Daje ono również jasny sygnał, że zdrowie to więcej niż tylko nieobecność chorób. Dzięki temu łatwiej sobie wyobrazić, że do opisu takiego stanu oraz jego zaburzeń wykorzystuje się zwroty jak „ciepły/ciepło”, „zimny/zimno”, „suchy/suchość”, „wilgotny/wilgotność”, „silny/wzmocnienie”, „słaby/osłabienie”, „nadmiar”, „niedobór”, oraz korzysta z porównań „szczęśliwy-smutny”, „bogaty-biedny”, „syty-głodny”. Nawet jeżeli takie zwroty (i podobne im sformułowania) straciły znaczenie w opisie status praesens współczesnego pacjenta (gdzie nacisk położony jest na opisywanie dolegliwości z anatomicznego punktu widzenia), dalej zasługują na stałe miejsce w fachowym słownictwie medycznym i nie powinny być z niego usuwane. Europejskie podejście do własnego dorobku naukowego sprawiło jednak, że w ciągu ostatnich stu lat medycznego rozwoju zwroty te zostały zapomniane lub stwierdzono, że ich aktualna wartość „nie jest udowodniona” dlatego ich stosowanie „nie może być polecane”.

W tabeli opisano holistyczne zwroty i sformułowania, które zostały użyte w opisach bylicy zwyczajnej w przeanalizowanych tekstach źródłowych niniejszej dysertacji. W konstrukcji tabeli zachowano chronologię historyczną. Źródła niezawierające nomenklatury holistycznej nie zostały uwzględnione. Jeżeli nieznana jest data pierwszej publikacji danego źródła, podano lata życia jego autora.

Tabela nr 15. Zestawienie holistycznych opisów bylicy w literaturze medycznej od I w. n.e. do 1938 r.

Autor	Tytuł dzieła	Holistyczny opis bylicy
Pedanius Dioskurides	„ <i>Materia medica</i> ” (ok. 60 r.)	<u>osusza, rozcieńcza</u> = działanie diuretyczne, przeczyszczające; pobudzające krwawienie miesięczne (są to <u>właściwości wtórne</u>), „zimna materia”
Pliniusz Starszy (23-79 r.)	„ <i>Naturalis historia</i> ”	z mąką jęczmienną, figą, mirrą (działanie addytywne)
Galen z Pergamonu (130-200 r.)	„ <i>De simplicium medicamentorum facultatibus</i> ”	<u>osusza na końcu pierwszego stopnia i początku drugiego stopnia, ogrzewa na końcu drugiego stopnia</u>
Zakonnicy klasztora w Lorsch	„ <i>Lorscher Arzneibuch</i> ” (790-795 r.)	zagotuj wszystko, odcedź i <u>przyłóż na pępek</u> , (właściwości rozgrzewające przeciw „zimnemu” zatruciu alkaloidami sporyszu)
Odo Magdunensis	„ <i>Macer Floridus</i> ” (1070 r.)	<u>wzmacnia żołądek</u> (razem z) pieprzem, imbirem, cynamonem (działanie addytywne)
Mattheus Platearius	„ <i>Circa instans</i> ” (ok. 1150 r.)	<u>osusza i ogrzewa na trzecim stopniu, wilgotność i zimno ciała, niewiasta: czy tłusto nabrzmiała (to jest wilgotna), czy na żołądku</u>

		<u>chuda (to jest sucha), niepłodność niewiast z powodu wilgotności, kurcze z zimna, na parcie stolca z powodu ochłodzenia, CAVE: suchość, z szantą zwyczajną, z goździkiem, z rdestem, z gałką muszkatołową. (działanie addytywne)</u>
Hildegarda z Bingen (1098-1179 r.)	„ <i>Physica</i> ”	<u>bardzo ciepłe, ogrzewa chory żołądek</u>
Bartholomäus Anglicus	„ <i>De proprietatibus rerum</i> ” (1250 r.)	<u>osusza, ogrzewa, niepłodność niewiast z zimna</u>
Albertus Magnus (1193-1280 r.)	„ <i>De vegetabilibus</i> ”	<u>osusza, ogrzewa, niepłodność niewiast z powodu wilgotności</u>
Konrad z Megenberg (1309-1374 r.)	„ <i>Buch der Natur</i> ”	<u>gorąca i sucha, niepłodność niewiast z powodu wilgotności</u>
Johann Wonnecke von Kaub	„ <i>Gart der Gesundheit</i> ” (1485 r.)	<u>osusza w trzecim stopniu, ogrzewa w trzecim stopniu, zimny żołądek rozgrzewa, zatkaną wątrobę i śledzionę przeczyszcza</u>
Adam Lonitzer	„ <i>Naturalis historia</i> ” (1551 r.)	<u>osusza w trzecim stopniu, ogrzewa w trzecim stopniu, ogrzewa wewnętrzne członki, szczególnie dla oziębionych niewiast, otwiera wewnętrzne członki jak śledzionę, wątrobę, macicę co są <u>zatkane przez zimną materię</u>, jest też pomocą dla mocno <u>nabrzmiałej i wzdętej śledziony</u>, z figami i mirrą ogrzewa, <u>czerwona bylica z muszkatem, z winem, rumiankiem, szałwią ogrzewa</u></u>
Otto Brunfels	„ <i>Herbarum vivae icones</i> ” (1530 r.)	<u>osusza w pierwszym stopniu, ogrzewa w drugim stopniu, ogrzewa żołądek, oczyszcza i ogrzewa macicę, biały upław i bezpłodność z zimna, gdy odbył wypada na zewnątrz, <u>wprowadź dym do odbytu i usiąść na gorącym miejscu</u></u>
Hieronymus Bock	„ <i>New Kräuterbuch</i> ” (1532 r.)	<u>ogrzewa i rozdziela, rozgrzewa wewnętrzne członki niewiast, <u>rozdziela</u> wstrzymana miesiączkę, do <u>wypadniętego odbytu</u> wprowadź najpierw dym z Olibanum i kalafonii, a potem <u>zasiądź na gorącej bylicy</u></u>
Leonhart Fuchs	„ <i>De historia striptum</i> ” (1542 r.) „ <i>New Kreüterbuch</i> ” (1543 r.)	<u>osusza w pierwszym stopniu, ogrzewa w drugim stopniu, otwiera zamkniętą macicę, razem z mirrą <u>zmieszana wyprowadza wilgotność z niewiast</u></u>

<p>Jakobus Theodorus Tabernamontanus</p>	<p>„<i>Neuw Kreuterbuch. Mit schönen künstlichen und leiblichen Figuren</i>” (1588 r.)</p>	<p>Ziolo bylicy ma siłę <u>ogrzewającą i osuszającą i rozdzielającą</u>, jest <u>ciepłe w trzecim i suche w drugim stopniu</u>; <u>otwiera zamkniętą macicę</u>, <u>ogrzewa członki rozrodcze</u>, <u>gdy pita na ciepło</u>, <u>bóle macicy z zimna i podmuchów wiatru</u>, dla kobiety <u>przechłodzonej</u> albo <u>z zimna niepłodnej</u>, bóle macicy <u>z zimna</u>, imbir, muszkat, cynamon <u>pić na ciepło</u> aby macicę <u>wzmocnić</u>, na <u>zatkaną wątrobę i śledzionę</u>, a obie <u>z zimna</u>, <u>gdy ciepła na łono położona</u>, <u>położona gorąca na pępek nadmierną wilgotność osusza</u>, pokonuje <u>ślamowatość</u>, bóle macicy <u>z zimna i wiatru</u>, <u>zimną zarazę usuwa</u>, <u>żabę pod językiem leczy</u>, <u>członków drzenie usuwa</u></p>
<p>Stephan Falimirz</p>	<p>„<i>O ziołach y o mocy gich</i>” (1534 r.)</p>	<p><u>ziolo ciepłe i suche w trzecim stopniu</u>, <u>otwierająca drogi żył dziecięcia</u>, w zastaniu i zamuleniu <u>wątroby i śledziony</u> <u>nieczystościami zimnemi</u>, <u>śledziona zatwardziała</u> albo <u>opuchła</u>, <u>ciepło okładać</u>, <u>dziecię umarłe wypędza</u>, <u>rzecz przyrodzona mocnie pobudza i ze śliwkami przywodzi</u>, na <u>żółtą niemocz z strony śledziony</u>, przyłożyć na <u>śledzionę zatwardziałą</u> albo <u>opuchłą</u>, tym paniam które mają <u>niepłodność z wilgoci</u> / ale tym paniam <u>suchego przyrodzenia</u> tedy nie ma być <u>dawano ono lekarstwo</u>, <u>posiła macice</u> aby poczęła <u>rychło</u></p>
<p>Marcin z Urzędowa</p>	<p>„<i>Herbarz polski</i>” (1595 r.)</p>	<p>Bylica jest <u>zagrzewającą w pośrodku wtórnego stopienia</u>, a <u>wysuszającą i wycieńczającą w pierwszym</u>, <u>zatchnienie macicy oddala</u>, Panie które <u>nie mogą rodzić dla tłuści</u>, wziąć <u>bylice / kurzego ziela tłuć</u> na proch / <u>muskatu</u> też przyłożyć.</p>
<p>Szymon Syreński</p>	<p>„<i>Zielnik Szymona Syreniusa</i>” (1613 r.)</p>	<p><u>rozgrzewająca we wtórnym a wysuszająca w pierwszym na końcu</u> albo <u>wtórnym na początku</u>, <u>mocą swą przyrodzona otwiera żyły zamulone y maciczne</u>, <u>ciepło pijąc</u>, <u>rozgrzewa zazięblą macicę</u>, <u>boleniu macicy jest lekarstwem</u> a zwłaszcza <u>z zimna i wietrzności zimnych</u>, <u>żołądek zimny rozgrzewa</u>, panie które dla <u>tłuści y otyłości macice</u> albo też dla <u>wilgotności tey zbytniej</u></p>

		<p>rodzić nie mogą, morzydło i gryzienie <u>okołopępkowe</u> okładać ciepło, maciczne bóleści <u>z zimney i wietrzney przyczyny</u> uśmierza, <u>wątrobę śledzionę z zimnych wilgotności</u> otwiera i wychędaża, <u>żyłom suchym</u> bolącym, paniom <u>niepłodnym z przyczyny macicy zimney</u>, <u>macicę wysusza z zbytnych wilgotności y ślamowatości</u> z niey wychędaża, bóle macicy uspakaja <u>z zimney przyczyny</u>, y <u>ozieblą rozgrzeje</u> y niepłodną sposobną do płodu uczyni, <u>żabę pod językiem</u> leczy, <u>mocz z zaziębnia</u> zbytniego <u>zastanowiony</u> pobudza, <u>macicę zapługawioną z ślamowatych wilgotności i zimnych</u> wychędaża, <u>nerwy albo żyły spięte</u> wzmacnia</p>
Różni autorzy polscy lub polskojęzyczni	Wybrane polskie źródła od XVIII w. do chwili obecnej	<p>oczyszcza wątrobę i śledzionę <u>z zimnej wilgotności</u>, <u>oczyszcza zatkaną wątrobę i śledzionę</u>, łagodzi ból <u>suchych żył</u>, leczy <u>żabę pod językiem</u> (1796 r.), <u>żółtaczką z zamkniętej śledziony i wątroby</u> (1905 r.), bóle miesiączkowe <u>z zimną</u> (1926 r.)</p>
Johann Schröder	„ <i>Arzney Schatz</i> ” (1685 r.)	<p><u>ogrzewa w pierwszym</u>, a osusza w drugim stopniu, przywodzi i <u>rozprasza</u> zastałe krwawienie miesięczne, „<u>ciężka potrzeba</u>” (epilepsja / padaczka)</p>
Johann Heinrich Zedler	„ <i>Großes volsständiges Lexikon aller Wissenschaften und Künste</i> ” (1732-1754 r.)	<p>W tekście: „<u>ogrzewa i wzmacnia</u>” ale to nie jest opinia autora! służy <u>przeziębionej macicy</u>, <u>ogrzewa i wzmacnia macicę</u>, <u>rozprowadza krew</u>, <u>uspokaja macicę</u>, <u>oczyszcza zatkaną wątrobę</u>, na <u>bezwładne ochłodzone członki</u>, na wszystkie bóleści macicy jak <u>zatkanie</u>, <u>pobudzenie</u>, <u>przeziębienie</u>, <u>oczyszczanie i wzmacnianie macicy</u>, MOXA w <u>zimnej podagrze</u> od <u>wilgotnych i śluzowatych nieczystości</u>, CAVE: <u>zapalenie i zacerwienie</u></p>
Hans Hermann Julius Hager	„ <i>Handbuch der pharmaceutischen Praxis</i> ” (1876 r.)	<p>Moksa (tylko w pierwszym wydaniu! -1876 r.)</p>
Gerhard Madaus	„ <i>Lehrbuch der biologischen Mittel</i> ” (1938 r.)	<p>W tekście: „<u>zatkanie wewnętrznych członków / ...które pochodzą z zimnej materii</u>” ale to nie jest opinia autora! w tekście: Bylica „<u>przeciwdziała zimnej</u>”</p>

		<p><i>truciźnie opium” ale to nie jest opinia autora! w tekście: „<u>usuwa zimną wilgotność, ogrzewa macicę i środek ciała, uspokaja macicę”</u> ale to nie jest opinia autora!</i></p>
--	--	---

Źródło: Opracowanie własne autora.

Porównanie przedstawionych powyżej holistycznych zwrotów i diagnoz europejskiej literatury medycznej ze wzorcami zaburzeń (BianZheng) piśmiennictwa TCM pozwala stwierdzić, że obie analizowane grupy źródeł posługują się tym samym językiem w opisie problemów zdrowotnych. Chińska wersja opisu brzmi nowocześniej i jest łatwiejsza w czytaniu, ponieważ napisana została językiem współczesnym i korzysta ze współczesnego słownictwa. Natomiast europejska literatura medyczna, ze względu na brak aktualizacji nomenklatury holistycznej począwszy od epoki oświecenia, posługuje się przestarzałymi wersjami językowymi (dotyczy to zarówno źródeł polskich, jak i niemieckich). W efekcie holistyczny język medycyny w Europie, który ulegał konsekwentnej degradacji przez ostatnie 200 lat sprawia, że współcześnie niektóre sformułowania mogą być niezrozumiałe. Pomimo tych różnic, zarówno współczesna nomenklatura chińska, jak i przestarzałe nazewnictwo europejskie mają ten sam „korzeń” w uniwersalistycznym postrzeganiu świata, dzięki czemu można je ze sobą porównać, a one mogą się „porozumieć”. W przypadku bylicy zwyczajnej obie wersje medycyny holistycznej (europejska i chińska) są zdania, że ta roślina ma właściwości ogrzewające i osuszające, dzięki czemu usuwa zimno i wilgotność. Obie potwierdzają również przynależność bylicy do obiegów czynnościowych Wątroby i Śledziony (a nie tylko organów w sensie anatomicznym), co według zasad TCM wyjaśnia jej wpływ i działanie na układ trawienny, krwawienia miesięczne, stabilizację narządów płciowych, stan oczu i wzroku, kurcze różnorodnej przyczyny, bóle hipochondrialne, bóle mięśni i ścięgien oraz wpływ na wybrane emocje i nastrój psychiczny. Należy pamiętać, że TCM rozpatruje każdy problem medyczny na płaszczyźnie cielesnej, intelektualnej i duchowej pacjenta.

6. Wnioski

Integracyjna ocena terapeutyczna bylicy zwyczajnej łączy jej tradycyjną pozycję leczniczą w medycynie holistycznej z najnowszymi wynikami badań medycyny opartej

na faktach, a współczesna nomenklatura TCM pozwala lepiej zrozumieć i zaktualizować zapomnianą przez ostatnie dwieście lat holistyczną medycynę Zachodu. Należy przy tym zauważyć, że większość aktualnych badań nad *Artemisia vulgaris* pochodzi z pozaeuropejskich ośrodków naukowych znajdujących się w krajach z silną pozycją medycyny holistycznej (Chiny, Korea, Japonia, Indie), gdzie między innymi walory smakowe zaliczane są do właściwości terapeutycznych. EBM XXI wieku nie podważa holistycznych wskazań do leczenia tą rośliną, ale je uzupełnia i rozszerza. Interesujące pole do współpracy obu systemów medycznych mogą stanowić badania nad jej zastosowaniem w celach kosmetycznych. Należy jednak podkreślić, że cały czas brakuje badań mających na celu potwierdzenie na probantach słuszności najstarszych wskazań do leczenia *A. vulgaris* L. czyli ginekologiczno-położniczych (na przykład bóli menstruacyjnych) oraz gastroenterologicznych (na przykład [funkcjonalne] zaburzenia trawienia [na tle zimna wewnętrznego]). Badania takie należałoby przeprowadzić wykorzystując współczesne protokoły dla badań klinicznych, to znaczy osadzonych w reżymie randomizowanych kontrolowanych badań klinicznych (RCT)⁴⁹⁷.

---

⁴⁹⁷ RCT - p. wykaz skrótów, s. 2-3.

IV. Podsumowanie całości badań i wnioski

1. *Artemisia vulgaris* i jej udokumentowany wkład w rozwój farmacji i medycyny Zachodu – spojrzenie historyczne

Poświęcona kobietom-boginiom we wszystkich starożytnych cywilizacjach naszego kręgu kulturowego – ku czci Artemisji w antycznej Grecji, Isis w Egipcie faraonów, Dianie w Cesarstwie Rzymskim - *Artemisia vulgaris* L. już przed tysiącami lat była stosowana do leczenia kobiecych dolegliwości, w oparciu o nozologię zbudowaną głównie na prymitywnych i uduchowionych przekonaniach. Ta wiara w leczniczą moc bylicy, pierwotnie tylko ezoteryczna, została potwierdzona praktyką, gdy wraz z powstaniem pierwszych holistycznych teorii medycyny w świecie antycznym, opierających się w głównej mierze na obserwacji zależności między człowiekiem, a otaczającą go przyrodą, roślina ta wykazywała swoje działanie, przede wszystkim w chorobach ginekologicznych i dolegliwościach okołoporodowych. Przez prawie 2000 lat, do XVIII wieku naszej ery, działanie to znajdowało stałe potwierdzenie w herbarzach i księgach medycznych, a jego teoretyczne uzasadnienie bazowało na systematycznej patologii humoralnej Galena z Pergamonu (130-200 r.).

Udokumentowana powszechność stosowania bylicy zwyczajnej w celach terapeutycznych znalazła odzwierciedlenie w bogactwie form preparatów, różnorodnych metod ich aplikacji, a także w samej ilości nazw tej rośliny zawartych już w piśmiennictwie medycznym epoki antyku. Starożytni autorzy w opisie surowca z *A. vulgaris* różnicowali między zieleń i korzeniem, przypisując im swoiste działania; zwrócili również uwagę na addytywne działanie rośliny z innymi roślinami-składnikami mieszanek ziołowych.

W średniowieczu, politeizm i pogańskie obrzędy dominujące wcześniej w leczeniu, zostały wykorzenione przez kler i zastąpione ziołolecznictwem, przy czym zioła pochodziły z przyklasztornych ogrodów i aptek. Wówczas utwierdzono się w przekonaniu, że *Artemisia vulgaris* posiada właściwości lecznicze, które zawdzięcza swoim dwóm własnościom podstawowym: jest ciepła i sucha. Dzięki temu rozgrzewa i odwadnia. Średniowieczna dokumentacja leczniczego działania ziół powiązała te własności z obserwowanym, również dobroczynnym, wpływem bylicy na bóle i stany spastyczne żołądka i jelit. Oprócz roślin leczniczych, farmacja i medycyna tego okresu znały i wykorzystywały prozdrowotne działanie minerałów (na przykład siarki), sporządzając na jej bazie wraz z bylicą zwyczajną antyseptyczne preparaty do stosowania zewnętrznego, na przykład maści. W średniowieczu

zaczęto również precyzować terapeutyczne dawki *A. vulgaris* oraz czas trwania terapii z jej udziałem.

Na dalszym etapie rozwoju holizmu w farmacji i w medycynie Zachodu profil terapeutyczny bylicy zwyczajnej wzbogacono o obiegi czynnościowe Śledziony i Wątroby (*orbis lienalis/orbis hepaticus*). Efektem klinicznym tego procesu było rozszerzenie „gastrycznego” spektrum jej działania o takie dolegliwości, u podstaw których leży zimno (wewnętrzne) lub zastój (np. krwi / XUE). W nomenklaturze medycyny holistycznej pojawiły się dzięki temu diagnozy takie jak „przeziębiona śledziona” albo „zatkana wątroba”. Zielniki XVI wieku opisywały bylicę zwyczajną jako „*matkę wszystkich ziel*”. Za tożsamy surowiec farmaceutyczny traktowano „bylicę białą” i „bylicę czerwoną”.

Okres rozkwitu medycyny holistycznej na Zachodzie przypadł na XVII i XVIII wiek. Bylicy zwyczajnej przypisano wówczas kolejną własność terapeutyczną – zdolność usuwania śluzowatości. Sposoby aplikacji *A. vulgaris* wzbogacono o kąpiele (parowe, napotne), a formy aplikacji o zastrzyki i wlewki dopochwowe. Był to czas potęgi handlowej Kompanii Wschodnioindyjskich, rozwijających aktywne kontakty z Cesarstwem Chin na wielu płaszczyznach, w tym na płaszczyźnie farmacji i medycyny. Pomijając oczywiste różnice językowe, nomenklatury obu światów medycyny holistycznej XVII i XVIII wieku, czyli Zachodu i Chin, posługiwały się uderzająco zgodnym terminem pojęć medycznych. Symbolicznym przykładem tej holistyczno-nomenklaturowej jedności może być wskazanie dla bylicy, które Johann Zedler opisuje w „*Leksykonie uniwersalnym*” z 1750 roku w rozdziale o *Artemisia*.

Zaleca on stosowanie bylicy zwyczajnej jako moksy – techniki terapeutycznej z Chin, polegającej na zbliżaniu do skóry palącej się kulki zbitej bylicy w następujących miejscach:

*„jest Moxa dla tak zwanej zimnej podagry, co od wodnych i śluzowatych wilgotności pochodzi, zamiast tej podagry gdzie zapalenie i zaczerwienienie na członkach się znajduje, gdzie Moxa duże i niebezpieczne trudności spowodować może”*⁴⁹⁸.

Dla ówczesnych lekarzy po obu stronach globu tak przedstawione wskazanie i przeciwwskazanie były zrozumiałe i oczywiste, a „*Leksykon*” potwierdzał „*duży efekt działania*”⁴⁹⁹.

---

⁴⁹⁸ Zedler J. H., op. cit., tom 21, kolumna 2015.

⁴⁹⁹ Ibidem.

Od końca XVIII wieku *Artemisia vulgaris* zaczyna w medycynie Zachodu tracić na znaczeniu. Nowa zachodnia medycyna – materialistyczna, a obecnie: medycyna oparta na faktach (EBM), od początku rozwija własny język i po pewnym czasie odcina się zupełnie zarówno od holistycznych korzeni, jak i od wszelkich kontaktów z holistycznym sposobem myślenia w medycynie. W XX wieku europejska szkoła medycyny holistycznej wraz z całym swoim dorobkiem popada w zapomnienie i „de facto” przestaje istnieć. Zastępuje ją spojrzenie skoncentrowane na szczególe, opisujące choroby, ich diagnozowanie i leczenie wybranymi pojedynczymi słowami i lekami, a najlepiej jednym słowem-diagnozą w połączeniu z terapią monopreparatem.

Taki los spotyka również *Artemisia vulgaris* Medycyna oparta na faktach, pod auspicjami Komisji E działającej przy Ministerstwie Zdrowia RFN, w 1989 roku oficjalnie poddaje w wątpliwość lecznicze działanie bylicy zwyczajnej, ignorując historyczne i holistyczne opisy jej wykorzystywania w ubiegłych stuleciach i tysiącletniach. Po analizie składu chemicznego w ocenie napisano, że „roślina ma potencjał alergiczny i poronny”, w efekcie czego „odradza się jej stosowania”. Dwa tysiące lat udokumentowanych obserwacji prozdrowotnego działania tego zioła zostało zignorowane przez EBM.

W XXI wieku, dzięki przyznaniu Nagrody Nobla z medycyny badaczce z Chin - profesor Tu Youyou, która udowodniła dużą skuteczność terapeutyczną bylicy jednorocznej (*Artemisia annua* L.) w walce z malarią - nastąpił znaczny wzrost zainteresowania badaniami innych gatunków rodzaju *Artemisia* L., w tym bylicy zwyczajnej. W efekcie tego zainteresowania dla bylicy zwyczajnej udokumentowano profesjonalnymi badaniami naukowymi imponującą listę właściwości biologicznych: aktywność antyoksydacyjną, hipolipemiczną, hepatoprotekcyjną, przeciwskurczową, broncholityczną, przeciwbólową, inhibicyjną dla MAO, przeciwnadciśnieniową, estrogenową, cytotoksyczną, przeciwbakteryjną i przeciwgrzybiczą, przeciwzapalną, antyalergiczną, przeciwmalaryczną, przeciw pasożytniczą i owadobójczą. Sugerowana jest również aktywność przeciwwirusowa⁵⁰⁰. Aktualnie bylicą zwyczajną interesuje się również przemysł kosmetyczny. Pomimo tych danych, wskazania ginekologiczne i gastroenterologiczne dla bylicy zwyczajnej wraz z metodami terapii przy użyciu jej preparatów opisywane są we współczesnym piśmiennictwie naukowym wyłącznie w ramach „zastosowań w medycynie tradycyjnej”.

---

⁵⁰⁰ Cheng B. H., Zhou X., Wang Y., Chan J. Y., Lin H. Q., Or P. M., Wan D. C., Leung P. C., Fung K. P., Wang Y. F., Lau C. B. *Herb-drug interaction between an anti-HIV Chinese herbal SH formula and atazanavir in vitro and in vivo*, „J. Ethnopharmacol”, 2015, 162, ss. 369–376.

2. Współlistnienie medycyny opartej na faktach (EBM) i medycyny holistycznej we współczesnym portrecie terapeutycznym *Artemisia vulgaris* L. oraz znaczenie TCM w tym procesie

Z dzisiejszego punktu widzenia integracja nauki i wiedzy między dwoma medycznymi systemami: EBM i holistycznym (reprezentowanym przez współczesną szkołę TCM), wydaje się być w przypadku *Artemisia vulgaris* L. jeszcze bardzo odległa. Medycyna oparta na faktach (EBM) ma wielkie opory by zaakceptować jakikolwiek ślad holistycznego myślenia w medycynie, a sam sposób organizacji systemów ochrony zdrowia w krajach stosujących zasady EBM w praktyce, z jego mnóstwem specjalizacji i podspecjalizacji nie sprzyja w żadnym stopniu stworzeniu ujednoczonego wizerunku jakiegokolwiek problemu medycznego. TCM natomiast cały czas aktualizuje swój zintegrowany obraz świata i człowieka, szukając przy tym nowych rozwiązań terapeutycznych dla nadchodzących wyzwań medycznych. Chińczycy korzystają przy tym chętnie z zachodniej wiedzy, bo tradycyjnej chińskiej medycynie łatwiej zaimplementować do swojej struktury leczenia wybrany fragment medycyny materialistycznej niż zachodniej medycynie wdrożyć myślenie holistyczne. Przykładem takiej implementacji współczesnej medycyny Zachodu do struktur i realiów współczesnej „wersji” TCM, która ma miejsce obecnie w Chinach, jest rozszerzanie spektrum diagnostyki i leczenia okulistycznego lub laryngologicznego opartych na TCM (holistyczny wywiad chorobowy, ziołolecznictwo i akupunktura), o nowoczesne pracownie diagnostyczne w połączeniu z infrastrukturą bloku operacyjnego, umożliwiającą zabiegi lecznicze według współczesnych standardów EBM.

Na Zachodzie, wyzwania rozwoju cywilizacyjnego XXI wieku i związane z tym skutki zdrowotne, coraz częściej zmuszają terapeutę do poszukiwania takich dróg terapeutycznych, które wiodą do jedności między ciałem i psychiką. W próbówce, pod mikroskopem albo w analizie genomu, ciężko będzie je znaleźć lub po prostu nie jesteśmy jeszcze tak daleko zaawansowani w postępie naukowym. Pomimo takich argumentów EBM dalej pozostaje skoncentrowana wyłącznie na analizie szczegółu i nie pozwala sobie na żadne odstępstwo od wytycznych, starając się odpowiedzieć na wszystkie pytania w sterylnych laboratoriach, z wykorzystaniem najnowocześniejszego sprzętu. Taki sposób prowadzenia badań nie pozwala jednak w pełni odpowiedzieć na aktualne potrzeby zdrowotne społeczeństwa. Plaga chorób i dolegliwości psychosomatycznych w świecie zachodnim jasno pokazuje, że ludzie muszą żyć w większej zgodzie z własnym otoczeniem; potrzebują harmonii w życiu, aby zachować zdrowie. Zalecenia Hipokratesa z antycznej Grecji znów stają się aktualne, a historia

medycznych rozważań powraca do punktu wyjścia. Poszukiwanie holistycznych rozwiązań w bagażu doświadczeń medycyny Zachodu jest jednak utrudnione, bo rozwój holistycznej medycyny na Zachodzie zatrzymał się dwieście lat temu i od tej pory nie był aktualizowany. W efekcie, wiedza tam zawarta jest przestarzała i niezrozumiała dla współczesnego badacza. Dlatego pomocne i wskazane jest sięgnięcie do współczesnej szkoły tradycyjnej chińskiej medycyny, dzięki której można uzupełnić holistyczne informacje o *Artemisia vulgaris* TCM posługując się przy tym nowoczesnym językiem i dlatego pomaga odświeżyć zapomniane zwroty i sformułowania oraz nadać im aktualne znaczenie.

Dla *Artemisia vulgaris* tradycyjna chińska medycyna znalazła wskazania przede wszystkim przy dwóch wzorcach zaburzeń (BianZheng): **Zastoju Qi wątroby** (Gan Qi Zhi) oraz przy **Oslabieniu Qi Śledziony** (Pi Qi Xu). Tymi dwoma wskazaniami pokrywa się z historycznym dorobkiem medycyny holistycznej Zachodu oraz nadaje mu aktualny charakter. Dzięki temu można uzyskać portret bylicy zwyczajnej w najnowszej holistycznej wersji. Według niej, bylica nadaje się, w zależności od dawki, zarówno do zapobiegania jak i leczenia dolegliwości okołomenstruacyjnych związanych z zimmem lub stresem, a także dolegliwości w obrębie jamy brzusznej, które mają tę samą przyczynę (zimno/stres). Oprócz tego bylica posiada właściwości reologiczne i anksjolityczne, dzięki czemu obniża gotowość do skurczów, tików, drżeń i napadowych stanów nagłych (padaczka, wybuchy agresji). Wszystkie wymienione działania terapeutyczne bylicy zwyczajnej wynikają z jej potwierdzonego klinicznie wpływu na obiegi czynnościowe Wątroby i Śledziony (przypisywany jej wpływ na obieg czynnościowy Nerki odgrywa w praktyce klinicznej rolę drugorzędną). Należy jeszcze raz podkreślić, że spektrum terapeutyczne bylicy zwyczajnej analizowane według współczesnych standardów TCM pokrywa się i uzupełnia europejskie obserwacje właściwości klinicznych tej rośliny, dokonane i udokumentowane w ciągu ostatnich osiemnastu wieków praktykowania medycyny holistycznej na Zachodzie (tzn. do XIX wieku).

3. Aspekt integracyjny we współczesnym opisie *Artemisia vulgaris* - wyzwania

Artemisia vulgaris L. - roślina lecznicza głęboko zakorzeniona w europejskiej tradycji farmaceutycznej i medycznej - po wyciągnięciu ze skarbnicy zapomnianych holistycznych doświadczeń leczniczych i odświeżeniu wskazań terapeutycznych w myśl aktualnych holistycznych zasad, jawi się niezmiennie jako sprawdzony środek w walce z dolegliwościami

okołomenstruacyjnymi oraz układu trawienia, które mają za przyczynę dwa czynniki chorobotwórcze: zimno i/albo stres. Według współczesnej szkoły nauczania i praktykowania TCM, wspólną cechą obu wymienionych czynników chorobotwórczych jest spowolnienie, ograniczenie lub blokada swobodnego przepływu (Qi/Xue) w organizmie lub w meridianach, czego efektem klinicznym jest ból (zlokalizowany albo w miejscu blokady przepływu albo rozlany w obszarze zaatakowanego i zablokowanego obiegu czynnościowego). Zarówno patologiczne działanie, jak i efekty kliniczne obecności zimna oraz stresu w organizmie ludzkim można zdefiniować posługując się nomenklaturą EBM (np. wyszczególnienie dolegliwości związanych ze stresem albo dokładny opis bólu). Gdyby EBM udało się spojrzeć w badaniach nad bylicą zwyczajną pod takim kątem, bez wątpienia powstałby jeszcze lepszy całościowy portret tej wartościowej rośliny leczniczej.

Niniejsza dysertacja podkreśla możliwości konwergencji między EBM i współczesnym holizmem opartym na TCM. Naukową płaszczyznę dla tej konwergencji mogłyby stanowić badania na probantach w reżimie randomizowanych kontrolowanych badań klinicznych (RCT) dla preparatów doustnych *Artemisia vulgaris* L., przyjmowanych w sytuacjach tradycyjnych dla tej rośliny diagnoz, zakodowanych w systemie ICD-11; na przykład:

- Zaburzenia miesiączkowania, ICD-11: GA20
- Brak miesiączki, skąpe i rzadkie miesiączki, ICD-11: GA20.0Y
- Powikłania ze strony układu żylnego w okresie połogu, ICD-11: XY9P
- Mięśniak gładkokomórkowy macicy, nie określony, ICD-11: 2E86.0
- Biegunka czynnościowa, ICD-11: DD91.2
- Kurcz odbytu, ICD-11: DB72.0
- Opadanie żołądka (Gastroptoza), ICD-11: DA40.5
- Dyspepsja, ICD-11: MD92

Ilustracja 27. Zdjęcie *Artemisia vulgaris* L. na stanowisku naturalnym.

Źródło: <http://plants-of-styria.uni-graz.at/images/artemisia-vulgaris.html> (20.01.2022).

Ilustracja 28. Zdjęcie zaszuszonego egzemplarza *Artemisia vulgaris* L.

Źródło: Zdjęcie autora.

V. Słowniczek podstawowych terminów stosowanych w TCM⁵⁰¹

Terminy zostały przedstawione w słowniczku zgodnie z ich kolejnością pojawienia się w tekście dysertacji. Każdy z terminów oznaczono w tekście nawiasem klamrowym { }, gdy pojawił się w tekście po raz pierwszy. Numer strony, na której dany termin wystąpił po raz pierwszy umieszczono w słowniczku przed każdym terminem. Jeżeli w definicji terminu wykorzystano inny termin zawarty w tym słowniczku, został on każdorazowo zapisany *kursywą*. Wszystkie terminy i wszystkie słowa mające odniesienie do teorii TCM zostały w słowniczku zapisane dużą literą.

(s.12) **Wzorce Zaburzeń (BianZheng)** – chiński odpowiednik następujących terminów medycznych stosowanych w EBM: syndrom, diagnoza, choroba. Według holistycznej nozologii TCM terminy te zawierają się w sobie i nie są rozpatrywane osobno. Nozologiczno-filozoficzny rdzeń każdego wzorca zaburzeń (BianZheng) stanowi założenie, że u podstaw doszło w nim do zachwiania równowagi (naruszenia harmonii) *zasady Yin/Yang* (czyli między Yin a Yang). Przykładami Wzorców Zaburzeń (BianZheng) są: Niedobór (Osłabienie) *Qi* Śledziony, Zastój *Xue*, Biegunka z *Zimna*, Blokada przepływu *Qi* w *Meridianach* z powodu urazu i inne.

(s.21) **Zasada Yin/Yang** – koncepcja filozoficzna; jeden z „kamieni węgielnych” nozologii TCM. Nie uznaje Absolutu i ostatecznie zdefiniowanych granic, ale uznaje nierozzerwalność (nierozdzielność) Yin i Yang. Stan zdrowia oznacza równowagę między Yin i Yang. Stan rozdziału między Yin i Yang jest równoważny ze śmiercią organizmu. Yin reprezentuje ciszę, bezruch, zimno (np. sen jest Yin, woda jest Yin, zima jest Yin), a Yang to dźwięk, dynamika, ciepło (np. radosne dziecko jest Yang, wiatr jest Yang, ogień jest Yang). Zależność Yin/Yang jest porównywalna z relacją w parze: układ współczulny – układ przywspółczulny w EBM. Według koncepcji Yin/Yang wszystkie istniejące określenia są względne – nie ma białego i czarnego, jest tylko jaśniejsze i ciemniejsze. Podobnie wszelkie przeciwieństwa nigdy nie są statyczne, ale ciągle ulegają nieustannym przemianom (ciemniejsze przechodzi w jaśniejsze i na odwrót). Yin/Yang nie oznacza absolutnych przeciwieństw (z wyjątkiem Nieba i Ziemi), nie jest również alternatywą mówiącą: albo-albo. Polega ona na względności wszystkich rzeczy i czynności.

---

⁵⁰¹ Definicje terminów stosowanych w TCM zawarte w słowniczku zostały sporządzone przez autora niniejszej dysertacji na podstawie analizy pozycji [301], [316], [322], [323], [334], [340], [341], [344], [355] bibliografii tej dysertacji.

Ilustracja 29. Symbol Yin/Yang.

Źródło: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Taijitu#>. (21.03.2022)

(s.40) **Wilgotność** – jeden z *czynników chorobotwórczych [Przyczyn chorób (Bing Yin)]*, o charakterze *Yin*. Powoduje spowolnienie lub zablokowanie krążenia *Qi* i Płynów Organicznych *JinYe*. Ból wywołany przez Wilgotność jest tępy, przewlekły i towarzyszy mu odczucie ociężałości. Wilgotność zewnętrzna jest czynnikiem klimatycznym, a wewnętrzna ma najczęściej podłoże dietetyczne (nadmiar mleka i cukru). Działanie patologiczne Wilgotności nabiera szczególnej siły, gdy istnieje uszkodzenie *obiegu czynnościowego Śledziony*.

(s.40) **Śluz** - jeden z *czynników chorobotwórczych [Przyczyn chorób (Bing Yin)]*, o charakterze *Yin*; rodzaj zagęszczonej *Wilgotności*. Powstaje wskutek osłabienia funkcji *Śledziony*. Śluz może mieć postać widoczną, jak np. plwocina, wydzielina oskrzeli lub niewidoczną (guzki pod skórą, guzki tarczycy, kamienie żółciowe, mięśniaki macicy). Śluz ma tendencje do blokowania *Meridian* i powodowania zaburzeń czucia. Śluz wywołuje ogólną ociężałość, także umysłową. UWAGA: Pojęcie śluzu w nozologii TCM jest jednym z trudniejszych do zrozumienia dla terapeuty wykształconego według zasad EBM (P.Klin).

(s.45) **Zimno** – jeden z *czynników chorobotwórczych [Przyczyn chorób (Bing Yin)]*, o charakterze *Yin*. Zarówno w naturze, jak i w ciele człowieka, wpływ Zimna powoduje spowolnienie wszelkiej aktywności i ruchu, co w TCM jest równoznaczne z Osłabieniem, Zastojem lub Zablokowaniem swobodnego przepływu *Qi* i *XUE*. To z kolei wywołuje (bardzo) silny ból, który ustępuje po ogrzaniu, a nasila się przy dalszym ochładzaniu. Zimno może być pochodzenia zewnętrznego (np. z powodu zimnej pory roku, przebywania w zimnej wodzie, po spożyciu zimnego napoju lub posiłku) lub wewnętrznego, spowodowanego Niedoborem *Yang*. Zimno zewnętrzne i wewnętrzne mogą łączyć się razem i nawzajem potęgować swoje szkodliwe działanie.

(s.50) **Czynniki chorobotwórcze [Przyczyny chorób (Bing Yin)]** – medycyna chińska rozróżnia następujące rodzaje przyczyn chorób:

- czynniki klimatyczne: *Wiatr, Zimno, Ogień* (gorąco), gorąco lata, *Wilgotność*, suchość,
- czynniki epidemiczne,
- czynniki emocjonalne: gniew, radość, troska, dociekliwość, smutek, strach,
- błędy w odżywianiu,
- nadmiar lub brak fizycznego obciążenia,
- zaburzenia chorobowe Substancji Podstawowych: *Qi, XUE, Jing* (Esencja), *Shen* (Duch), *Jin Ye* (Płyny Organiczne), (p. *Qi*)
- urazy mechaniczne,
- choroby pasożytnicze,
- obecność *Śluzu* (zagęszczonej *Wilgotności*).

(s.51) **Śledziona** – jako narząd Zang (mięszowy) będący elementem *Obiegu czynnościowego narządów Zang Fu* jest odpowiedzialna za przyjmowanie, przemianę i rozdział pożywienia oraz za transport Substancji Podstawowych (p. *Qi*) uzyskanych w wyniku tego rozdziału. Do prawidłowego funkcjonowania potrzebuje środowiska suchego i ciepłego. Funkcja fizjologiczna Śledziona jest ściśle związana z Żołądkiem (narząd Fu, jamowy), z którym tworzy parę Narządów Zang Fu oraz wspólny *Obieg Czynnościowy*.

(s.51) **Wątroba** - jako narząd Zang (mięszowy) będący elementem *Obiegu czynnościowego narządów Zang Fu* jest odpowiedzialna za utrzymanie swobodnego i równomiernego przepływu energii *Qi* w całym organizmie. Wątroba nie ma wpływu na ilość *Qi* ani siłę jego krążenia. Cztery główne parametry wskazujące na utrzymywanie przez Wątrobę swobodnego przyływu *Qi* to: zrównoważenie emocjonalne, dobre trawienie, wydzielanie żółci i regularne miesiączkowanie. Funkcja fizjologiczna Wątroby jest ściśle związana z Pęcherzykiem Żółciowym (narząd Fu, jamowy), z którym tworzy parę Narządów Zang Fu oraz wspólny *Obieg Czynnościowy*.

(s.77) **Qi** – bardzo ogólne pojęcie jednej z życiowych energii w filozofii Dalekiego Wschodu. Nie istnieje żadna powszechnie uznana ścisła definicja *Qi* i w Chinach często można spotkać się ze stwierdzeniem, że *Qi* nie można zdefiniować. *Qi* może przyjmować różne formy, zarówno o charakterze materialnym, jak i niematerialnym. Cała żywa i martwa natura posiada *Qi*. Także kamień, powietrze, roślina i zwierzę. *Qi* w aspekcie medycznym TCM jest jedną

z Substancji Podstawowych (obok *XUE*, *Jing* (Esencji), *Shen* (Ducha), *Jin Ye* (Płynów Organicznych), a także jest potencjałem energetycznym wyrażającym się zarówno w cielesnej, jak i w duchowej sferze człowieka. *Qi* żywego organizmu jest w ciągłym ruchu, zmieniając przy tym swoją konsystencję. *Qi* jest nierozzerwalnie powiązane z *XUE*. Dla potrzeb medycyny rozróżnia się sześć rodzajów *Qi*: 1) pierwotne (*Yuan Qi*), 2) płucne (*Zong Qi*), 3) pokarmowe (*Gu Qi*), 4) zasadnicze (*Zhen Qi*), 5) odżywcze (*Ying Qi*), 6) obronne (*Wei Qi*).

(s.77) **XUE** (wym: ŚŁE) – jedna z Substancji Podstawowych (p. *Qi*), która jest najbardziej zbliżona do *Qi*. W TCM uważana za formę *Qi*, o bardziej materialnej i gęstej konsystencji - *XUE* to materialna forma *Qi* płynąca w naczyniach. W porównaniu do *Qi*, które ma charakter *Yang* (jest dynamiczne i zmienne), *XUE* ma charakter *Yin* (pomimo tego, że jest w ruchu nie zmienia swojej formy/postaci). *XUE* jest płynem fizjologicznym zawierającym krew i limfę, który przepływa w *Meridianach*. (Krew w rozumieniu EBM jest w TCM płynem *Jin* należącym do płynów *Jin Ye* - Płynów Organicznych). Najczęstsze patologie *XUE* to Osłabienie i Zastój, rzadziej Gorąco. *XUE* jest nierozzerwalnie powiązane z *Qi*.

(s.86) **Wiatr** – jeden z czynników chorobotwórczych [*Przyczyn chorób (Bing Yin)*] o charakterze *Yang*. Syndromy Wiatru przyjmują postać Przepelnienia i mają szczególną skłonność do uszkodzania *XUE* i *Yin*, a także do manifestowania się w górnej połowie ciała. Rozróżnia się Wiatr Zewnętrzny, który wnika do organizmu przez skórę i na ogół bywa kojarzony z wczesnymi stadiami chorób infekcyjnych (niewielka gorączka, ból głowy, zatłoczony nos, ból gardła) oraz Wiatr Wewnętrzny, powstający z ekstremalnego Gorąca, nadczynności *Yang Wątroby* i osłabienia *XUE Wątroby*, manifestujący się skurczami, drgawkami, zawrotami głowy, udarami mózgu i nagłą utratą świadomości. Wspólną cechą objawów Wewnętrznego i Zewnętrznego Wiatru jest nagłość występowania objawów i szybka zmiana ich lokalizacji.

(s.118) **Obieg czynnościowy (o. cz.) narządów/organów (Zang Fu)** – według fizjologii TCM jednostka funkcjonalna, składająca się z czterech elementów: określonej pary narządów *Zang Fu* (narządów Pełnych i Pustych (mięszkowych/jamowych)) oraz towarzyszących im dwóch *Meridianów* (Meridianu narządu Pełnego (*Zhang*) i Meridianu narządu Pustego (*Fu*)). W organizmie ludzkim występuje dwanaście parzystych Obiegów Czynnościowych (6 *Yin* + 6 *Yang*) oraz dwa nieparzyste. Narządy *Yin* (Pełne/mięszkowe [**Zang**], np. *Wątroba*, *Śledziona*, *Nerki*) odgrywają w TCM „ważniejszą” rolę fizjologiczną niż narządy *Yang* (Puste/jamowe [**Fu**], np. *Pęcherzyk Żółciowy*, *Żołądek*, *Pęcherz Moczowy*), które pełnią rolę

„wspomagającą” dla odpowiadającego im narządu Yin, z którym tworzą parę narządów Zang Fu. Przykładami *Obiegów Czynnościowych Narządów Zang Fu* są: (o. cz.) Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego, (o. cz.) Śledziony i Żołądka, (o. cz.) Nerek i Pęcherza Moczowego i inne.

(s.122) **Moksa (MOXA, Moksybustia)** – jedna z technik terapeutycznych w TCM, polegająca na stymulowaniu punktów akupunktury za pomocą ciepła, które pochodzi ze spalania zioła (pierwotnie *Artemisia argyi*, obecnie *Artemisia princeps* lub *Artemisia vulgaris*). Stymulacja ciepłem polega na zbliżaniu do skóry zapalonego na jednym końcu ziołowego preparatu w kształcie cygara lub nasadzaniu na wbitą w skórę igłę do akupunktury zapalonego na dalszym końcu małego, ziołowego cylindra. Terapia ciepłem za pomocą Moksy pomaga przede wszystkim ogrzać *Meridiany*, wydalic *Zimno* i *Wilgotność* oraz wzmocnić układ odpornościowy. Badania naukowe efektów moksybustii donoszą o wzroście liczby czerwonych krwinek, białych krwinek i płytek krwi wokół leczonego obszaru, poprawę wchłaniania tlenu przez komórki organizmu oraz poprawę krążenia krwi. Wielu pacjentów zgłasza ciepłe, kojące uczucie podczas i po sesji Moksa.

(s.171) **Organ/Narząd Zang** – inaczej: organ Pełny/mięsisty. Do organów Zang zalicza się: *Wątroba*, *Serce*, *Śledziona*, *Płuca*, *Nerki*. Organ Zhang stanowi fizjologicznie i nozologicznie dominujący element swojego *Obiegu czynnościowego* (o. cz.) (*narządów/organów Zang Fu*). UWAGA: pojęcie narządu/organu znane z EBM stanowi w *Obiegu Czynnościowym* tylko jeden z wielu jego składników, a największa zbieżność z EBM dotyczy (zaledwie) anatomii narządu i jego anatomii topograficznej.

(s.172) **Meridiany** – obok naczyń krwionośnych, nerwów i naczyń limfatycznych TCM wyróżnia pojęcie systemu Meridianów. TCM rozumie to pojęcie jako sieć kanałów energetycznych, w których po całym ciele krąży (jest rozprawdzana) energia *Qi*. Wyróżnia się 12 Meridianów Głównych, 12 Parameridianów, 8 Meridianów Nieparzystych oraz Meridiany Siatkowate. Meridiany są tworzone za pomocą dokładnie zlokalizowanych na powierzchni ciała punktów akupunktury, które stanowią ujście Meridianów na zewnątrz ciała. Meridiany Główne są ściśle połączone z *obiegami czynnościowymi narządów Zang Fu*.

(s.173) **Meridian Małego Yang** – dzieli się na Meridian ręki *Potrójnego Ogrzewacza* i Meridian stopy Pęcherzyka Żółciowego. W tej dysertacji uwzględnione z powodu syndromów *Zimna* i bólu nóg w przebiegu Meridianu stopy (ból podudzi).

(s.173) **Powierzchnia** – w TCM terminem tym opisuje się skórę i tkankę podskórną. Powierzchnia jest siedzibą *Wei-Qi* (p. *Qi*) czyli *Qi* obronnego – pierwszej (najbardziej zewnętrznej) granicy między organizmem a światem zewnętrznym. W nozologii TCM Powierzchnia ma znaczenie w Teorii Powstawania Chorób z Ciepła (chorób infekcyjnych) - Wen Bing Lun.

(s.173) **Wei Qi (Qi obronne)** – jeden z sześciu rodzajów *Qi*. Rezyduje przede wszystkim na *Powierzchni*. Ma korzenie w *Dolnym Ogrzewaczu (Nerki)*, odżywane jest w *Środkowym Ogrzewaczu*, a rozdziawia ulega w *Górnym Ogrzewaczu*, w *Obiegu Czynnościowym Płuc* i stamtąd jest transportowane do *Powierzchni*.

(s.173) **Nerka** – jako narząd *Zang* (p. *Obieg czynnościowy (o.cz.) narządów Zang Fu*) jest odpowiedzialna za ochronę wrodzonej Esencji *Jing*, gromadzenie nabytej Esencji *Jing* w szpiku i rdzeniu kręgowym, stan kości i rozmnażanie. Dalsze (ale nie drugorzędne) jej funkcje to przyjmowanie i utrzymywanie *Qi* oraz gospodarka wodna organizmu. Nerki stanowią podstawę *Yin* i *Yang* – są źródłem *Yin* i *Yang* dla wszystkich *narządów/organów Zang Fu*.

(s.177) **Dusza (Hun)** – stan duchowy elementu Drzewo (jednej z pięciu składowych *teorii pięciu faz/elementów (Wu Xing)* i *obiegu czynnościowego Wątroby*. Tłumaczenie tego terminu (Hun) można opisać słowami „dusza eteryczna” lub „dusza wędrująca”; spośród wszystkich stanów duchowych nauczanych w taoizmie, konfucjanizmie i buddyzmie, Hun jest najbardziej zbliżona do zachodniego pojęcia duszy. Funkcjonalnym ekwiwalentem jej „wędrującego” charakteru jest *Wiatr* (składowa elementu Drzewo z *Teorii pięciu faz*), a w opisie *Obiegu Czynnościowego Wątroby* jest to zdolność *XUE* do bycia w ciągłym ruchu (cecha konieczna dla prawidłowego funkcjonowania tego obiegu).

(s.178) **Ogień** – jeden z *Czynników Chorobotwórczych [Przyczyn chorób (Bing Yin)]* o charakterze *Yang*, silniejszy od Gorąca. Ogień w swym działaniu patologicznym unosi się do góry w obręb głowy i tworzy zaburzenia z Przepelnienia. Może atakować *Shen* powodując zmiany psychiczne – bezsensowność, stany lękowe, niepokój i wybuchy gniewu. Oprócz tego silnie wysusza, prowadząc do utraty *Yin* i powodując krwawienia. Często wchodzi w kombinacje z *Wilgotnością*, tworząc Syndrom Złożony Wilgotnego Gorąca. Ogień to również nazwa jednego z elementów *Teorii pięciu faz*. W rytmie dobowym fazie Ognia odpowiada godzina od 11:00 do 15:00 i od 19:00 do 23:00, a w rytmie rocznym - pora lata.

(s.181) **Środkowy Ogrzewacz** – jedna z trzech funkcjonalnych składowych *Potrójnego Ogrzewacza*. Środkowy Ogrzewacz znajduje się między przeponą i pępkim, zawiera Śledzionę i Żołądek. Jest odpowiedzialny za prawidłowe trawienie, wchłanianie i dystrybucję *Qi* pokarmowego (p. *Qi*), które służy za podstawę do „produkcji” *Qi* i *XUE*. Ze względu na przypisywane mu zadanie fizjologiczne określaną jako „beczka fermentacyjna”.

(s.184) **Jing (Esencja)** – jedna z *Substancji Podstawowych* organizmu nierozdzielnie połączona z *Qi* i *XUE*. Stanowi źródło materialnej podstawy ludzkiego ciała. Ma bardzo duże znaczenie dla wzrostu i rozwoju organizmu, a także wpływa na rozmnażanie. Rozróżnia się Jing wrodzone (przedurodzeniowe i nieodnawialne), nabyte i Jing *Obiegu Czynnościowego* Nerek. Siedzibą wszystkich wymienionych rodzajów *Jing* jest *Obieg Czynnościowy* Nerek.

(s.184) **Ming Men** („Brama Życia”) – prawa nerka lub hipotetyczny narząd znajdujący się między nerkami, często utożsamiany z *Yang Nerek*. Ming Men jest źródłem ciepła w organizmie, a jego najważniejszą rolą jest gromadzenie *Qi* pierwotnego (Yuan Qi), nabytego od rodziców. Ma również duże znaczenie w zachowaniu funkcji seksualnych oraz w ocieplaniu macicy. Posiada własny punkt akupunktury o tożsamej nazwie, na nieparzystym *meridianie* Du Mai (Du 4), zlokalizowany poniżej wyrostka kolczystego drugiego kręgu lędźwiowego.

(s.185) **Potrójny Ogrzewacz (San Jiao)** – narząd/organ Fu (Pusty/jamowy), należący do *systemu narządów Zang Fu*. Prezentuje trzy jamy ciała zwane trzema Ogrzewaczami: *Górny Ogrzewacz* (powyżej przepony), zawierający Serce i Płuca, *Środkowy Ogrzewacz* (między przeponą a pępkim), zawierający Śledzionę i Żołądek oraz *Dolny Ogrzewacz* (poniżej pępka), zawierający *Wątrobę, Nerki, Jelito Cienkie, Jelito Grube* oraz *Pęcherz Moczowy*. *Obieg czynnościowy* Potrójnego Ogrzewacza bierze udział w ocieplaniu narządów wewnętrznych. Pod jego wpływem *Substancje Podstawowe* (p. *Qi*) ulegają zamianie w „parę” (wg. fizjologii TCM oznacza to, że materializują się w innej formie - często „lotnej”). Obieg ten wprowadza *Qi* w ruch, reguluje krążenie płynów Jin Ye (Płyny Fizjologiczne), a także ich wzajemne oddziaływanie na siebie w obrębie całego ciała. O Potrójnym Ogrzewaczu mówi się, że „ma nazwę, lecz nie posiada formy”. Opis Potrójnego Ogrzewacza z użyciem nomenklatury EBM mógłby zawierać następujące pojęcia: odporność, hormony, neuroprzekaźniki, metabolizm, limfa, gruczoły, homeostaza.

(s.186) **Reguła ośmiu zasad (Ba Gang)** – metoda diagnostyczna w TCM stosowana w ramach diagnostyki różnicowej chorób. Składa się z czterech podwójnych elementów (4x2=8) opisanych jako pary: 1) Gorąco-Zimno 2), *Yin-Yang*, 3) Zewnątrz-Wewnątrz, 4) Przepelnienie-

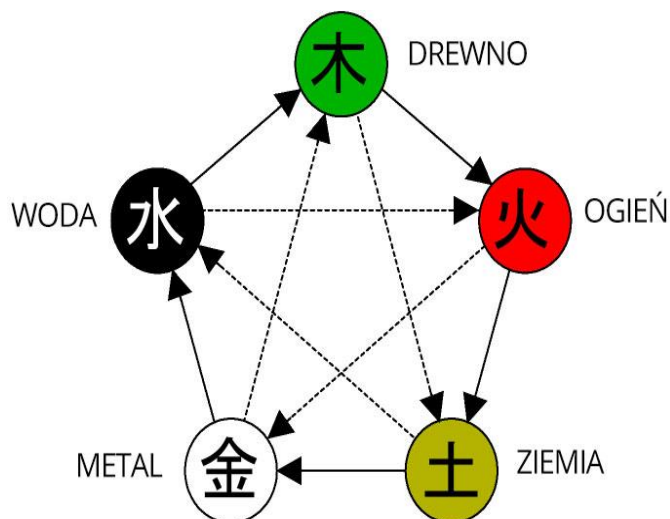
Oslabienie. Najbardziej istotnym aspektem ośmiu zasad jest próba ustalenia czy zespół objawów ma charakter raczej *Yang* czy też *Yin*, czy dolegliwości są przede wszystkim z Gorąca, czy też z Zimna, czy obraz chorobowy ma charakter Przepelnienia czynnikiem chorobotwórczym, czy też Oslabienia określonej Substancji Podstawowej (p. *Qi*). W większości przypadków *Yang* jest tożsame z „zewnątrz”, a *Yin* jest tożsame z „wewnątrz”.

(s.186) **Teoria (cyklu) pięciu faz/elementów (Wu Xing)** – obok *zasady Yin/Yang* należy ona do najstarszych teorii TCM, a jej początki datuje się na III w. p.n.e. Pięć faz, które zawiera to: 1) Drewno, 2) Ogień, 3) Ziemia, 4) Metal, 5) Woda. Wzorcem pięciu faz były wnikliwie obserwowane zmiany otaczającej przyrody i dokładna analiza przebiegu zjawisk naturalnych. W odniesieniu do ludzkiego organizmu każda faza zawiera analogie związane z kosmosem, stanem duchowym, psychicznym i anatomicznym. Fazy te nie stanowią odrębnych całości (choć każda ma własną charakterystykę), ale są ze sobą ściśle powiązane, zarówno na poziomie teoretyczno-propedeutycznym, jak i funkcjonalnym. We wszystkim co nas otacza, jak i w nas samych, możemy znaleźć każdy z tych elementów, które mogą się wzajemnie wspierać lub też niszczyć. Są one uosobieniem zmian i ruchu energii *Qi*, będąc cały czas ze sobą połączone i tworząc określone cykle. Cykl pięciu faz powtarza się zarówno w przeciągu (każdej) doby, jak i w przeciągu (każdego) roku. Oto niektóre składowe poszczególnych faz.

Tabela nr 16. Wybrane składowe poszczególnych faz w cyklu pięciu faz.

Faza	Pora roku	Kolor	Stan duchowy	Zachowania	Emocje	Zaburzenia zdrowotne
Drewno	wiosna	zielony	kreatywność	krzyk	gniew	bóle głowy
Ogień	lato	czerwony	asertywność	śmiech	radość	dolegliwości kardiologiczne
Ziemia	późne lato	żółty	pewność siebie	śpiew	współczucie	zaburzenia trawienia
Metal	jesień	biały	intuicja	placz	smutek	niewydolność oddechowa
Woda	zima	czarny	siła woli	jęk	strach	problemy związane z kośćmi

Źródło: Platsch K.- D. *Die fünf Wandlungsphasen*, Elsevier GmbH, Sonderausgabe 2014, München 2014.

Ilustracja 30. Graficzne przedstawienie modelu pięciu faz.

Źródło: <https://tcmblog.pl/filozofia-tcm/teoria-pieciu-elementow/> (21.03.2022).

(s.190) **Shen** – w języku chińskim słowo to oznacza „Duch”, ale nie jest mistycznym pojęciem ducha w sensie religijnym. Do Shen należy sfera intelektualna człowieka. Shen kontroluje świadomość, emocje, procesy myślowe, pamięć i sen. Shen jest najmniej materialną formą *Qi* i ma charakter *Yang*. Swoją siedzibę ma w *Obiegu Czynnościowym Serca*, a według *Teorii pięciu faz* należy do elementu Ognia. Zaburzenia funkcji *Obiegu Czynnościowego Serca* przebiegają najczęściej w formie zaburzeń Shen.

(s.222) **Pao Zhi** – obróbka techniczna surowca leczniczego w TCM, mająca na celu modyfikację jego właściwości farmakologicznych. Pao Zhi dotyczy przede wszystkim ziół. Chińska farmakognozja zna 17 różnych rodzajów techniki Pao Zhi. Oto wybrane przykłady:

- Postępowanie Pao polega na prażeniu surowca w wysokich temperaturach. W wyniku zastosowania tej techniki surowiec staje się kruchy i rozdrobniony.
- Postępowanie Zhi polega na prażeniu surowca z dodatkiem miodu, wina, soku imbirowego, octu lub słonej wody, celem otrzymania preparatu łatwiejszego do spożycia.

(Od tych dwóch rodzajów techniki (Pao i Zhi) powstała wspólna nazwa dla wszystkich rodzajów obróbki surowców farmaceutycznych).

- Postępowanie We polega na prażeniu surowca zawiniętego w wilgotny papier. Dzięki tej technice redukuje się zawartość tłuszczu w surowcu.
- Postępowanie Chan polega na zanurzaniu surowca w gotującej wodzie. W ten sposób obrabia się nasiona z twardą łupiną nasienną.

- Postępowanie Duan polega na przepaleniu surowca. W ten sposób traktuje się muszle i minerały.

Nierzadko głównym celem obróbki Pao Zhi jest zmniejszenie lub całkowite usunięcie właściwości trujących zioła.

(s.223) **Meridian Nieparzysty Ren Mai** – przebiega pośrodku brzusznej powierzchni ciała w płaszczyźnie strzałkowej. Zaczyna się w okolicy odbytu, a kończy pośrodku podbródka. Wyrównuje przepływ *Yin* między *Meridianami*. Ma duży wpływ na prawidłową funkcję narządów płciowych i zdolności rozrodcze człowieka.

(s.223) **Meridian Nieparzysty (penetrujący) Chong Mai** – ma złożony przebieg. Rozpoczyna się razem z meridianem Ren Mai w okolicach odbytu i dzieli na trzy gałęzie: pierwsza gałąź zmierza do kręgosłupa, druga do spojenia łonowego, trzecia do dużego palca na stopie. Ma duży wpływ na funkcje i przepływ *XUE* w całym organizmie człowieka.

(s.228) **Górny Ogrzewacz** - jedna z trzech funkcjonalnych składowych *Potrójnego Ogrzewacza*. Górny Ogrzewacz znajduje się powyżej przepony, zawiera Serce i Płuca. Jest odpowiedzialny za dystrybucję płynów w organizmie dzięki „rozpraszającej” funkcji Płuc. Ze względu na przypisywane mu zadania fizjologiczne określany jako „mgła” lub „para”.

(s.229) **Woda** – synonim *Wilgotności* (niestosowany) w kategorii *Czynników chorobotwórczych [Przyczyn chorób (Bing Yin)]*. Na poziomie fizjologicznym TCM Woda jest związana z o. cz. Nerki i Pęcherza Moczowego wspomaganym przez *Dolny Ogrzewacz*. Woda jest ostatnią chronologicznie fazą w *Teorii cyklu pięciu faz* (zamyka cykl). Woda ma bardzo silny potencjał energetyczny *Yin* (Woda = *Yin*). W rytmie dobowym fazy Woda odpowiada czas od godziny 15:00 do 19:00, a w rytmie rocznym - zima.

(s.229) **Dolny Ogrzewacz** - jedna z trzech funkcjonalnych składowych *Potrójnego Ogrzewacza*. Dolny Ogrzewacz znajduje się poniżej pępka, zawiera *Wątrobę*, *Nerki*, *Jelito Cienkie*, *Jelito Grube* i *Pęcherz Moczowy*. Jest odpowiedzialny za kontrolę dróg wodnych i usuwanie „nieczystości”. Ze względu na przypisywane mu zadania fizjologiczne określany jako „rura”.

VI. Przykłady rozpoznania i leczenia chorób według współczesnych standardów tradycyjnej chińskiej medycyny (TCM)

Holizm tradycyjnej medycyny chińskiej oparty jest na dwóch filarach:

1. traktowaniu ludzkiego organizmu jako organicznej całości,
2. spójnym i nierozłącznym powiązaniem człowieka z otaczającą go naturą.

Znajduje to odzwierciedlenie w diagnostyce i terapii - TCM w procesie historycznego rozwoju stworzyła własne (holistyczne) narzędzia diagnostyczne i własne (holistyczne) sposoby leczenia. W ramach diagnostyki ocenia się przyczyny choroby, jej lokalizację, cechy charakterystyczne choroby oraz ocenę aktualnego stanu „walki” ludzkiego organizmu z czynnikiem chorobotwórczym. W badaniu fizykalnym bardzo ważną rolę odgrywa badanie z pulsu i badanie z języka. W terapii, oprócz „medycznych” metod leczenia (akupunktura, techniki manualne, fitoterapia i inne) zawsze brana jest pod uwagę dietetyka – zarówno w aspekcie leczniczym jak i profilaktycznym. Należy zaznaczyć, że w TCM wiedza na temat chorób, terapii oraz głównych metod diagnostycznych (zwłaszcza analizy pulsu i wyglądu języka), jest stale aktualizowana i nie opiera się na tylko na historycznych wytycznych.

Zaprezentowane przykłady pokazują współczesne metody diagnostyczne, aktualne diagnozy oraz rodzaje terapii wykorzystywane obecnie przez terapeutów TCM. W celu przybliżenia charakteru opisywanych dolegliwości „zachodniemu” czytelnikowi posłużono się również diagnozami EBM zakodowanymi zgodnie z ICD-11.

UWAGA: Poza diagnozami EBM, nozologia i terapia według EBM nie zostały tutaj uwzględnione.

PRZYKŁAD NR 1

Diagnoza EBM: Ostre zapalenie nosa i gardła (przeziębienie); ICD-11: CA00

Obraz kliniczny i wywiad chorobowy: 30-letni pacjent zgłosił się do lekarza z trwającą od dwóch dni gorączką 38,5°C, dreszczami, awersją na zimno, płytkim kaszlem, lekkimi bólami głowy, obfitą i bezbarwną wydzieliną z nosa, upośledzeniem węchu oraz potrzebą spożywania gorących płynów. W wywiadzie chorobowym pacjent podawał intensywną,

kilkugodzinną pracę w ogrodzie przed trzema dniami, zaznaczając, że dzień był wietrzny i chłodny. Ze względu na wysiłek i obfite pocenie przy pracy, pacjent wykonywał ją w podkoszulce. Od dwóch dni pacjent się nie poci.

Diagnostyka różnicowa z języka, pulsu i według Reguły ośmiu zasad (Ba Gang) (TCM):

Diagnostyka z języka: trzon języka bladoczerwony, nalot na języku cienki, białawy i wodnisty.

Diagnostyka z pulsu: puls powierzchowny i napięty

Ustalenie czynnika chorobotwórczego i jego charakteru termicznego (gorąco-zimno): wtargnięcie wiatru i zimna (*Feng-Han-Xie*)

Ocena w świetle dualizmu Yin-Yang: nadmiar Yin (przewaga Zimna), blokada Yang obronnego (*Wei-Yang Bu Gu*)

Lokalizacja na osi zewnątrz-wewnątrz: Zimno zewnętrzne (*Wai-Gan Han-Xie*)

Ocena według zasady przepętnienia/osłabienia: Syndrom przepętnienia Zimnem na powierzchni (*Biao-Han-Zheng*)

Diagnoza TCM wzorzec zaburzeń (Bian Zheng): Syndrom zewnętrzny wiatru i zimna płuc (*Feng Han Shu Fei*)

Cel terapii:

- a) usunięcie zimna
- b) rozproszenie wiatru przez otwarcie powierzchni
- c) wzmocnienie obiegu czynnościowego Płuc przez poprawę cyrkulacji Qi Płuc

Terapia:

Leczenie dietetyczne: czosnek, chili, ostra papryka, kolendra, imbir (środki spożywcze ostre i o ciepłym charakterze termicznym)

Leczenie akupunkturą (przykładowe punkty):

- punkt Płuco 7 (*Lieque*) – uwalnia powierzchnię (działanie perspiracyjne – nasilenie pocenia się), usuwa wiatr (znosi uczucie zimna i sztywności), ściąga Qi płuc do dołu (hamuje kaszel)
- punkt Pęcherzyk Żółciowy 20 (*Feng* Chi*) [chiń: zbiornik wiatru] – przepędza wiatr, usuwa bóle głowy

- punkt Pęcherz Moczowy 12 (*Feng* Men*) [chiń: wrota wiatru] – uwalnia powierzchnię, usuwa wiatr (na tym punkcie wskazana moksa i bańki)
- punkt Du Mai 16 (*Feng* Fu*) [chiń: siedziba wiatru] – usuwa wiatr (zewnątrzny) [zlokalizowany na karku, tuż poniżej guzowatości potylicznej zewnętrznej]

Leczenie akupunkturą odgrywa w tym syndromie pierwszorzędą rolę!

Leczenie ziołami (wybrane przykłady):

- Fang Feng* (*Saposnikoviae radix*) [chiń: ochrona przed wiatrem] - korzeń szaposznikowii rozłożystej; dawka dzienna 3-9 g.
- Jing Jie (*Schizonepetae tenuifoliae herba*) - ziele kocimiętki wąskolistnej; dawka dzienna 3-10 g.
- Qiang Huo (*Notopterygii rhizoma et radix*) – kłącze i korzeń notopterygium; dawka dzienna 3-10 g.

* W chińskich nazwach trzech punktów akupunktury oraz w nazwie głównego zioła tej recepty (tzw. „cesarza” recepty) występuje słowo „Feng” (chiń: wiatr) opisane tym samym znakiem -风. Ponieważ wiatr jest w przedstawionej chorobie głównym czynnikiem chorobotwórczym, już same nazwy wybranych punktów i ziół stanowią dobry przykład kompatybilności między diagnozą a terapią w TCM.

Analiza działania poszczególnych ziół:

- Fang Feng (*Saposnikoviae radix*) - zioło ciepłe, ostre, słodkie, otwiera powierzchnię, odprowadza wiatr, zimno i wilgotność.
- Jing Jie (*Schizonepetae tenuifoliae herba*) – zioło z tendencją do ciepłego, ostre, odprowadza wiatr zewnętrzny, uwalnia powierzchnię.
- Qiang Huo (*Notopterygii rhizoma et radix*) - zioło ciepłe, ostre i gorzkie, otwiera i uwalnia powierzchnię z wiatru i zimna.

Sposób użycia: Zmieszane zioła spożywać na ciepło jako odwar**; 100 ml ciepłego odwaru 3x dziennie, między posiłkami. Nie stosować dłużej niż 7 dni. ***

**Przy sporządzaniu odwaru zakłada się proporcje: 30 g ziół na 250 ml wody. Odwary napotne lub przeczyszczające gotuje się 4-5 min. na silnym ogniu, a odwary wzmacniające dłużej

(do 20 min), na małym ogniu. Przed przystąpieniem do gotowania wskazane jest namoczenie ziół w wodzie przez godzinę. Odwar jest najczęściej stosowaną formą aplikacji ziół chińskich. Zioła można gotować dwukrotnie.

***W TCM recepty ziołowe standardowo przygotowuje się na 7 dni trwania terapii (P. Klin).

PRZYKŁAD NR 2

Diagnoza EBM: Biegunka czynnościowa, ICD-11: DD91.2

Obraz kliniczny i wywiad chorobowy: 50-letni pacjent zgłosił się do lekarza z powodu porannej biegunki trwającej od pół roku, przeplatanej krótkimi okresami zaparc; do tych objawów przed miesiącem dołączył ból okolicy podżebrowej po obu stronach i nieprzyjemny ucisk w nadbrzuszu. Pacjent schudł 5 kg od początku trwania dolegliwości i nie ma apetytu. Badanie przedmiotowe nie wykazało patologii wskazujących na przyczynę dolegliwości. W dalszej rozmowie pacjent powiązał wystąpienie obecnych problemów zdrowotnych ze zmianą miejsca pracy. Nową pracę chory określił jako „bardzo stresującą”, zwrócił też uwagę, że od momentu jej podjęcia zaczął gorzej sypiać i nieregularnie się odżywiać; podaje również zwiększoną drażliwość psychiczną i ogólny spadek nastroju.

Diagnostyka różnicowa z języka, pulsu i według reguły ośmiu zasad (Ba Gang):

Diagnostyka z języka: trzon języka bez zmian, mocno zaczerwienione brzegi

Diagnostyka z pulsu: puls napięty i szybki

Ustalenie czynnika chorobotwórczego i jego charakteru termicznego (gorąco-zimno):

- (długotrwały) zastój Qi Wątroby (*Gan Qi Zhi*) (ciepły, ze względu na wtórne efekty zastojów, ale w tym przypadku charakter termiczny jest informacją o drugorzędym znaczeniu klinicznym)

- (wtórne) osłabienie Qi Śledziony (*Pi Qi Xu*) (w tym wypadku brak udziału czynnika termicznego w powstaniu syndromu)

Ocena w świetle dualizmu Yin-Yang: nadaktywne Yang Wątroby, osłabienie Yang Śledziony

Lokalizacja na osi zewnątrz-wewnątrz: wewnątrz (wewnętrzna dysharmonia narządów Zang Fu)

Ocena według zasady przepelnienia/oslabienia: wewnętrzne osłabienie (wskazane wzmocnienie i regulacja zdrowego Qi)

Diagnoza TCM / wzorzec zaburzeń (Bian Zheng): Buntujące się Qi Wątroby atakuje Śledzionę (*Gan Qi Fan Pi*) / Brak równowagi między wątrobą a śledzioną (*Gan-Pi Bu Tiao*)*

* Ta diagnoza obrazuje w jaki sposób TCM postrzega nozologicznie choroby definiowane według EBM jak psychosomatyczne. W tym wypadku zastój Qi Wątroby (przewlekły stres) powoduje manifestację objawów chorobowych ze strony układu pokarmowego (osłabienie Qi Śledziony). W TCM podstawą do zrozumienia przyczyn tej choroby jest kliniczna zależność między Wątrobą a Śledzioną opisana w teorii Cyklu pięciu faz jako „Wątroba nadmiernie tłumi Śledzionę w cyklu Ke (kontrolnym)”. W EBM możliwa jest również inna diagnoza dla tego przypadku - Zespół jelita drażliwego z dominującą biegunką, ICD-11: DD91.01. (P. Klin).

Cel terapii:

- a) regulacja przepływu Qi Wątroby (*Shu-Gan Qi*),
- b) wzmocnienie Qi Śledziony (*Jian Pi-Qi*)

Terapia:

Leczenie dietetyczne: (ma na celu przede wszystkim wzmocnienie Qi Śledziony i jest podstawą leczenia syndromu osłabienia Qi Śledziony!):

Owies, ziarniaki kukurydzy, bób gotowany, orzechy laskowe, marchew gotowana, słodkie kartofle, czereśnie, mięso kurze, karpie (środki spożywcze słodkie i o ciepłym charakterze termicznym)

Leczenie akupunkturą: (przykładowe punkty):

- punkt Osierdzie 6 (Nei Guan) – wprowadza Qi Wątroby w ruch
- punkt Śledziona 4 (Gong Sun) – w połączeniu z punktem Osierdzie 6 harmonizuje Wątrobę ze Śledzioną, szczególnie w zaburzeniach trawienia
- punkt Wątroba 13 (Zhang Men) – reguluje Qi Wątroby

Leczenie akupunkturą odgrywa w tym syndromie rolę drugorzędną. (Ważniejsze jest leczenie dietetyczne).

Leczenie ziołami: ustalona około czterystu lat temu receptura mieszanki ziołowej *Xiao Yao San* („Proszek na wesołą swobodę”), opisana przez Wang Ang (1615-?) - lekarza na dworze

cesarskim za czasów panowania dynastii Qing w Chinach (1636-1912 r.) – w klasycznym dziele „*Yi Fong Ji Jie*” (Zbiór receptur z komentarzami). Składniki recepty mają za zadanie równocześnie rozpraszać zastój Qi Wątroby (wprawiając go w ruch) oraz wzmacniać osłabione Qi Śledziony (przede wszystkim jej funkcję Yang - „utrzymującą” narządy i funkcje fizjologiczne na prawidłowym poziomie anatomiczno-energetycznym). Taki sposób rozumowania przy sporządzaniu tej mieszanki ziołowej jest dla każdego terapeuty TCM oczywisty i standardowy (P. Klin).

XIAO YAO SAN

– Chai Hu (<i>Bupleuri radix</i>)*, korzeń przewiertnia	9 g
– Dang Gui (<i>Angelicae sinensis radix</i>)*, korzeń dzięgla chińskiego	9 g
– Bai Shao (<i>Paeoniae radix alba</i>)*, biały korzeń piwonii chińskiej	9 g
– Bai Zhu (<i>Atractylodis macrocephalae rhizoma</i>)*, korzeń atraktylodesu wielkogłówkowego	9 g
– Fu Ling (<i>Poria</i>)*, poria	9 g
– Sheng Jiang (<i>Zingiberis rhizoma</i>), kłącze imbiru lekarskiego	4 g
– Bo He (<i>Menthae haplocalyx herba</i>), ziele mięty chińskiej	3 g
– Zhi Gan Cao (<i>Glycyrrhizae radix</i>), korzeń lukrecji	5 g

Jest to gramatura dawki dziennej (57 gramów mieszanki ziołowej).

* Pierwszych pięć składników tej recepty posiada swoje monografie zarówno w Farmakopei Europejskiej (wydanie 10, suplement 7, z 2020 roku), jaki i w Farmakopei Polskiej (wydanie XII, z 2020 roku). Proces wprowadzania do oficjalnego lecznictwa w Europie roślinnych surowców leczniczych spoza gatunków flory europejskiej związany jest z dużo większą ilością gatunków roślin leczniczych na innych kontynentach (bogatsza flora); uwzględnia się przy tym znaczenie lecznicze tych gatunków w innych systemach medycznych, w których fitoterapia odgrywa na ogół bardzo ważną rolę (np. TCM). Niemieckojęzyczne wydanie Farmakopei Europejskiej zawiera Listę Nazw Leczniczych Surowców Roślinnych Stosowanych w TCM (Bezeichnungen von in der Traditionellen Chinesischen Medizin verwendeten pflanzlichen Drogen), która w opisywanym wydaniu ma 83 pozycje. (P. Klin).

Analiza składników recepty:

- Chai Hu (*Bupleuri radix*): zioło dominujące („cesarz” recepty) – gorzkie i ostre w smaku, lekko chłodne, uspokaja Wątrobę wprawiając Qi w ruch
- Dang Gui (*Angelicae sinensis radix*): odżywia XUE, wzmacnia Wątrobę
- Bai Shao (*Paeoniae radix alba*): odżywia XUE, wzmacnia Wątrobę
- Bai Zhu (*Atractylodis macrocephalae rhizoma*): wzmacnia Śledzionę, wzmaga powstawanie Qi
- Fu Ling (*Poria*): wzmacnia Śledzionę, wzmaga powstawanie Qi
- Sheng Jiang (*Zingiberis recens rhizoma*): rozgrzewa Żołądek, reguluje funkcje Środkowego Ogrzewacza
- Bo He (*Menthae haplocalyx herba*): wspomaga *Bupleuri radix*, uspokaja Wątrobę i promuje cyrkulację Qi
- Zhi Gan Cao (*Glycyrrhizae radix Preparata*): wzmaga powstawanie Qi, wzmacnia Środkowy Ogrzewacz, razem z *Paeoniae radix alba* łagodzi nadaktywność Wątroby, harmonizuje składniki recepty.

Dwa składniki tej recepty zostały poddane obróbce {Pao Zhi}: *Zingiberis recens rhizoma* (prażony z winem) oraz *Glycyrrhizae radix preparata* (prażony z winem).

Sposób użycia: Spożywać jako ciepły odwar przez dwa tygodnie dwa razy dziennie po 250 ml.

Składniki recepty są dostępne w formie preparatu o nazwie Xiao Yao San (Item CS 2940) firmy KPC-Herbs pod postacią kapsułek o masie 500 mg każda, dziennie doustnie 3 x 2 tabletki (dostępne w opakowaniach po 100 kapsułek).

Diagnoza EBM: Brak miesiączki, skąpe i rzadkie miesiączki, ICD-11: GA20.0Y

Obraz kliniczny i wywiad chorobowy: 40-letnia pacjentka, wieloródka, zgłosiła się do lekarza z objawem braku miesiączki od sześciu miesięcy. Ciążę wykluczono testami z krwi i moczu oraz badaniem ginekologicznym. Pacjentka podała w wywiadzie kąpiel w zimnym jeziorze podczas ostatniej miesiączki pół roku temu. Z objawów towarzyszących wymieniła bóle okolicy krzyżowej z osłabieniem kończyn dolnych, uczucie zimna w okolicy pępka i podbrzusza „ciągnące” w dół oraz utratę apetytu i luźne stolce od lat.

Diagnostyka różnicowa z języka, pulsu i według reguły ośmiu zasad (Ba Gang):

Diagnostyka z języka: język blady z białym nalotem

Diagnostyka z pulsu: puls głęboki i wolny

Ustalenie czynnika chorobotwórczego i jego charakteru termicznego (gorąco-zimno):

- Zimno (zewnątrzne) (*Han-Zheng*) wtargnęło do macicy, blokując swobodny przepływ między dwiema {nieparzystymi meridianami (*Ren Mai* i *Chong Mai*)}
- Zimno w Środkowym Ogrzewaczu (*Zhong Jiao Han*).
- Nabyte osłabienie Qi Nerek (dokł. esencji Jing) z powodu wieloródtwa.

Ocena w świetle dualizmu Yin-Yang: nadmiar Yin (Zimno), osłabienie Yang, przede wszystkim Yang Śledziony i Nerek.

Lokalizacja na osi zewnątrz-wewnątrz:

- a) Zimno zewnętrzne nałożyło się na Zimno wewnętrzne
- b) syndromy (wewnętrzne) organów Zang Fu

Ocena według zasady przepelnienia/osłabienia: syndrom mieszany przepelnienia (stagnacja Zimna) i osłabienia (osłabienia Qi i XUE + osłabienie Qi/Yang) obiegów czynnościowych Śledziony/Wątroby/Nerki.

Diagnoza TCM / wzorzec zaburzeń (Bian Zheng): zatrzymanie menstruacji (*Jing Shui Duan Zhui*)

Cel terapii:

- a) rozgrzanie zablokowanych meridianów - usunięcie z nich zimna

- b) przywrócenie/regulacja miesiączki
- c) wzmocnienie obiegów czynnościowych Śledziony, Wątroby i Nerki - regulacja przepływu Qi + rozproszenie zastoju XUE

UWAGA: w syndromach mieszanych z przepełnienia i osłabienia istotne jest, aby najpierw usunąć czynnik chorobotwórczy przepełnienia (w tym wypadku Zimno), a dopiero w następnej kolejności zabiegać o wzmacnianie.

Terapia:

Leczenie dietetyczne:

- Propozycje na śniadanie (potrawy wzmacniające Śledzionę): owsianka z jabłkiem i cynamonem, jajecznica ze szpinakiem, rosół z makaronem i warzywami, owocowe smoothie.
- Propozycje potraw wzmacniających Yang: małże gotowane z niewielką ilością czosnku, warzywa smażone z czosnkiem i rozmarynem, kurze mięso smażone z szalwią i tymiankiem, zupa z pora i kartofli z czarnym pieprzem.
- Przekąski wzmacniające XUE: daktyle, winogrona (działanie nawilżające), rodzynki (działanie tonizujące).

Leczenie akupunkturą:

Moksa na punkcie Ren 4 (*Guan Yuan*) - ok. 5 cm poniżej pępka. Ten punkt łączy meridiany Nerki, Wątroby i Śledziony poprzez rozgałęzienia boczne. Z tego punktu generowana jest energia Qi Potrójnego Ogrzewacza. Stymulacja tego punktu ma tonizujące działanie na cały organizm. Stymulacja tego punktu moksybustią może trwać jednorazowo nawet do 60 minut.

Leczenie ziołami:

Recepta 1: Ustalona około 1500 lat temu receptura mieszanki ziołowej *Ai Fu Nuangong Wan* (mieszanka bylicy chińskiej i cibory okrąglastej na rozgrzanie macicy).

Opisana w dziele *Ming Yi Bie Lu* (Rozmaite zapiski znanych lekarzy), autorstwa Tao Hong-Jing (456-536 r.) – alchemika, astronoma, kaligrafa, generała wojsk cesarskich, muzyka, lekarza i farmaceuty na dworze dynastii Liang za czasów Dynastii Południowych i Północnych

w Chinach (420-589 r.). Recepta reguluje przepływ Qi, wzmacnia XUE, ogrzewa macicę i reguluje menstruację.

Poniższa mieszanka ziołowa jest obecnie dostępna w postaci tabletek-kulek o masie 4000 mg każda pod nazwą *Ai Fu Nuan Gong Wan* chińskiej firmy OTC (Nr produktu 14020375). W celu produkcji tabletek-kulek wszystkie składniki recepty zostają zmielone na drobny proszek, a następnie zmieszane z miodem i uformowane w tabletki. Jedno opakowanie zawiera 10 tabletek-kulek.

AI FU NUAN GONG WAN

Skład pojedynczej tabletki:

– Ai Ye (<i>Artemisiae argyi folium</i>)*, liść bylicy chińskiej	0,4 g
– Cu Shao Xiang Fu (<i>Cyperii rhizoma preparata</i>), kłącze cibory orzechowej	0,8 g
– Wu Zhu Yu (<i>Evodiae fructus</i> **), owoc ewodii	0,3 g
– Chuan xiong (<i>Ligustici Chuanxiong rhizoma</i> **), kłącze podagrycznika chińskiego	0,3 g
– Jiu Chao Bai Shao (<i>Peoniae radix alba preparata</i> **), korzeń piwonii białej	0,3g
– Huang Qi (<i>Astragali mongholici radix</i> **), korzeń traganka mongolskiego	0,3 g
– Dang Gui (<i>Angelicae sinensis radix</i> **), korzeń dzięgła chińskiego	0,4 g
– Xu Duan (<i>Dipsaci radix</i>), korzeń szczeci szorstkiej	0,2 g
– Jiu Chao Sheng Di Huang (<i>Rehmanniae radix preparata</i> **), korzeń remanii	0,1 g
– Rou Gui (<i>Cinnamomi cortex</i>), kora cynamonowca	0,1 g

Masa pojedynczej tabletki: do 4000 mg (2900 mg składników ziołowych + miód)

Trzy składniki tej recepty zostały poddane obróbce Pao Zhi - *Cyperii rhizoma preparata* (prażony z octem), *Peoniae radix alba preparata* (prażony z winem), powoduje zwiększenie odżywiania XUE oraz *Rehmanniae radix preparata* (prażony z winem), zmniejszająca zimny charakter termiczny nie drażni (schładza nadmiernie żołądek).

* Według zasad TCM *Artemisiae argyi folium* mogłoby zostać zastąpione w tej receptce przez *Artemisiae vulgaris herba* ze względu na tożsamy profil terapeutyczny obu roślin.

** Składniki tej recepty zaznaczone podwójną gwiazdką posiadają swoje monografie zarówno w Farmakopei Europejskiej (wydanie 10 z 2020 roku), jaki i w Farmakopei Polskiej (wydanie XII, z 2020 roku). W przypadku *Peoniae alba radix* oraz *Rehmanniae radix* monografie dotyczą wyjściowych surowców farmaceutycznych (*substantia cruda*), a nie przetworów roślinnych „*preparata*”, które uzyskuje się z surowca wyjściowego w efekcie obróbki Pao Zhi.

Według fitoterapii i nozologii TCM *Peoniae radix alba preparata* lepiej odżywia XUE niż jej surowiec wyjściowy, natomiast *Rehmanniae radix preparata* ma łagodniejszy charakter termiczny - nie jest aż tak zimna, jak jej surowiec wyjściowy i jest przez to lepiej tolerowana, zwłaszcza przez obieg czynnościowy Śledziony i Żołądka, który jest bardzo wrażliwy na działanie czynnika patologicznego Zimna. (P. Klin).

Analiza składników recepty:

- Ai Ye (*Artemisiae argyi folium*): zioło dominujące („cesarz” recepty) – rozgrzewa macicę, ogrzewa meridiany, usuwa Zimno
- Cu Shao Xiang Fu (*Cyperii rhizoma preparata*) - drugie zioło dominujące („cesarz” recepty) – rozgrzewa macicę, ogrzewa meridiany, usuwa Zimno
- Wu Zhu Yu (*Evodiae fructus*): ogrzewa meridiany, usuwa Zimno
- Chuan xiong (*Ligustici Chuanxiong rhizoma*): usuwa zastoje i wzmacnia XUE, reguluje menstruację
- Jiu Chao Bai Shao (*Peoniae alba radix preparata*): usuwa zastoje i wzmacnia XUE, reguluje menstruację
- Huang Qi (*Astragali mongholicus radix*): wzmacnia Yin i XUE
- Dang Gui (*Angelicae sinensis radix*): usuwa zastoje i wzmacnia XUE, reguluje menstruację
- Xu Duan (*Dipsacis radix*): wzmacnia XUE, stymuluje krwawienie miesięczne
- Jiu Chao Sheng Di Huang (*Rehmanniae radix preparata*): wzmacnia Yin i XUE
- Rou Gui (*Cinnamomi cortex*): ogrzewa meridiany

Sposób użycia: Spożywać doustnie przez tydzień dwie tabletki dziennie z dużą ilością wody. Starannie przeżuwać tabletki!

Recepta 2: Zmodyfikowana recepta *Bu Zhong Yi Qi Tang* (Wywar na wzmocnienie Środka [Środkowego Ogrzewacza/P.Klin] i uzupełnienie Qi).

Pierwotny skład został opisany w 1247 roku przez Li Dongyuan – lekarza na dworze cesarskim dynastii Ling, w księdze *Nei Wai Shang Bian Huo Lun* (O rozstrzyganiu pytań co do szkód wewnętrznej i zewnętrznej przyczyny). Działanie recepty ma na celu wzmocnienie Śledziony i Żołądka, uniesienie Yang oraz usunięcie zastoju (Qi/XUE).

BU ZHONG YI QI TANG (zmodyfikowana)

Modyfikacja polega na usunięciu *Astragali radix* oraz *Angelicae sinensis radix*, które występują również w receptce 1.

– Ren Shen (<i>Ginseng radix</i>)*, korzeń żeń-szenia	6 g
– Ju Pi (<i>Citri reticulatae epicarpium et mesocarpium</i>)*, owocnia mandarynki	6 g
– Chai Hu (<i>Bupleuri radix</i>)*, korzeń przewiertnia	3 g
– Sheng Ma (<i>Cimicifugae rhizoma</i>), kłącze pluskwicy	3 g
– Bai Zhu (<i>Atractylodis macrocephalae rhizoma</i>)*, korzeń atraktylodesu wielkogłówkowego	10 g
– Zhi Gan Cao (<i>Glycyrrhizae radix praeparata</i>), korzeń lukrecji gładkiej	6 g

Jest to gramatura dawki dziennej (34 gramy mieszanki ziołowej).

* Składniki tej recepty zaznaczone gwiazdką posiadają swoje monografie zarówno w Farmakopei Europejskiej (wydanie 10, z 2020 roku), jaki i w Farmakopei Polskiej (wydanie XII, z 2020 roku), za wyjątkiem *Radix Ginseng*, który nie posiada monografii w Farmakopei Europejskiej (P. Klin).

Analiza składników recepty:

- Ren Shen (*Ginseng radix*) – wzmacnia Qi Środkowego Ogrzewacza
- Ju Pi (*Citri reticulatae epicarpium et mesocarpium*) – poprawia trawienie, harmonizuje składniki recepty, zapobiega powstawaniu zastojów (Qi/XUE)
- Chai Hu (*Bupleuri radix*) – reguluje przepływ Qi Wątroby, unosi Yang
- Sheng Ma (*Cimicifugae rhizoma*) – unosi Yang, unosi Qi (zwłaszcza Qi narządów Zang Fu)
- Bai Zhu (*Atractylodis macrocephalae rhizoma*) – wzmacnia Qi Środkowego Ogrzewacza
- Zhi Gan Cao (*Glycyrrhizae radix praeparata*) – wzmacnia Qi Środkowego Ogrzewacza

Sposób użycia: Przyjmować przez siedem dni doustnie przed posiłkiem 250 mililitrów ciepłego odwaru dwa razy dziennie.

VII. TABELE GŁÓWNE – TABELA A, TABELA B

Tabela A. Wskazania terapeutyczne dla *Artemisia vulgaris* (Antyk - XVI w.)

Tabela B. Wskazania terapeutyczne dla *Artemisia vulgaris* (XVI - XXI w.)

Tabele główne zostały wydrukowane na oddzielnych arkuszach.

Wskazówki dotyczące korzystania z tabel głównych

Do niniejszej dysertacji zostały dołączone dwie tabele (Tabela A i Tabela B), które stanowią jej integralną część. Tabele te prezentują treść zawartą w dysertacji w graficznie uproszczonej i skróconej formie. Tabela A przedstawia analizowane źródła z okresu od antyku do połowy XVI wieku; w Tabeli B przedstawiono źródła z okresu od połowy XVI wieku do współczesności oraz TCM.

W obu tabelach na osi rzędnych (pionowej) przedstawiono 32 analizowane źródła (lub grupy źródeł) w porządku chronologicznym od antyku po XXI wiek; ostatni rząd w tabeli B zawiera informacje dotyczące TCM.

Oś odciętych (pozioma) prezentuje dziewiętnaście parametrów nomenklatury EBM, TCM i holistycznej („zachodniej”), z uwzględnieniem których było analizowane i oceniane każde źródło:

1. autor, tytuł, data wydania
2. nazwa rośliny,
3. własności podstawowe (sucha/ciepła),
4. głowa/psychika,
5. Shen,
6. klatka piersiowa/serce,
7. ogień / {górny ogrzewacz},
8. żołądek,
9. śledziona,
10. środkowy ogrzewacz,
11. wątroba,

12. jelita,
13. nerki/pęcherz moczowy,
14. {woda},
15. {dolny ogrzewacz},
16. dolegliwości kobiece,
17. meridian nieparzysty (penetrujący) Chong Mai,
18. zastosowania zewnętrzne,
19. inne

Nomenklatura wyżej wymienionych parametrów oraz ich zestawienie w takiej kolejności wynika z integracyjnej (czyli materialistycznej i holistycznej) analizy leczniczych właściwości bylicy zwyczajnej, uzyskanej na podstawie lektury źródeł naukowych wymienionych w tej dysertacji.

Wszystkie terminy holistyczne (wliczając TCM) zostały wyróżnione kolorem żółtym. Celem tego wyróżnienia było podkreślenie zarówno zakresu, jak i znaczenia aspektu holistycznego w niniejszej pracy.

Wzorce zaburzeń (BianZheng) z rozdziału III/2 (s. 170) zostały w Tabeli B opisane cyframi rzymskimi, aby odróżnić je od diagnoz z monografii Komisji E, opisanych cyframi arabskimi.

VIII. SPIS POZOSTAŁYCH TABEL

Tabela nr 1. Systematyka patologii humoralnej wg K. Galena.....	23
Tabela nr 2. Skład chemiczny nadziemnych części <i>A. vulgaris</i>	157
Tabela nr 3. Współczesne zastosowania <i>A. vulgaris</i> L. w wybranych krajach Azji.....	163
Tabela nr 4. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Zastój Qi-Wątroby z informacjami z monografii Komisji E.	171
Tabela nr 5. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Osłabienie Qi Śledziony z informacjami z monografii Komisji E.	171
Tabela nr 6. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Osłabienie Qi Żołądka z informacjami z monografii Komisji E.	172
Tabela nr 7. Porównanie wzorca zaburzeń (BianZheng) Syndrom zimnej wilgotności Śledziony z informacjami z monografii Komisji E.	172
Tabela nr 8. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.....	178
Tabela nr 9. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Wątroby i Pęcherzyka Żółciowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.....	180
Tabela nr 10. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Śledziony i Żołądka z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.....	181
Tabela nr 11. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Śledziony i Żołądka z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.....	183
Tabela nr 12. Zestawienie wzorców zaburzeń (BianZheng) dla obiegu czynnościowego Nerki i Pęcherza moczowego z ich odpowiednikami w monografii Komisji E.	184
Tabela nr 13. Przykładowe opisy chorób w nomenklaturze EBM.....	187
Tabela nr 14. Obiegi czynnościowe <i>A. vulgaris</i> w odniesieniu do diagnoz dla układu nervowego wymienionych w monografii Komisji E.	190
Tabela nr 15. Zestawienie holistycznych opisów bylicy w literaturze medycznej od I w.n.e. do 1938 r.	192
Tabela nr 16. Wybrane składowe poszczególnych faz w cyklu pięciu faz.	213

IX. SPIS ILUSTRACJI

Ilustracja 1. Wygląd morfologiczny <i>Artemisia vulgaris</i> L.....	18
Ilustracja 2. Rozmieszczenie geograficzne naturalnych stanowisk <i>A. vulgaris</i> na świecie w latach 2000-2020.	20
Ilustracja 3. Hipotetyczny portret bylicy zwyczajnej pochodzący z tzw. „wiedeńskiego Dioskuridesa” –	26
Ilustracja 4. Strona tytułowa „ <i>Naturalis Historia</i> ”, Pliniusza Starszego, wydanie z XV wieku.....	29
Ilustracja 5. Hipotetyczny portret bylicy zwyczajnej, pochodzący z najstarszego zachowanego egzemplarza „Herbariusa” Pseudo-Apuleiusa (VI lub VII w.)....	33
Ilustracja 6. Strona tytułowa „ <i>Macer floridus</i> ” Odo Magdunensisa, wydanie z 1495 roku (Genewa).	41
Ilustracja 7. Strony z zielnika Matthaeusa Plateariusza „ <i>Circa instans</i> ”. Manuskrypt, koniec XV wieku.	44
Ilustracja 8. Strona z zielnika „ <i>Buch von der natürlichen Dingen</i> ” Konrada z Megenberg, poświęcona syrenom morskim, opisanym w rozdziale III (O cudach mórz), wydanie z 1481 roku (Augsburg).	49
Ilustracja 9. Strony z zielnika Johanna Wonnecke von Kaub „ <i>Gart der Gesundheit</i> ” poświęcone bylicy zwyczajnej, wydanie z 1485 roku (Mainz).	55
Ilustracja 10. Strona z zielnika Johanna Wonnecke von Kauba „ <i>Gart der Gesundheit</i> ” poświęcona korzeniowi mandragory, wydanie z 1485 roku (Mainz).	56
Ilustracja 11. Strona tytułowa „ <i>Herbarum vivae eicones</i> ” Otto Brunfelsa z 1530 roku (Straßburg).	62
Ilustracja 12. Portret bylicy zwyczajnej (opisanej jako czerwona bylica) z niemieckojęzycznej wersji zielnika Otto Brunfelsa „ <i>Kontrafaut Kreüterbuch</i> ” z 1532 roku (Straßburg).	63
Ilustracja 13. Zdjęcie strony tytułowej „ <i>Kreuter Buch</i> ” Hieronimusa Bocka, wydanie II z 1546 roku (Straßburg).	67
Ilustracja 14. Portret bylicy zwyczajnej z „ <i>Kreuter Buch</i> ” Hieronimusa Bocka, wydanie II z 1546 roku (Straßburg). Ilustracja autorstwa Davida Kandela (1520–1592 r.) – renesansowego pioniera ilustracji roślin i zwierząt.	68
Ilustracja 15. Strona tytułowa „ <i>New Kreüterbuch</i> ” Leonharta Fuchsa, wydanie z 1543 roku (Basel).	71

Ilustracja 16. Portret bylicy zwyczajnej („Beyfuß”) w zielniku Leonharta Fuchsa „Neu Kreüterbuch” - wydanie z 1543 roku (Basel).	72
Ilustracja 17. Strona tytułowa „Nowego Zielnika” Tabernaemontanusa, wydanie z 1687 roku (Basel).	90
Ilustracja 18. Strona tytułowa zielnika „O ziolach y o moczy gich” Stefana Falimirza, wydanie z 1534 roku (Kraków).	93
Ilustracja 19. Portret bylicy zwyczajnej w zielniku Stephana Falimirza "O ziolach y o moczy gich", wydanie z 1534 roku (Kraków).	94
Ilustracja 20. Strona tytułowa „Herbarza polskiego” Marcina z Urzędowa z 1595 roku (Kraków).	98
Ilustracja 21. Portret bylicy zwyczajnej w zielniku Marcina z Urzędowa „Herbarz polski” - wydanie z 1595 roku (Kraków).	99
Ilustracja 22. Strona tytułowa „Zielnika Szymona Syreniusa”, wydanie z 1613 roku (Kraków).	103
Ilustracja 23. Strona z "Zielnika Szymona Syreniusza" z wizerunkiem i opisem bylicy. Wydanie z 1613 roku (Kraków).	105
Ilustracja 24. Strona tytułowa „Uniwersalnego Leksykonu” Heinricha Zedlera z 1738 roku (Halle i Lipsk).	125
Ilustracja 25. Wykres przedstawiający częstotliwości wskazań terapeutycznych dla <i>A. vulgaris</i> L.	133
Ilustracja 26. Strona tytułowa siódmego tomu „Hagera” z V wydania; tom ukazał się drukiem w 1996 roku.	144
Ilustracja 27. Zdjęcie <i>Artemisia vulgaris</i> L. na stanowisku naturalnym.	204
Ilustracja 28. Zdjęcie zasuszonego egzemplarza <i>Artemisia vulgaris</i> L.	205
Ilustracja 29. Symbol Yin/Yang.	207
Ilustracja 30. Graficzne przedstawienie modelu pięciu faz.	214

X. Bibliografia

1. Źródła (bez TCM)

- [1] Aufmesser M. *Pedanius Dioskurides aus Anazarbo: Fünf Bücher über die Heilkunde, aus dem griechischen übersetzt von Max Aufmesser*, Bd III, Kap 113, Verlag Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2002.
- [2] Berendes J. *Des Pedanius Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre in fünf Büchern. Übersetzt und mit Erklärungen versehen Ferdinand Enke*, Band III, 117 (127), Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart 1902.
- [3] Biewer K. *Albertus Magnus, De Vegetabilibus BuchVI, Traktat 2: lateinisch-deutsch Übersetzung und Kommentar von Klaus Biewer. Mit einem Geleitwort von Rudolf Schmitz*, [in] „Quellen und Stadien zur Geschichte der Pharmazie 62“, herausgegeben von Rudolf Schmitz und Fritz Kraft, WVG Stuttgart, 1992.
- [4] Bock H. *Das Kreütter Buch, Darinn Unterscheidt, Namen vnnd Würckung der Kreutter; Stauden, Hecken vnnd Beumen, sampt jhren Früchten, so inn Deutschen Landen wachsen Durch H. Hieronymum Bock auss langwiriger vnd gewisser erfahrung beschrieben, erschienen in erster, nicht illustrierter*, Kap. 113, Auflage bei Wendel Rihel in Straßburg, 1539.
- [5] Brodersen K. (Hrsg./Übers.), *Apuleius Heilkräuterbuch Herbarius Zweisprachige Ausgabe: Lateinisch und deutsch*, Marix Verlag, Wiesbaden 2015.
- [6] Brunfels O. *Contrafayt Kreüterbuch: Nach rechter vollkommener Art, vnud Beschreibungen der Alten, besstberümpften Ärtzt, vormals in Teütscher sprach, der masßen nye gesehen, noch im Truck außgangen; sampt einer gemeynen Inleytung der Kreüter Urhab, Erkantnüßß, Brauch, Lob, und Herrlicheit*, bei Johann Schott gerduckt, Straßburg 1532.
- [7] Falimirz S. *O ziolach i mocy ich*, drukarnia F. Ungler, Kraków 1534.
- [8] Fuchs L. *Das Kräuterbuch von 1543, kolorierte Ausgabe*, Taschen Verlag, Köln 2001.
- [9] Groos A., Schnell B. (red.) *Das „Debrecener Pflanzen- und Tierbuch“*, Die illustrierte deutsche Ps.-Apuleius Handschrift Debrecen R 459. Faksimile, Edition, Übersetzung und Kommentare, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2018.

- [10] Haller D. A. von *Onomatologia medica completa oder Medicinisches Lexicon das alle Benennungen und Kunstwörter welche der Arzneywissenschaft und Apoteckerkunst eigen sind deutlich und vollständig erkläret zu allgemeinem Gebrauch herausgegeben von einer Gesellschaft gelehrter Aerzte und mit einer Vorrede begleitet von Herrn D. Albrecht von Halle*, Gaumische Handlung, Ulm/ Frankfurt am Main/ Leipzig 1755.
- [11] Hager H. *Handbuch der pharmaceutischen Praxis. Fur Apotheker, Arzte, Drogisten und Medicinalbeamte. Mit zahlreicher in den Text gedruckten Holzschnitten*. Erster Theil, Verlag von Julius Springer, Berlin 1876,
- [12] *Hagers Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, III Auflage, 2. Berichtigter Nachdruck, unveränderter Nachdruck, Springer Verlag, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1949, Erster Band.
- [13] *Hagers Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, vollständige (vierte) Neuauflage Springer-Verlag Berlin Heidelberg GmbH 1972, Dritter Band Chemikalien und Drogen.
- [14] Isidor von Sevilla *Etymologiarum sive originum libri XX*, hrsg. Von W.M. Lindsay, Bd. II, Buch 17, Kap. 9, Vers 45. Oxford University Press, Oxford 1911, Reprint 1985.
- [15] *Johann Schröders Apotheke/Arzney-Schatz*, Verlegt Johann Hoffmann / Buch- und Kunsthändler, Nürnberg, Im Jahr Chr. 1685, Gedruckt zu Jena. Reprint Elektra Verlag, München 1963.
- [16] König R., Winkler G., *C. Plinius Secundus d. Ä. Naturkunde Lateinisch-deutsch. 37 Bücher (und Register) in 32 Bänden*, Artemis & Winkler, München, ab Band XXVI/XXVII auch Zürich und Heimeran 1973–2004.
- [17] Kühn K. G. *Claudi Galeni Opera Omnia*, Bd. 11, Leipzig 1826, Nachdruck Olms-Verlag, Hildensheim 1965.
- [18] Lonitzer A., Uffenbach P. *Kräuter-Buch und Künstliche Conterfeyungen der Bäumen, Stauden, Hecken, Kräutern, Geträyde, Gewürtzen etc. : mit eigentlicher Beschreibung deroselben Namen in teutsch- griechisch- lateinisch- frantzösisch- italienisch- und hispanischer Sprache ; wie auch deren Gestalt, natürlicher Krafft und Würckung ; samt außführlichem Bericht von der Kunst zu destilliren ; wie auch Bauung der Gärten, und Pflanzung der Bäumen ; ingleichen von den fürnehmsten Thieren der Erden, Vögeln, Fischen und Gewürmen und dann auch von Metallen, Ertz, Edelgesteinen, Gummi und gestandenen Säfften ...*; Ulm, 1737, Verlag Bartholomae, kap. 173.

- [19] Łukaszewicz J. (tłum.) K. Pliniusza Starszego Historyi naturalnej ksiąg XXXVII = C. Plinii Secundi Historiae naturalis libri XXXVII. T. 1 ks. 1-2, Księgarnia i drukarnia J. Łukaszewicza, Poznań 1845.
- [20] Madaus G. *Lehrbuch der Biologischen Heilmittel*, 3 Bde. Georg Thieme Verlag, Leipzig 1938.
- [20a] Madaus G. *Lehrbuch der Biologischen Heilmittel*, Erstausgabe 1938, Nachdruck: Georg Olms Verlag, Hildensheim, New York 1976, Band I.
- [21] Marcin z Urzędowa *Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych*, Drukarnia Łazarzowa, Kraków 1595.
- [22] Mayer J. G., Goehl K. *Höhepunkte der Klostermedizin. Der „Macer floridus“ und das Herbarium des Vitus Auslasser*, Herausgg. mit einer Einleitung und deutschen Übersetzung von Johannes Gottfried Mayer und Konrad Goehl, Reprint Verlag Leipzig, Holzminden 2001.
- [23] Mayer J. G., Goehl K. *Kräuterbuch der Klostermedizin. Der „Macer Floridus“*. Reprint Verlag Leipzig, Darmstadt 2013.
- [24] Pfeiffer F. (Hrsg.) *Das Buch der Natur von Konrad von Megenberg. Die erste Naturgeschichte in deutscher Sprache*, Verlag von K. Aue, Stuttgart 1861.
- [25] Portmann M.-L. *Heilmittel. I–VI*, Basler Hildegard-Gesellschaft, Basel 1982 – 1984.
- [26] Schnell B. *Der Deutsche Macer. Vulgatafassung, mit einem Abdruck des lateinischen Macer floridus De viribus herbarum*, Texte und Textgeschichte 50, Max Niemeier Verlag, Tübingen 2003.
- [27] Sienni, M. *Herbarz, to jest ziół tuteicznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana "Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misternych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz"*, drukarnia M. Szarffenberg. Kraków 1568.
- [28] Stoffler H. D. *Der Hortulus des Walahfrid Strabo. Aus dem Kräutergarten des Klosters Reichenau*, Verlag Thorbecke, Sigmaringen 1996.
- [29] Stoll U. *Das „Lörscher Arzneibuch“ (Codex Bambergis Medicinalis I)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.
- [30] Syreniusz *Zielnik Herbarzem z języka Łacińskiego zowią. To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutków, y mocy Ziół.[...]*, B. Skalski, Cracovia 1613.

- [31] Tabernaemontanus J. T. *Neu Vollkommen Kräuterbuch mit schönen und künstlichen Figuren / aller Gewächs der Bäumen / Stauben und Kräutern / so in denen Deutschen und welchen Landen / auch in Hißpanien/Ost-und-West Indien / oder in der neuen Welt, Gedruckt zu Basel in Verlag Johann Ludwig Königs / der Zeit in Offenbach am Mainn 1731. Das erste Buch/Von Kräutern.*
- [32] Thorndike L., Francis S. B. Jr. (ed.) *The herbal of Rufinus, edited from the unique manuscript by Lynn Thorndike assisted by Francis S. Benjamin, Jr.*; University of Chicago Press; Chicago, Illinois, 1945.
- [33] Wonnecke von Kaub J. *Gart der Gesundheit*, bei Peter Schöffler, Mainz 1485, kap. 1, Faksimile, Konrad Kölbl, München 1966.
- [34] Wölfel H. (Verf.) *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen: Text und Kommentar als Beitrag zur Pflanzen- und Drogenkunde des Mittelalters*. Inaugural-Dissertation, Dissertationsdruck A. Preilipper, Berlin Hamburg 1939.
- [35] Zedler J. H. *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Band 2, ,Verlegts Johann Heinrich Zedler, Halle und Leipzig 1732.

2. Opracowania (bez TCM)

- [36] Adams M. (et al.) *Medicinal herbs for the treatment of rheumatic disorders - A survey of European herbals from the 16th and 17th century*, „J. Ethnopharmacol.”, 2009, 121. pp. 343-359.
- [37] Afsar S. K., Rajesh Kumar K., Venu Gopal J. *Assessment of anti-inflammatory activity of Artemisia vulgaris leaves by cotton pellet granuloma method in Wistar albino rats*, „J. Pharm. Res.” 2013, 7. ss. 463-467.
- [38] Anioł-Kwiatkowska J. *Rośliny leczące zwierzęta*, wyd. I, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993.
- [39] Anwar F., Ahmad N., Alkharfy K. M., Gilani A. H. *Mugwort (Artemisia vulgaris) oils*. In: *Essential Oils in Food Preservation, Flavor and Safety*, edited by Victor R. Preedy; Academic Press; chapter 65, London, UK, 2016. ss. 573-579.
- [40] Arabas I. *Apteczki domowe w polskich dworach szlacheckich. Studium z dziejów kultury zdrowotnej*, Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, Warszawa 2006.
- [41] Arabas I. *Badania opioidów oraz ich rola w rozwoju nauk o leku w Polsce XIX w.*, Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, Warszawa 1995.

- [42] Arabas I. *Z dziejów aptekarstwa. Czy Galen był aptekarzem?*, „Aptekarz Polski”, 2011, 61, ss. 46-49.
- [43] Bagiński S., Mowszowicz J. *Krajowe rośliny trujące*, W: „Szlakami Nauki” (4), Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1963.
- [44] Bamunuarachchi G. S., Ratnasooriya W. D., Premakumara S., Udagama P. V. *Artemisia vulgaris L. ethanolic leaf extract reverses thrombocytopenia/thrombocytosis and averts end-stage disease of experimental severe Plasmodium berghei murine malaria*, „J Vector Borne Dis.” 2014, 50, ss. 278-284.
- [45] Barney J. N., DiTommaso A. *The biology of Canadian weeds. 118. Artemisia vulgaris L.* „Can. J. Plant. Sci.” 2003, 83.
- [46] Bäumlér S. *Heilpflanzen Praxis Heute*, Band 1 Arzneiplanzenporträts, 2 Auflage Urban & Fischer; München 2012, s. 86.
- [47] Bäumlér S. *Heilpflanzen Praxis Heute*, Urban & Fischer; Sonderausgabe der 1. Auflage, München 2007.
- [48] Bejeuhr G. *Hagers Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, „Pharmazie in unserer Zeit”, 1995, 24, s. 81.
- [49] Bela Z. (red. nauk.) *225 lat farmacji na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum, Muzeum Farmacji, Kraków 2008.
- [50] Beldowska B., Guzewska J. *Rośliny lecznicze. Opis, zbiór, zastosowanie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987.
- [51] Berno F. Plinius d. Ä. (Gaius Plinius Caecilius Secundus maior). *Naturalis historia*. w: Die Rezeption der antiken Literatur. Herausgegeben von Christine Walde in Verbindung mit Brigitte Egger. Serie: Der Neue Pauly – Supplemente, Band 7. Kulturhistorisches Werklexikon. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, Stuttgart 2010.
- [52] Biegański J. *Podręcznik dla zbierających ziola lekarskie i produkty zwierzęce dla użytku aptecznego*, wyd. III, wyd. M. Arcta, Warszawa 1928.
- [53] Biegański J. *Rośliny lekarskie i ich uprawa*, Leppert i s-ka, Drukarnia „Kupiecka”, Warszawa 1894.
- [54] Biegański J. *Ziółolecznictwo. Nasze ziola i leczenie się nimi. W opracowaniu popularnym dla wszystkich*, wyd. IV, St. Jamiołkowski & T. J. Evert, Łódź 1948.
- [55] Biegański J., Wasiutyński E. *Reumatyzm i artretyzm, leczenie ziołami. W opracowaniu dla wszystkich*, Stowarzyszenie Pracowników Księgarskich, Warszawa 1937.

- [56] Bilikiewicz A. *Psychiatria dla studentów medycyny*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Wyd. II, Warszawa 1998.
- [57] Biretowski P. J. *O skutkach i mocy zbóż wszelkich, jarzyn y ziół różnych, tak ogrodowych jako i polnych; z poważnych autorów... krótko zebrana, podana do druku Roku Pańskiego 1769, w Łowiczu w drukarni J. O Xcia Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego.*
- [58] Blagojević P., Radulović N., Palić R., Stojanović G. *Chemical composition of the essential oils of Serbian wild-growing Artemisia absinthium and Artemisia vulgaris*, „J. Agric. Food Chem.”, 2006, 54, ss. 4780-4789.
- [59] *Bolszaja Encyklopedija Narodnoj Mediciny*, EKSMO, Moskwa 2005.
- [60] Bora K., Sharma A. *The genus Artemisia: a comprehensive review*, „Pharm Biol.”, 2011, 49, s. 106.
- [61] Borkowski B., Lutomski J. *Rośliny lecznicze w fitoterapii - Komisja E Urzędu Zdrowia RFN*, Instytut Roślin i Przetworów Zielarskich, Poznań 1994.
- [62] Bourgou S., Bettaieb Rebey I., Mkadmini K., Isoda H., Ksouri R., Ksouri W. M. *LC-ESI-TOF-MS and GC-MS profiling of Artemisia herba-alba and evaluation of its bioactive properties*, „Food Res Int.”, 2017, 99, ss. 702-712.
- [63] Breyer S. *Nowy lekarz domowy*, Wydawnictwo „Sztuka życia”, Kraków 1926.
- [64] Broda B., Mowszowicz J. *Przewodnik do oznaczania roślin leczniczych, trujących i użytkowych*, wyd. VI, PZWL, Warszawa 2000.
- [65] Broda B., Mowszowicz J. *Systematyka roślin leczniczych, podręcznik dla studentów farmacji*, PZWL, Warszawa 1972.
- [66] Brzeziński T. (red.) *Historia medycyny*; PZWL, wyd. III, Warszawa 2014.
- [66a] Brzeziński T. (red.) *Historia medycyny*, PZWL, wyd. I, Warszawa 2000.
- [67] Buhner S. H. *Pflanzliche Antibiotika*, Herba Press, 1. Auflage, München 2015.
- [68] *Bundesanzeiger Nr. 122 vom 06.07.1988.*
- [69] Caner A., Döşkaya M., Degirmenci A., Can H., Baykan S., Üner A., Basdemir G., Zeybek U., Gürüz Y. *Comparison of the effects of Artemisia vulgaris and Artemisia absinthium growing in western Anatolia against trichinellosis (Trichinella spiralis) in rats*, „Exp. Parasitol.”, 2008, 119, ss. 173-179.
- [70] Capelle W. *Die Vorsokratiker. Die Fragmente und Quellenberichte*, 9. Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 2008.
- [71] Carnat A., Heitz A., Fraisse D., Carnat A. P., Lamaison J. L. *Major dicaffoylquinic acids from Artemisia vulgaris*. „Fitoterapia”, 2000, 71, ss. 587–589.

- [72] Cheng B., Zhou X., Wang Y., Chan J., Lin H., Or P., Wan D., Leung P., Fung K., Wang Y., Lau C. *Herb-drug interaction between an anti-HIV Chinese herbal SH formula and atazanavir in vitro and in vivo*, „J. Ethnopharmacol”, 2015, 162, ss. 356-376.
- [73] Chi-Pien Ch., Chun-Ching L., Tsuneo N. T. *Screening of Taiwanese crude drugs for antibacterial activity against Streptococcus mutans*, „J. Ethnopharmacol.”, 1989, 27, ss. 285-295.
- [74] Cho Y., Kim C., Heo K. (et al.) *Acupuncture for acute postoperative pain after back surgery: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials*, „Clin. J. Pain”, 2013, 29, ss. 279-291.
- [75] Chow R., Johnson M., Lopes-Martins R., Bjordal J. *Efficacy of low-level laser therapy in the management of neck pain: a systematic review and meta-analysis of randomised placebo or active-treatment controlled trials*, „The Lancet”, 2009, Vol. 374, ss. 1897-1908.
- [76] Corrêa-Ferreira M., Verdan M., Dos Reis Lívero F., Galuppo L., Telles J., Alves Stefanello M., Acco A., Petkowicz C. *Inulin-type fructan and infusion of Artemisia vulgaris protect the liver against carbon tetrachloride-induced liver injury*, „Phytomedicine”, 2017, 15, ss. 68-76.
- [77] Cybulska H., Janicka H., Wiszniewski J., Wysocka A. *Uprawa i zbiór ziół*, Wyd. III, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1956.
- [78] Cyrkler H. *Podręcznik do leczenia chorób środkami homeopatycznymi dla użytku światłej publiczności i lekarzy*, wyd. II, Apteka Centralna Homeopatyczna, Warszawa 1935.
- [79] Czarnowski. *Zielnik lekarski czyli opis 125 ziół stosowanych w lecznictwie*, Wydawnictwo „Przewodnik Zdrowia”, Berlin 1905.
- [80] Czikow P., Laptiew J. *Rośliny lecznicze i bogate w witaminy (tłum. z ros)*, wyd. III, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1987.
- [81] Dann G. E. *Einführung in die Pharmaziegeschichte*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart 1975.
- [82] Dierbar J. H. *Die Arzneimittel des Hippocrates, oder der Versuch einer systematischen Aufzählung der in hippokratischen Schriften vorkommenden Medikamenten*, Neue Akademische Buchhandlung von Karl Gross, Heidelberg 1824.
- [83] Dobrowolski J. M. *Uprawa i zbieranie roślin lekarskich aromatycznych i korzennych*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1946.

- [84] Diez E. *Die Miniaturen des Wiener Dioskurides*, Druck und Verlag der Mechitharisten, Wien 1903.
- [85] Drobnik J. *Historia botaniki farmaceutycznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2021.
- [86] Dziurdzia A. *Mieszanki ziołowe dla zdrowia i urody*, wyd. II, Wydawnictwo Graf-Druk, Tarnów 1995.
- [87] Dziurzyński T., Ludwiczuk A., Głowniak K. *Biological activities of Salvia L. species*, „Curr. Issues Pharm. Med. Sci.”, 2013, 26.
- [88] Efferth T., Zacchino S., Georgiev M. I., Liu L., Wagner H., Panossian A. *Nobel Prize for artemisinin brings phytotherapy into the spotlight*, „Phytomedicine”, 2015, 22, ss. A1-3.
- [89] Ekiert H., Klimek-Szczykutowicz M., Rzepiela A., Klin P., Szopa A. *Artemisia Species with High Biological Values as a Potential Source of Medicinal and Cosmetic Raw Materials*, „Molecules”, 2022, 27, ss. 1-41.
- [90] Ekiert H., Knut E., Świątkowska J., Klin P., Rzepiela A., Tomczyk M., Szopa A. *Artemisia abrotanum L. (Southern Wormwood) - History, Current Knowledge on the Chemistry, Biological Activity, Traditional Use and Possible New Pharmaceutical and Cosmetological Applications*, „Molecules”, 2021, 26, ss. 584-599.
- [91] Ekiert H., Kubica P., Kwiecień I., Szopa A. *Nagroda Nobla 2015 z medycyny – zwycięstwo badań z zakresu fitochemii, bakteriologii i farmakologii*, „Farmacja Polska” 2016, 72, ss.315-326.
- [92] Ekiert H., Pajor J., Klin P., Szopa A., Rzepiela A., Ślęsak H. *Significance of Artemisia vulgaris L. (Common Mugwort) in the History of Medicine and its Possible Contemporary Applications Substantiated by Phytochemical and Pharmacological Studies*, „Molecules”, 2020, 25, ss. 1-32.
- [93] Ekiert H., Świątkowska J., Klin P., Rzepiela A., Szopa A. *Artemisia annua-Importance in Traditional Medicine and Current State of Knowledge on the Chemistry, Biological Activity and possible Application*, „Planta Med.”, 2021, 87, ss. 584-599.
- [94] Ekiert H., Świątkowska J., Knut E., Klin P., Rzepiela A., Tomczyk M., Szopa A. *Artemisia dracunculoides (Tarragon): A Review of its Traditional Uses, Phytochemistry and Pharmacology*, „Front. Pharmacol.”, 2021, 12, ss. 1-20.
- [95] European Directorate for the Quality of Medicine *European Pharmacopoeia 11.0*, Council of Europe, Strasbourg, France, 2023.

- [96] European Directorate for the Quality of Medicine *European Pharmacopoeia 10.0*, Council of Europe, Strasbourg, France, 2020.
- [97] European Food Safety Authority *Artemisia Vulgaris Basic Substance Application*, EFSA Supporting Publications, Parma, Italy, 2013.
- [98] Fintelmann V., Weiss R. F. *Lehrbuch Phytotherapie*, 13 Auflage, Haug Verlag, Stuttgart 2016.
- [99] Fischer B., Hartwich C. (red.) *Hagers Handbuch der pharmaceutischen Praxis vollständig neu bearbeitet und herausgegeben*, Erster Band, Verlag von Julius Springer, Berlin, 1900.
- [100] Fiszer A. (red.) *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2016.
- [101] Frohne D., Pfänder H. *Giftpflanzen*, WV GmbH, Stuttgart 2004.
- [102] Gajda Z. *Do historii medycyny wprowadzenie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- [103] Gajda Z. *Historia medycyny dla każdego*, wyd. II, Fronda, Warszawa 2021.
- [104] Garrison F. H. *A History of Medicine*, W. B. Saunders; Philadelphia and London 1929.
- [105] Gawłowska M. *Klucz do oznaczania krajanek i mieszanek ziółowych*, PZWL, Warszawa 1958.
- [106] Genaust H. *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, wyd. III, Birkhäuser, Basel 1996.
- [107] Gerabek W., Haage B., Keil G. *Enzyklopädie Medizingeschichte*, de Gruyter, Berlin 2005.
- [108] Gerald-Wyżycki J. *Zielnik ekonomiczno-techniczny*, tom II, Drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1845.
- [109] Gering K. *Wieduszczyje symptomy naszej materia medica*, tom 2, Homeopatia i Fitoterapia, Sankt Petersburg 1998.
- [110] Giliani A. H., Jamal Q., Yaeesh S., Ghayur M. N., *Hepatoprotective Activity of Aqueous-Methanol Extract of Artemisia vulgaris*, „Phyther. Res.”, 2005, 19, ss. 170-172.
- [111] Gnatowska D. *Rośliny Lecznicze*, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, 2016.
- [112] Gobiec K., Konieczny Z. *Receptariusz zielarski*, wyd. II, Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa 1963.

- [113] Gołębiowska H. *Konkurencyjne oddziaływanie Artemisia vulgaris L. w zależności od terminu siewu kukurydzy uprawianej w monokulturze*, w: „Zesz. Nauk. UP. Rolnictwo” pod redakcją Zofii Spiak, Wrocław, 2012, 100, ss. 25-34.
- [114] Govindaraj S., Kumari B. D. R., Cioni P. L., Flamini G. *Mass propagation and essential oil analysis of Artemisia vulgaris*, „J. Biosci. Bioeng.”, 2008, 105, ss. 176-183.
- [115] Gryglewski R. W. *Historia medycyny w sześciu niepełnych odsłonach: część pierwsza, czyli pierwsze trzy odsłony*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.
- [116] Grześkowski J. *Apteka domowa, spis 130 roślin zielarskich*, Ostrów, Poznań 1905.
- [117] Haq F. U., Roman M., Ahmad K., Rahman S. U., Shah S. M. A., Suleman N., Ullah S., Ahmad I., Ullah W. *Artemisia annua: Trials are needed for COVID-19*, „Phyther, Res.”, 2020, 34, ss. 123-130.
- [118] Haeser H. *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*, dritte Bearbeitung, Erster Band, Geschichte der Medicin im Alterthun und Mittelalter. Verlag von Hermann Dufft, Jena 1875.
- [118a] Haeser H. *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*, zweiter Band, Geschichte der epidemischen Krankheiten, zweite völlig umgearbeitete Auflage; Erste Abtheilung, Druck und Verlag von Friedrich Mauke, Jena 1859.
- [119] Hausteiner-Wiehle C., Henningsen P. *Neurologische Störungen*, „Deutsches Ärzteblatt”, 2020, 35-36, s. A 1628.
- [120] Haw S., Cho H. R., Lee M. H. *Allergic contact dermatitis associated with mugwort (Artemisia vulgaris)*, „Contact Derm.”, 2010, 62, ss. 61-63.
- [121] Hegi G. *Illustrierte Flora von Mitteleuropa. Mit besonderer Berücksichtigung von Deutschland, Österreich und der Schweiz. Zum Gebrauche in den Schulen und zum Selbstunterricht. Dicotyledones. VI. Band, 2. Hälfte.*; J.F.Lehmanns Verlag, München 1929, s. 638.
- [122] Herod F. (wyd.) *Statut Towarzystwa Popierania Produkcji Roślin Lekarskich w Polsce*, Warszawa 1928.
- [123] Herrmann S. *Ein Preuße in Venedig: Der Botaniker Melchior Wieland (ca. 1520-1589) Pionier der botanischen Feldforschung in der Levante*. Sudhoffs Archiv, „Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte“ (Redaktion Paul U. Urgscheid), Bd. 99, H. 1, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2015, ss. 1-14.
- [124] Höfler M. *Deutsches Krankheitsnamen-Buch*, Piloty & Loehle, München 1899.

- [125] Holderna-Kędzia E., Kędzia B., Mścisz A. *Investigations of plant extracts with high antibiotic activity*, „Postępy fitoterapii”, 2009, 1, ss. 3-11.
- [126] Holm L., Doll J., Holm E., Pnacho J., Herberger J. *World Weeds: Natural Histories and Distribution*, John Wiley and Sons, New York, NY, USA, 1997.
- [127] Hoppe H. A. *Drogenkunde*, Band 1, 8 Auflage, Walter de Gruyter, Berlin- New York, 1975.
- [128] Howald E., Siegerist H. *Corpus Medicorum Latinorum*, vol. IV, Teubner, Leipzig & Berlin 1927.
- [129] Hubotter F. *Beiträge zur Kenntnis der chinesischen sowie der tibietisch-mongolischen Pharmakologie*, Urban & Schwarzenberg, Berlin/Wien 1913.
- [130] Ilahi I., Ullah F. *Larvicidal Activities of Different Parts of Artemisia vulgaris Linn. against Culex quinquefasciatus Say. (Diptera: Culicidae)*, „Int. J. Innov. Appl. Stud.”, 2013, 2, ss. 189-195.
- [131] Ilina T. *Ljeczebnyje trawy*, EKSMO, Moskwa 2018.
- [132] Ilina T. *Ljekarstwiennyje Rastjenija*, Izdatielstwo „E”, Moskwa 2013.
- [133] Ipsen H., Formgren H., Løswenstein H., Ingemann L. *Immunochemical and Biological Characterization of a Mugwort (Artemisia vulgaris) Pollen Extract*, „Allergy”, 1985, 40, ss. 289-294.
- [134] Jakowlew G. *Farmakognozija*, Speclit, Sankt Petersburg 2006.
- [135] Jankrift K. P. *Medizin in Mittelalter, mit Gott und schwarzer Magie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2005.
- [136] Karchowski T. *Słownik polskich roślin lekarskich*, Centrala Wydawnicza, Poznań 1948.
- [137] Kawalko M. J. *Historie ziolowe*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin 1986.
- [138] Khan A., Giliani A. *Antispasmodic and bronchodilator activities of Artemisia vulgaris are mediated through dual blockade of muscarinic receptors and calcium influx*, „J. Ethnopharmacol.”, 2009, 126, ss. 480-486.
- [139] Khan K. *A preclinical antihyperlipidemic evaluation of Artemisia vulgaris root in diet induced hyperlipidemic animal model*, „Int. J. Pharmacol. Res.”, 2015, 5, ss. 110-114.
- [140] Kickbusch I. *Der Gesundheitsbegriff der Weltgesundheitsorganisation*. In: *Gesundheit - unser höchstes Gut?* edited by H. Häfner; Serie: „Schriften der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften”, Springer Verlag Berlin, Heidelberg, 1999, 4, ss. 275-286.

- [141] Klin P. *Auf der Suche nach Artemisia vulgaris - ein Reisebericht*, „Zeitschrift für Phytotherapie”, 2019, 3, ss. 128-131.
- [142] Klin P. *Der Beifuß (Artemisia vulgaris) in der Medizingeschichte; Integrative Darstellung unter Berücksichtigung der Evidenzbasierten Medizin (EBM), der Traditionellen Chinesischen Medizin (TCM) und der holistischen Medizin im Westen*; Deutscher Wissenschaftlicher Verlag, Baden-Baden, 1 Auflage, 2020.
- [143] Klimuszko Cz. A. *Ziolołecznictwo*, Katolickie publikacje „Powrót do Natury”, Gdańsk-Oliwa, 1995.
- [144] Kluk K. *Dykcyonarz Roślinny, tom I, ułożony podług układu Linneusza przez X. Krzysztofa Kluka, przedrukowany w W-wie w drukarni Xięży Pijarów*, 1805.
- [145] Kodippili K., Ratnasooriya W. D., Premakumara S., Udagama P. V. *An investigation of the antimalarial activity of Artemisia vulgaris leaf extract in a rodent malaria model*, “Int. J. Green Pharm.”, 2011, 5, ss. 1-7.
- [146] Kohlmünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*; wyd. V – 5. dodruk, PZWL, Warszawa 2016.
- [146a] Kohlmünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, Wyd. V – 4. dodruk, PZWL, Warszawa 2007
- [146b] Kohlmünzer S. *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, wyd. V unowocześnione, PZWL, Warszawa 2000.
- [147] Kolberg O. *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Serya VII, Krakowskie, Część trzecia, w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1874.
- [148] Köhler F. E. *Köhler's Medizinal-Pflanzen; herausgegeben von G. Pabst*, Verlag von Fr. Eugen Köhler, Gera-Untermhaus, 1887.
- [149] Korsun W., Korsun E. *Fitoterapija siemiejnogo wracia*, Institut Fitoterapii, Moskwa 2017.
- [150] Korsun W., Korsun E. *Ljekarstwiennyje rastiennja w ginekologii*, EKO Wektor, Moskwa 2009.
- [151] Koul B., Taak P. *The Artemisia Genus: A Review on Traditional Uses, Phytochemical Constituents, Pharmacological Properties and Germplasm Conservation*, “J. glycom. lipidom.”, 2017, 7, ss. 1-7.
- [152] Kreitmair H. *Artemisia vulgaris L., the mugwort*, „Pharmazie”, 1951, 6 (1).
- [153] Książkiewicz T. *Ziola w walce z nowotworami. Uwierzyć wbrew nadziei*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2000.

- [154] Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla dzieci*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001.
- [155] Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla kobiet*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001.
- [156] Książkiewicz T. *Ziołolecznictwo Ojców Bonifratrów dla osób starszych*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2000.
- [157] Kurus J. *Herbal plants in multi-year fallows in the Karczmiska commune*, „Herba Polonica”, vol. 53, 3, 2007, ss. 47-54.
- [158] Kuźnicka B. (red. nauk.) *Historia leków naturalnych*, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Pracownia Historii Farmacji, Warszawa 1989, Tom II.
- [159] Kuźnicka B. (red. nauk.) *Historia leków naturalnych*, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Pracownia Historii Farmacji, Warszawa 1986, Tom I.
- [160] Kuźnicka B., Dziak M. *Zioła i ich stosowanie*, PZWL, Warszawa 1987.
- [161] Kuźniewski E., Augustyn-Puziewicz J. *Przewodnik ziołolecznictwa ludowego*, wyd. II, PWN, Warszawa-Wrocław 1986.
- [162] Kühnemann A.-K. *Geheimnisse der Klostermedizin*, Weltbildverlag GmbH, Augsburg 1987.
- [163] Kwaśniewska J., Skulimowski J., Tumilowicz H. *Poradnik zbieracza ziół*, Wyd. Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa 1956.
- [164] Lam M., Galvin R., Curry P. *Effectiveness of acupuncture for nonspecific chronic low back pain: a systematic review and meta-analysis*, „Spine”, 2013, 38, ss. 124-138.
- [165] Lamer-Zarawska E., Kowal-Gierczak B., Niedworak J. *Fitoterapia i leki roślinne*, PZWL, Warszawa 2007.
- [166] Lamer-Zarawska E. (red. nauk.) *Fitoterapia i leki roślinne w geriatrici*, PZWL, Warszawa 2021.
- [167] Lamer-Zarawska E., Chwała C. *Rośliny w kosmetyce i kosmetologii przeciwstarzeniowej*, PZWL, Warszawa 2021.
- [168] *Leczenie ziołami. Recepty medycyny ludowej*, PPUH Almar, Warszawa 2000.
- [169] Lee S. J., Chung H. Y., Maier C. G. A., Wood A. R., Dixon R. A., Mabry T. J. *Estrogenic Flavonoids from Artemisia vulgaris L.* „J. Agric. Food Chem.” 1998, 46, pp. 3325–3329.
- [170] Lee S.-J., Chung H.-Y., Lee I.-K., Oh S.-U., Yoo I.-D. *Phenolics with Inhibitory Activity on Mouse Brain Monoamine Oxidase (MAO) from Whole Parts of Artemisia vulgaris L. (Mugwort)*, „Food Sci. Biotechnol”, 2000, 9, ss. 179-182.

- [171] *Ljekarstwiennyje Rastjenija Encyklopedija*, SZKEO, Sankt Petersburg 2017.
- [172] Lewandowski A. *Bylice - charakterystyka, występowanie, zastosowanie*, „Wiadomości zielarskie”, 1997, 4, ss. 15-16.
- [173] Leśnicka M. *Zielska, ziola i ziółka*, Tower Press, Gdańsk 2000.
- [174] Lichočka H. *Historia chemii*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa, Bielsko-Biała, 2011.
- [175] Linley P.A. *Artemisia vulgaris* [in] *Medicinal and aromatic plants – industrial profiles*, edited by Colin W. Wright, University of Bradford UK, Taylor & Francis, London and New York, 2002, ss. 139-147.
- [176] Lockie A. *Encyclopedia of Homeopathy*, DK Publishing, New York, NY, USA, 2006.
- [177] Löhr H. *Herman Hager (1816-1897) - Höhen und Tiefen seines Lebenswegs*, „Die Pharmazie”, Band 45,2, 1990, ss. 130-133.
- [178] Lypa J. *Phytotherapia, roślinne środki lecznicze. Recepty dla lekarzy*, Ziółolecznictwo, Warszawa 1933.
- [179] Macku J., Krejca J. *Atlas roślin leczniczych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- [180] Marzell H. *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, Band 1, Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1943.
- [181] Matławska I. (red. nauk.) *Farmakognozja. Podręcznik dla studentów farmacji*, Wydawnictwo Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2005.
- [182] Matławska I. *Od tradycyjnego ziółolecznictwa do racjonalnej fitoterapii*, „Fitoterapia praktyczna”, wyd. Borgis, Warszawa, 2020, 21.
- [183] Mayer J. G., Goehl K., Englert K. *Pflanzen der Klostermedizin*, DWV, 1 Auflage, Baden Baden 2009.
- [184] Meneses R., Ocazonez R. E., Martínez J. R., Stashenko E. E. *Inhibitory effect of essential oils obtained from plants grown in Colombia on yellow fever virus replication in vitro*, „Ann. Clin. Microbiol. Antimicrob.”, 2009, 8, ss. 1-6.
- [185] Mienszikowa Z., Mienszikowa I., Popowa W. *Encyklopedija Liekarstwiennykh Rastjenji*, Eksmo, Moskwa 2010.
- [186] Mikołajczyk K., Wierzbicki A. *Ziola źródłem zdrowia*, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa 1999.
- [187] Mohinder S. J. *Praktische Materia medica*, Narayana Verlag GmbH, Ausgabe IV, Band 1, Kandern 2021.

- [188] Molsberger A. F., Schneider T., Gotthardt H., Drabi A. *German Randomized Acupuncture Trial for chronic shoulder pain (GRASP) - a pragmatic, controlled, patient-blinded, multi-centre trial in an outpatient care environment*, „J Pain”, 2010, 151, ss. 146-154.
- [189] Mori F., Pantano S., Rossi M., Montagnani C., Chiappini E., Novembre E., Galli L., de Martino M. *Skin prick test results to artemisinin in children sensitized to Artemisia vulgaris L.*, „Int. J. Immunopathol. Pharmacol.”, 2015, 3, ss. 411-414.
- [190] Mosiniak T. *Stosowanie roślin leczniczych w warunkach polowych*, WAM, Zakład Farmacji Wojskowej, Łódź 1988.
- [191] Mowszowicz J. *Krajowe chwasty polne i ogrodowe*, wyd. II, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1975.
- [192] Musiał K., *Rośliny lecznicze w najwcześniejszych dokumentach wiedzy medycznej*, „Rozprawy Społeczne”, 2017, 4.
- [193] Muszyński J. *Farmakognozja, zarys nauki o surowcach leczniczych*, PZWL, Warszawa 1957.
- [194] Muszyński J., Górski M., Kałużynski H., Połomski Z. (red.) *Vademecum fitoterapii*, wyd. III, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa 1959.
- [195] Natividad G., Broadley K. J., Kariuki B., Kidd E. J., Ford W. R., Simons C. *Actions of Artemisia vulgaris extracts and isolated sesquiterpene lactones against receptors mediating contraction of guinea pig ileum and trachea*, „J. Ethnopharmacol.”, 2011, 1, ss. 808-816.
- [196] Nguyen H., Islam M., Obi T., Pothinuch P. , *Pharmacological characteristics of Artemisia vulgaris L. in isolated porcine basilar artery*, „J. Ethnopharmacol.”, 2016, 22, ss. 16-26.
- [197] Noculak A. (ed.) *Française Pharmacopée. Pharmacopée Française*, 11th ed., Georg Olms Verlag, Hildesheim, France, 2020, Volume 37.
- [198] Noszczyk W. (red. nauk.) *Dzieje medycyny w Polsce*, tom 1 (od czasów najdawniejszych do roku 1914), PZWL, Warszawa 2015.
- [199] Noszczyk W. (red. nauk.) *Dzieje medycyny w Polsce*, tom 2 (lata 1914-1944), PZWL, Warszawa 2015.
- [200] Noszczyk W. (red. nauk.) *Dzieje medycyny w Polsce*, tom 3 (lata 1944-1989), PZWL, Warszawa 2016.
- [201] Nowicki P., Rejer K., Pietrzak R. *Bylica pospolita – uciążliwy chwast, cenny surowiec zielarski i kosmetyczny, a zarazem potencjalny prekursor biowęgla i węgli aktywnych*,

VIII Ogólnopolska Konferencja „Innowacje w Praktyce”, 14.10.2021 roku w Lublinie, prezentacja poster.

- [202] Obistioiu D., Cristina R. T., Schmerold I., Chizzola R., Stolze K., Nichita I., Chiurciu V. *Chemical characterization by GC-MS and in vitro activity against Candida albicans of volatile fractions prepared from Artemisia dracunculoides, Artemisia abrotanum, Artemisia absinthium and Artemisia vulgaris*, „Chem. Cent. J.”, 2014, 8, s. 6.
- [203] Olechnowicz-Stępień W. *Rośliny lecznicze stosowane u dzieci*, PZWL, Wydanie II, Warszawa 1989.
- [204] Oliva M., Vallès J. *Karyological studies in some taxa of the genus Artemisia (Asteraceae)*, „Can. J. Bot.”, 1994, 72, ss. 1126-1135.
- [205] Olsen O. T., Frolund L., Heinig J., Jacobsen L., Svendsen U. G. *A double-blind, randomized study investigating the efficacy and specificity of immunotherapy with Artemisia vulgaris or Phleum pratense / Betula verrucosa*, „Allergol. Immunopathol”, 1995, 23, ss. 73-78.
- [206] Ożarowski A. *Ziółolecznictwo. Poradnik dla lekarzy*, wyd IV, PZWL, Warszawa 1983.
- [207] Ożarowski A., Jaroniewski W. *Rośliny lecznicze i ich praktyczne zastosowanie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987.
- [208] Paluch A. *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1988.
- [209] Paluch A. *Ziółolecznictwo ludowe w Polsce w XIX i XX wieku*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1989.
- [210] Pastok D. *437 sposobów kąpieli*, Wydawnictwo „Lek w Polsce” Warszawa 1996.
- [211] Pełczyński S. *350 recept zielarzy rosyjskich*, Interlibro, Warszawa 1993.
- [212] *Pharmazeutisches Europäisches Arzneibuch*, Arzneibuch-Kommissionen des Bundesinstituts für Arzneimittel und Medizinprodukte, Grundwerk, Ausgabe 10, Bonn, 2020.
- [213] Pires J. M., Mendes F. R., Negri G., Duarte-Almeida J. M., Carlini E. A. *Antinociceptive Peripheral Effect of Achillea millefolium L. and Artemisia vulgaris L.: Both Plants known popularly by Brand Names of Analgesic Drugs*, „Phyther. Res.”, 2009, 219, ss. 212-219.
- [214] Płonka-Syroka B. *Oświecenie i Romantyzm. Dwie przestrzenie kultury, dwa modele medycyny*, „Medycyna i okolice”, Tom 1, 2006, ss. 69-80.
- [215] Płonka-Syroka B. *Medycyna kliniczna i alternatywna - próba charakterystyki porównawczej* w: B. Płonka-Syroka (red.), „Gra możliwości. Studia z historii

- medycyny i farmacji XIX i XX wieku”, *Studia humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu*, wyd. Akademia Medyczna im. Piastów Śląskich, Tom 4, Wrocław 2011, ss. 23-42.
- [216] Płonka-Syroka B. *Niemiecka medycyna niematerialistyczna 1797–1848 w świetle historiografii z lat 1811–2014*, „*Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej*”, *Klio Polska*, 2016, 8, ss. 145-174.
- [217] Płonka-Syroka B. *Doktryna Johna Browna (1736-1788), jej geneza i recepcja w medycynie europejskiej w kontekście kształtowania się standardu klinicznego. Część druga*, „*Medycyna nowożytna*”, Tom 24, 2018, 2, ss. 7-35.
- [218] Podbielkowski Z. *Słownik roślin użytkowych*, wyd. V, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1985.
- [219] Podbielski J., Rostafiński M. *Polski Manual Farmaceutyczny*, Nakł. Fr. Heroda, Warszawa 1932.
- [220] Poiată A., Tuchiluș C., Ivănescu B., Ionescu A., Lazăr M. I. *Antibacterial activity of some Artemisia species extract*, „*Rev Med Chir Soc Med Nat Iasi*”, 2009, 3, ss. 911-914.
- [221] Polakowska M. *Leśne rośliny zielarskie*, wyd. III, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1982.
- [222] Poprikov S., Hoheisel M. *Vom Stigma der Hysterie lösen*, „*Deutsches Ärzteblatt*”, 2020, 31-32, s. 363.
- [223] Poprzęcki W. *Ziołolecznictwo*, Spółdzielcza Agencja Reklamowa SPAR, Warszawa 1990.
- [224] Rademacher J.G. *Rechtfertigung der von den Gelehrten misskannten, verstandesrechten Erfahrungsheillehre der alten scheidekünstigen Geheimärzte und treue Mittheilung des Ergebnisses einer 25jährigen Erprobung dieser Lehre am Krankenbette*, Zweiter Band, Vierte Ausgabe, Druck und Verlag von G.Reimer, Berlin, 1852.
- [225] Rättsch Ch. *Enzyklopädie der psychoaktiven Pflanzen*, AT Verlag, 11 Auflage, Aarau 2013.
- [226] Rejewski M. *Rośliny przyprawowe i używki roślinne*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1992.
- [227] Rembieliński R. *Historia farmacji*, wyd. I, PZWL, Warszawa 1963.
- [228] Rembieliński R., Kuźnicka B. *Historia farmacji*, wyd. III poprawione i uzupełnione, PZWL, Warszawa 1983.

- [229] Rodowski H. *Encyklopedia życia*, tom 1-2, Księga sztuka sp. akc., Poznań 1931.
- [230] Rodrigues-Alves R., Pregal A. *Anaphylaxis to pine nut: cross-activity to Artemisia vulgaris?*, „Allergol Immunopathol”, 2008, 2, ss. 113-116.
- [231] Roth L., Daunderer M., Kornmann K. *Giftpflanzen, Pflanzengifte*, Nikol Verlag, Hamburg 2012.
- [232] Rumińska A., Ożarowski A. *Leksykon roślin leczniczych*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1990.
- [233] Rządkowski L.(red. nauk), *Encyklopedia farmaceutyczna*, T. III, Leon i Wawrzyniec Misiak, Drukarnia L. Misiak, Poznań 1937.
- [234] Safonov N. *Bolszoi atlas ljekarstwiennych rastjenji*, Mir i obrazowanie, Moskwa 2018.
- [235] Saleh A., Aljada A., Rizvi S. A., Nasr A., Alaskar A. S., Williams J. D. *In vitro cytotoxicity of Artemisia vulgaris L. essential oil is mediated by a mitochondria-dependent apoptosis in HL-60 leukemic cell line*, „BMC Complement Altern Med.”, 2014, 14, s. 226.
- [236] Sarwa A. *Wielki leksykon roślin leczniczych*, wyd. I, Książka i Wiedza, Warszawa 2001.
- [237] Schelenz H. *Geschichte der Pharmazie*, Sprinter Verlag, Berlin 1904.
- [238] Schilcher H., Kammerer S., Wegener T. *Leitfaden Phytotherapie*, Elsevier Verlag 2016.
- [239] Schmitz R., Kuhlen F-J. *Geschichte der Pharmazie/1: Von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Govi Verlag, Eschborn,1998.
- [240] Schmitz R., Friedrich Ch., Müller-Jahncke W-D. *Geschichte der Paharmazie/2: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, Govi Verlag, Eschborn, 2005.
- [241] Schneider D. *Historia współczesnej medycyny*, wyd. Znak, Kraków 2021.
- [242] Schneider W. *Geschichte der Pharmazie*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft mbH Stuttgart, 1985.
- [243] Schulz J., Überhuber E. *Leki z bożej apteki dzieciom*, wyd. V, Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu”, Warszawa 1995.
- [244] Sedo A., Krejca J. *Rośliny źródłem przypraw*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1987.
- [245] Senderski M. E. (wyd.) *Prawie wszystko o ziołach i ziołolecznictwie*, Podkowa Leśna, 2015.
- [246] Senderski M. E. (wyd.) *Prawie wszystko o ziołach. Poradnik*, Podkowa Leśna 2007.

- [247] Seul Park Y., He Nam G., Jo Jo K., Won Kawk H., Yoo J.-G., Dong Jang J., Moon Kang S., Yong Kim S., Min Kim Y. *Adequacy of the Anti-aging and Anti-wrinkle Effects of the Artemisia vulgaris Fermented Solvent Fraction*, „Korean Soc. Biotechnol. Bioeng. J.”, 2019, 34, ss. 199-206.
- [248] Shaik A., Kanhere R., Cuddapah R., Nelson K., Vara P., Sibyala S. *Antifertility activity of Artemisia vulgaris leaves on female Wistar rats*, „ J. Chin. Nat. Med. Assoc.”, 2014, 3, ss. 180-185.
- [249] Sharifian I., Hashemi S. M., Darvishzadeh A. *Fumigant toxicity of essential oil of Mugwort (Artemisia vulgaris L.) against three major stored product beetles*, „Arch. Phytopathol. Plant. Prot.”, 2013, 46, ss. 445-450.
- [250] Skalicka-Woźniak K., Widelski J., Głowniak K. *Plant materials in modern pharmacy and methods of their investigations*, w: „Thin Layer Chromatography in Phytochemistry”, Waksmundzka-Hajnos M., Sherma J., Kowalska T. (ed.), CRC Press, Boca Raton, FL, 2008, ss. 15-35.
- [251] Skarżyński A., Skarżyńska L. *Poradnik zdrowia medycyny ludowej*, Agencja Wydawnicza „Comes”, Warszawa 1994.
- [252] Snarska K. *Bylica pospolita (Artemisia vulgaris) nowym utrapieniem w uprawach polowych*, „Wiadomości Rolnicze”, Podlaski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Szepietowie, 2010, 09, s.25.
- [253] Spiczyński H. *O ziołach tutecznych, postronnych i zamorskich*, drukarnia F. Ungler, Kraków 1542 i 1556.
- [254] Sroka G. F. *Poradnik ziołowy*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1986.
- [255] Strzelecka H., Kowalski J. (red.) *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*, PWN, Warszawa 2000.
- [256] Stypeczyński J. *Informator praktyczny o działaniu i zastosowaniu roślin leczniczych i przetworów chemicznych, ułożył Jan Stypeczyński, czcionkami drukarni „Kupiec” w Poznaniu, ul. Wielka 10, Poznań 1932.*
- [257] Sun Y., Xia X., Jiang J., Chen S., Chen F. *Salicylic acid-induced changes in physiological parameters and genes of the flavonoid biosynthesis pathway in Artemisia vulgaris and Dendranthema nankingense during aphid feeding*, „Genet Mol. Res.”, 2016, 1, ss. 1-15.
- [258] Szafer W., Kulczyński S., Pawłowski B. *Rośliny polskie*, PWN, Warszawa 1953.
- [259] Szmerko E., Mazan J. *Zioła i zdrowie*, wyd. Ancher, Warszawa 1992.

- [260] Szopa A., Pajor J., Klin P., Rzepiela A., Elansary O. H., Al-Mana F., Mattar M., Ekiert H. *Artemisia absinthium L.—Importance in the History of Medicine, the Latest Advances in Phytochemistry and Therapeutical, Cosmetological and Culinary Uses*, „Plants”, 2020, 9, ss. 1-33.
- [261] Szostak J. *Vademecum lecznictwa domowego z roku 1563*, Wyd. Poligraf , Brzezia Łąka k/Wrocławia, 2016.
- [262] Szostak J. *Farmakognozja farmacja galenowa i aptekarstwo w renesansowych zielnikach polskich*, wyd I, PZWL, Warszawa 2006.
- [263] Szumowski W. *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, wyd. 4 popr. i uzupełn. Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2008.
- [264] Szyszka A. *Popularne zioła lecznicze. Poradnik zielarski*, nakł. Parafii św. Anny, Katowice 1993.
- [265] Tabur S., Civelek Ş., Öney S., Ergün Ş. B. Y. *Chromosome counts and caryomorphology of some species of Artemisia (Asteraceae) from Turkey*, „Turk. J. Bot.”, 2012, 36, ss. 235-246.
- [266] Talib M. T. M., Al-Juboory B. A. K., Abdullah A. R. *Antimicrobial activity of different concentration of Aqueous plant extracts of Artemisia vulgaris leaves on many pathogenic microorganism*, „Plant Arch.”, 2020, 2, ss. 5292-5296.
- [267] Temraz A., El-Tantawy W. H. *Characterization of antioxidant activity of extract from Artemisia vulgaris*, „Pak. J. Pharm. Sci.”, 2008, 21, ss. 321-326.
- [268] Tigno T. X., Guzman F. de, Flora A. M., Theresa V., *Phytochemical analysis and hemodynamic actions of Artemisia vulgaris L.*, „Clin. Hemorheol. Microcirc.” 2000, 23, ss. 167-175.
- [269] Tigno T. X., Francisco A. D. *The comparative effects of purified fractions of Vitex negundo L. and crude extracts of Cassia alata and Artemisia vulgaris on inflammatory processes in vitro*, „Microcirculatory aspect of Asian Traditional Medicine”, Monduzzi Editore, Bologna, 1998, ss. 39-54.
- [270] Tigno T. X., Gumila E. *In vivo microvascular actions of Artemisia vulgaris L. in model of ischemia-reperfusion injury in the rat intestinal mesentery*, „Clin. Hemorheol. Microcirc.”, 2000, 23, ss. 159-165.
- [271] Tilaoui M., Ait-Mouse H., Jaafari A. (et al.) *Chemical composition and antiproliferative activity of essential oil from aerial parts of a medicinal herb Artemisia herba-alba*, „J. Braz. Farmacogn.”, 2001, 21, ss. 781-785.

- [272] Turowska I., Kozłowski J., Golcz L. *Zarys zielarstwa. Problemy współczesne*, PZWL, Warszawa 1980.
- [273] Tyszyńska-Kownacka D., Starek T. *Zioła w polskim domu*, wyd. IV, Wydawnictwo Watra, Warszawa 1991.
- [274] Ulbrich C. E., *Natural Standard, Herb and Supplement Guide; An Evidence-Based Reference*, Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2010.
- [275] Uzegov G. *Oficjalnaja i narodnaja medicina, sama padrobnaja enciklopedija*, EKSMO, Moskwa 2012.
- [276] Vallès J., Garcia S., Hidalgo O., Martín J., Pellicer J., Sanz M., Garnatje T. *Biology, genome evolution, biotechnological issues and research including applied perspectives in Artemisia (Asteraceae)*. In: *Advances in Botanical Research*, edited by Jean-Claude Kader, Michel Delseny; Academic Press Inc., Cambridge, MA, USA, 2011, 60, ss. 349-419.
- [277] Verdmon Jaques L. de *Kuracja roślinna. 1050 wypróbowanych rad i wskazówek jak leczyć w 150 chorobach ziołami i środkami domowymi z dodaniem opisu krajowych ziół leczniczych*, wyd. II, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1927.
- [278] Vigarello G. *Historia zdrowia i choroby*, wyd. Aletheia, Warszawa 1997.
- [279] Volak J., Stodola J., Severa F. *Rośliny lecznicze*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1987.
- [280] Wallnofer B., Hofner O., Greger H. *Polyacetylenes from the Artemisia 'Vulgares' group*, „Phytochemistry”, 1989, 28, 2, pp.687–2691.
- [281] Wasiewicz B. (red.) *Polskie herbaria renesansowe jako źródło wiedzy medycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022.
- [282] Wawrzyniak E. *Leczenie ziołami. Kompendium fitoterapii*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1992.
- [283] Weber R. W. *Mugwort, A. vulgaris*, „Ann. Allergy Asthma Immunol.”, 2006, 2.
- [284] Weston L. A., Barney J. N., DiTommaso A. *A review of the biology and ecology of three invasive perennials in New York State: Japanese knotweed (Polygonum cuspidatum), mugwort (Artemisia vulgaris) and pale swallow-wort (Vincetoxicum rossicum)*, „Plant Soil”, 2005, 277, ss. 53-69.
- [285] Wichtl M. (ed.) *Herbal drugs and phytopharmaceuticals: a handbook for practice on a scientific basis*, translated from the German by Josef A. Brinckmann and Michel P. Lindenmeier, 3rd edition, CRC Press, Boca Rayton, FL, USA 2004.

- [286] Wink M., Wyk B.-E. van *Medicinal Plants of the World*, Timber Press, Portland, OR, USA, 2004.
- [287] Wink M., Wyk B.-E. van *Rośliny lecznicze świata*, I wyd. polskie pod redakcją Fecka I., Gleńsk M., Kowalczyk A., Raj D., Turek S., Włodarczyk M., Wrocław, MedPharm 2008.
- [288] Wolf E. *Über die Anfänge der Pharmaziegeschichtsschreibung*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft mbH Stuttgart, 1996.
- [289] Xirau J. V., Siljak-Yakovlev S. *Cytogenetic studies in the genus Artemisia L. (Asteraceae): Fluorochrome-banded karyotypes of five taxa, including the Iberian endemic species Artemisia barrelieri Besser*, „Can. J. Bot.”, 1997, 75, ss. 595-606.
- [290] Yang X., Xiong X., Yang G., Wang J. *Effectiveness of Stimulation of Acupoint KI 1 by Artemisia vulgaris (Moxa) for the Treatment of Essential Hypertension: A Systematic Review of Randomized Controlled Trials*, „Evid. Based Complement Altern. Med.”, 2014, 187484, ss. 1-7.
- [291] Zakrzewski S. *Ziolołecznictwo*, wyd. III, Polski Zakład Drukarsko - Introligatorski, Warszawa 1939.
- [292] Zarzycki K., Kaźmierczakowa R., Mirek Z. *Polska Czerwona Księga Roślin. Paprotniki i rośliny kwiatowe*, wyd. III., Inst. Ochrony Przyrody PAN, Kraków 2014.
- [293] *Zioła dla zdrowia i urody. Praktyczny Poradnik*, Gazeta Wyborcza 2003.

3. Profesjonalne piśmiennictwo z zakresu TCM

- [294] Batorowa S., Jakowlew G., Asiejewa T. *Sprawocznik ljeakarstwiennych rastjenni tradicjonnoj tibetskoj mediciny*, Nauka, Nowosibirsk 2013.
- [295] Baur-Müller B. *Westliche Heilpflanzen in der chinesischen Medizin von der Musterdiagnose zur Rezeptur*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 2016.
- [296] Bedrik K. *TCM Differenzialdiagnostik auf einen Blick*, 2 Auflage, Medizinisch Literarische Verlagsgesellschaft mbH, Uelzen, 2006.
- [297] Bensky D., Gamble A. *Chinese herbal medicine. Materia Medica* revised edition, Eastland Press Inc., Seattle, WA, 1993.
- [298] Błaszczuk T. *Chińska diagnostyka z pulsus*, wyd. I, Zakład Doświadczalny Roślin Leczniczych, 59077 Hamm, 2010.

- [299] Błaszczyk T. *Leczę ziołami chińskimi. Chińska Materia Medica*, tom I-IV, wyd. I, Wydawnictwo Proherba, 59077 Hamm, 2010.
- [300] Błaszczyk T. *Nowa Akupunktura Czaszki Doktora Yamamoto (YNSA)*, wyd. III, Zakład Doświadczalny Roślin Leczniczych, 59077 Hamm 2010.
- [301] Błaszczyk T. *Podstawy medycyny chińskiej*, wyd. I, Wydawnictwo Proherba, 59077 Hamm, 2012.
- [302] Bscheiden J. *ShenProfessional*, Version 2.0, Springer Verlag, Heidelberg, 2006.
- [303] Chen Z.-Q., Li L.-Y. *The Clinical Practice of Chinese Medicine. Male&Female Infertility*, People's Medical Publishing House, Beijing 2008.
- [304] Cho Y., Kim C., Heo K. (et al.) *Acupuncture for acute postoperative pain after back surgery: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials*, „Clin. J. Pain”, 2013, 2, ss. 279-291.
- [305] Chow R., Johnson M., Lopes-Martins R., Bjordal J. *Efficacy of low-level laser therapy in the management of neck pain: a systematic review and meta-analysis of randomised placebo or active-treatment controlled trials*, „The Lancet”, 2009, 374, ss. 1897-1908.
- [306] *Clinical manual of oriental medicine - an integrative approach*, Lotus Institute of Integrative Medicine, California USA, 2002.
- [307] Fei Z.-F., Gu Y.-D. *Mirror of health. Tongue Diagnosis in Chinese Medicine*, Peoples's Medical Publishing House, China, Beijing 2007.
- [308] Hecker H.-U., Englert S., Mühlhof D., *Praxis Chinesische Arzneimitteltherapie*, Haug Verlag, Stuttgart 2010.
- [309] Hempten C.-H. *Chinesische Medizin*, Seehamer Verlag, Weyarm 1997.
- [310] Heping Y. *Chinesische Pulsdiagnostik*, Urban&Fischer, 1. Auflage, München-Jena 2002.
- [311] Hicks A., Hicks J., Mole P. *Konstitutionelle Akupunktur nach den fünf Wandlungsphasen*, 1. Auflage, Elsevier GmbH, München 2008.
- [312] Holmes P. *The Energetics of Western Herbs: Integrating Western and Oriental Herbal Medicine Traditions*, Artemis Press, London 1989.
- [313] Hong T. (editor) *The illustrated yellow emperor's canon of medicine. Compiled and illustrated by Zhou Chuncai and Han Yazhou*, Dolphin Books, Beijing 1997
- [314] Kajdański E. *Chiny. Leksykon*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005.
- [315] Kajdański E. *Sekrety chińskiej medycyny. „Medicus sinicus” Michała Boyma*, Neriton, Warszawa 2010

- [316] Kampik G. *Propädeutik der Akupunktur*, 4 korrigierte Auflage, Hippokrates Verlag, Stuttgart 1998.
- [317] Körfers S. *Traditionelle Chinesische Medizin Arzneidrogen und Therapie*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart 2009.
- [318] Kun-Ying Y. *The Illustrated chinese materia medica prepared drugs*, first edition, Southern Materials Center Publishing Inc., Taipei 1980.
- [319] Kun-Ying Y. *The illustrated chinese materia medica*, Southern Materials Center Publishing Inc., Taipei 1992.
- [320] Lam M., Galvin R., Curry P. *Effectiveness of acupuncture for nonspecific chronic low back pain: a systematic review and meta-analysis*, „Spine”, 2013, 24, ss. 2124-2138.
- [321] Laotse Dao De Jing, *Chapter 42 Tao Te Ching (Dao De Jing) Classic of the Way and Virtue*, Compiled and Indexed by Michael P. Garofalo, M.S. Green Way Research, Valley Spirit Center, Gushen Grove Notebooks, Vancouver, Washington 2011.
- [322] Long Z. (ed.) *Acupuncture and Moxibustion; English-Chinese textbooks in TCM for institutions of higher learning*, Academy Press [Xue Yuan], China 2007.
- [323] Long Z. (ed.) *Diagnostics of Traditional Chinese Medicine, English-Chinese textbooks in TCM for institutions of higher learning*, Academy Press [Xue Yuan], China 2007.
- [324] Maciocia G. *Leitbahnen der Akupunktur*, 1. Auflage, Elsevier GmbH, München 2009.
- [325] Maciocia G. *The practice of Chinese medicine*, Churchill, Livingstone, London 1994.
- [326] Maclean W., Lyttleton J. *Klinisches Handbuch der Inneren Medizin*, Band 2, Milz und Magen, Verlag für Ganzheitliche Medizin Dr. Erich Wühr GmbH, Bad Kötzing 2007.
- [327] Magel, H. Prinz W., Luijk S. van *180 westliche Kräuter in der chinesischen Medizin. Behandlungsstrategien und Rezepturen*, Haug Verlag, Stuttgart 2013.
- [328] Mikonienko A. *Fitoterapija w TCM*, Profit-Style, Moskwa 2012.
- [329] Min L., Yongxuan L. *A Handbook of Formulas for Emergencies*, „J. Tradit”, 2016, 3, ss. 1-2.
- [330] Molsberger A. F., Schneider T., Gotthardt H., Drabik A. *German Randomized Acupuncture Trial for chronic shoulder pain (GRASP) - a pragmatic, controlled, patient-blinded, multi-centre trial in an outpatient care environment*, „J. Pain”, 2010,1, ss. 146-154.
- [331] Needham J. *Science and civilization in China*, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1956.
- [332] Pahlow M. *Das grosse Buch der Heilpflanzen*, Verlag Weltbild, Augsburg 2000.

- [333] Ping-Chung L. *Chinese Medicine Modern Practice*, „Annals of Traditional Chinese Medicine”, vol. 1, World Scientific Publishing, Singapore 2005.
- [334] Platsch K.-D. *Die fünf Wandlungsphasen*, Elsevier GmbH, Sonderausgabe 2014, München 2014.
- [335] Ploberger F. *Das große Buch der Westlichen Kräuter aus Sicht der Traditionellen Chinesischen Medizin*, 3. Auflage, Bacopa Verlag, Schiedlberg 2015.
- [336] Ploberger F. *Westliche und traditionell chinesische Heilkräuter. Die 50 wichtigsten Rezepturen*, Elsevier GmbH, München 2006.
- [337] Porkert M. *Klinische Chinesische Pharmakologie*, Verlag für Medizin Dr. Ewald Fischer, Heidelberg 1978.
- [338] Radha T. *Energetik in der Akupunktur*, 3. Auflage, Elsevier GmbH, München 2010.
- [339] Reid D. P. *Chinesische Heilkunde*, Thieme Verlag, Stuttgart 1995.
- [340] Ritter S. *Arzneimittelwirkungen aus Sicht der Chinesischen Medizin*, Verlag Müller & Steinicke, München 2016.
- [341] Ross J. *Systemy narzędzi tradycyjnej medycyny chińskiej*, tłum.: Adam Kowalski, Wyd. Agartha, Bystre 2011.
- [342] Ross J. *Westliche Heilpflanzen und Chinesische Medizin – Kombination und Integration*, Verlag für Ganzheitliche Medizin, Bad Kötzting 2006.
- [343] Schnorrenberger C. C. *Lehrbuch der chinesischen Medizin*, Area Verlag GmbH, Erfstadt 2005.
- [344] Shi X. (ed.) *Acupuncture and Moxibustion*, Higher Education Press, China 2007.
- [345] Stöger E. A. *Arzneibuch der Chinesischen Medizin*, Band I, Deutscher Apotheken Verlag, Stuttgart 2014.
- [346] Sun P. *Schmerzbehandlung mit chinesischen Arzneien und Akupunktur*, 1. Auflage, Elsevier GmbH, München 2005.
- [347] Traversier R., Staudinger K., Friedrich S. *TCM mit westlichen Pflanzen*, Haug Verlag, Stuttgart 2012.
- [348] Unschuld P. *Medicine in China*, University of California Press Berkeley, CA 1985.
- [349] Wang X. (ed.) *Internal Medicine of Traditional Chinese Medicine*, Higher Education Press, China 2007.
- [350] Weidinger G. *Der goldene Weg der Mitte Erkrankungen mit westlicher und Chinesischer Medizin verstehen und behandeln*, 2. üb. Auflage, OGTCM Verlag, Wiener Neustadt 2018.
- [351] Weidinger G. *Die chinesische Hausapotheke*, Goldmann Verlag, München 2015.

- [352] Weidinger G. *Die Heilung der Mitte*, Auflage 6, Ennsthaler Verlag Steyr, Steyr 2011.
- [353] Wiseman N., Ellis A. *The fundamentals of Chinese medicine*, Paradigm Publications, Brookline 1985.
- [354] Xia G., *Practical traditional Chinese gynecology*, Phoenix Publishing and Media Group, Jiangsu Science and Technology Publishing House, Jiangsu 2009.
- [355] Yang Y., *Chińskie zioła lecznicze. Charakterystyki i porównania*, wyd. I, Agarth, Bystre 2020.
- [356] You S. (ed.) *Practical Traditional Chinese Internal Medicine*, Phoenix Publishing and Media Group, Nanjing University of TCM, 2009.
- [357] Yun-Tao M., Mila M., Zhang H. C. *Schmerzbehandlung mit biomedizinischer Akupunktur*, 1. Auflage, Elsevier GmbH, München 2006.
- [358] Zhang Y., Yao Y. *Your guide to Health with Food and Herbs*, Shanghai Press and Publishing Development Company, Shanghai 2013.

4. Źródła internetowe (przedstawione w kolejności ich pojawienia się w tekście)

- [359] https://pl.wikipedia.org/wiki/Evidence-based_medicine
- [360] https://pl.wikipedia.org/wiki/Tradycyjna_medycyna_chi%C5%84ska
- [361] https://pl.wikipedia.org/wiki/Randomizowane_kontrolowane_badania_kliniczne
- [362] https://pl.wikipedia.org/wiki/Mi%C4%99dzynarodowa_Klasyfikacja_Chor%C3%B3b
- [363] <https://www.tropicos.org/name/Search?name=Artemisia%20vulgaris>
- [364] <http://www.theplantlist.org>
- [365] https://de.wikipedia.org/wiki/Lorscher_Arzneibuch
- [366] <https://www.goedenrother-gaerten.de/magazin/aktuelles/d-der-hortulus-des-walahfrid-strabo-61280877>
- [367] https://de.wikipedia.org/wiki/Circa_instans
- [368] https://de.wiki.org/wiki/De_proprietatibus_rerum
- [369] <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ink/content/pageview/3554368>
- [370] <http://www.klostermedizin.de/index.php/die-klostermedizin/kraeuterbuch-kompilationen/25-kraeuterbuch-kompilationen>
- [371] https://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Vesalius
- [372] <https://www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/historia>
- [373] https://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Falimirz

- [374] https://pl.wikipedia.org/wiki/Marcin_z_Urzędowa
- [375] https://de.wikipedia.org/wiki/Melchior_Wieland
- [376] [https://pl.wikipedia.org/wiki/Szymon_Syreński_\(Syreniusz\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Szymon_Syreński_(Syreniusz))
- [377] [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Schröder_\(Mediziner\)#_„Artzney-Schatz”](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Schröder_(Mediziner)#_„Artzney-Schatz”)
- [378] http://www.lessner-ahnenforschung.com/5d4bcac746c97c6089e724859dd2d63c_Alte%20Krankheitsbezeichnungen.pdf
- [379] https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Heinrich_Zedler
- [380] <https://www.everything2.com/title/Chlorosis>
- [381] <https://www.flexicon.doccheck.com/de/Moxibustion>
- [382] <https://de.wikipedia.org/wiki/Moxibustion>
- [383] https://de.wikipedia.org/wiki/Merck_KGaA
- [384] https://de.wikipedia.org/wiki/Kommission_E
- [385] <https://www.oligoplexe.de/wegbereiter-der-oligoplexe.html>
- [386] <https://www.biologie-seite.de>
- [387] <https://www.msmanuals.com/professional/neurologic-disorders/movement-and-cerebellar-disorders/chorea,-athetosis,-and-hemiballismus?query=chorea>
- [388] https://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Friedrich_Osiander
- [389] https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottfried_Rademacher
- [390] <http://www.iplant.cn/info/Artemisia%20capillaris?t=foc>
- [391] <https://www.pharmazeutische-zeitung.de/ausgabe-242016/zur-promotion-hermann-hagers/>
- [392] <https://www.wissen.de/medizin/polychrest>
- [393] <https://www.pkz.pl/historia/>
- [394] <https://de.wikipedia.org/wiki/Hysterie>
- [395] https://www.flexicon.de-somatoforme_stoerung_neurasthenie
- [396] <https://sjp.pwn.pl/slowniki/holistyczny.html>
- [397] http://seremet.org/who_zdrowie.html

XI. STRESZCZENIE

Era współczesnego rozwoju naukowego usunęła w cień ponad 2000-letnią wiedzę na temat roślin leczniczych gromadzoną (i dokumentowaną) według zasad medycyny holistycznej. Dzisiejszy stan wiedzy medycznej na Zachodzie, gromadzonej i dokumentowanej od stu pięćdziesięciu lat według zasad medycyny opartej na faktach (Evidence Based Medicine - EBM), wskazuje jednak, że w holistycznych źródłach możemy znaleźć informacje, które są aktualne i przydatne również obecnie. Prezentowana dysertacja opisuje / przedstawia znaczenie rośliny leczniczej z rodziny *Asteraceae* – *Artemisia vulgaris* L. (bylica zwyczajna) w historii farmacji oraz we współczesnej terapii.

W niniejszej dysertacji zostały przedstawione w chronologicznej kolejności ich powstawania na przestrzeni dziejów (od czasów antyku aż po czasy współczesne), zarówno wskazania medyczne dla surowców leczniczych, jak i różnorodne formy aplikacji preparatów z tego gatunku.

Ze względu na powszechność występowania na kontynencie europejskim, roślina była ogólnie dostępna, a działanie lecznicze ziela w dolegliwościach ginekologicznych oraz okołoporodowych zostało opisane już w pierwszych księgach medycznych naszej cywilizacji.

Wraz z rozwojem antycznej sztuki medycznej i filozofii leczenia - od zasady harmonii przeciwieństw („eukrazja”) i teorii czterech elementów (woda, ziemia, powietrze, ogień) poprzez naukę o cieczeniach ustrojowych („humores”) i wartościach podstawowych (gorąco-zimno, suchość-wilgotność), aż do fizjologii i patologii humoralnej Hipokratesa i Galena z Pergamonu, bylica zwyczajna uzyskiwała kolejne wskazania terapeutyczne, (m.in. skuteczność w leczeniu dolegliwości gastrycznych z powodu zimna [wewnętrznego – w rozumieniu medycyny holistycznej]).

Po zmierzchu kultury antycznej, prozdrowotne działanie bylicy zwyczajnej znalazło uznanie również w średniowieczu i roślina ta była dalej stosowana w chorobach kobiecych i dolegliwościach żołądkowych.

Odkrycie druku utrwaliło miejsce *Artemisia vulgaris* w zielnikach i herbarzach.

Trzon przedstawianej dysertacji stanowi analiza niemieckojęzycznych sztandarowych (i niekiedy przełomowych) źródeł z zakresu historii ziołolecznictwa. Dwie epoki - renesans

i czasy współczesne, w ramach analizy porównawczej, przedstawiono również na podstawie odpowiednich źródeł polskich.

W okresie rozkwitu medycyny holistycznej w Europie, od XV do XVIII wieku, podstawowymi wskazaniem do leczenia bylicą zwyczajną były, obok dolegliwości kobiecych, kłopoty zdrowotne z powodu zimna i wilgotności w dwóch obiegach funkcyjnych (czynnościowych): śledziony i wątroby (*orbis lienalis / orbis hepaticus*).

Te oraz inne holistyczne pojęcia, zaczęły zanikać w epoce oświecenia, będąc konsekwentnie zastępowane materialistycznym słownictwem rodzącej się medycyny opartej na faktach (EBM). Niestety wraz z utratą „słownika medycyny holistycznej”, zniknął również bardzo ważny aspekt w terapii bylicą zwyczajną, co w efekcie końcowym, oceną niemieckiej Komisji E z 1988 roku, doprowadziło do odebrania tej roślinie wartości terapeutycznych według standardów EBM. Dopiero przyznanie w 2015 roku Nagrody Nobla w dziedzinie medycyny za badania nad bylicą jednoroczną (*Artemisia annua* L.) obudziło naukowe zainteresowanie innymi gatunkami z rodzaju *Artemisia* L., w tym *Artemisia vulgaris* L. W efekcie rozpoczęto profesjonalne badania dotyczące chemizmu i aktywności biologicznej ekstraktów i olejków eterycznych pozyskiwanych z ziela i korzeni bylicy zwyczajnej. Wykazały one cały szereg działań terapeutycznych, wynikających z aktywności przeciwbakteryjnej, antyoksydacyjnej, hepatoprotekcyjnej, spazmolitycznej i innych. Badania zwróciły również uwagę na potencjalne walory kosmetyczne tego gatunku. Należy mieć nadzieję, że wkrótce zostaną również podjęte badania dowodzące słuszności najstarszych wskazań terapeutycznych dla bylicy zwyczajnej (tj. dolegliwości ginekologiczno-położniczych oraz gastroenterologicznych), zakodowane w systemie ICD (międzynarodowej klasyfikacji chorób i procedur medycznych) i przeprowadzone w reżymie badawczym RCT (randomizowanych kontrolowanych badań klinicznych).

Aby jeszcze lepiej docenić terapeutyczne zalety *Artemisia vulgaris* L., mamy dzisiaj dodatkową możliwość czerpania z zasobów istniejącego współcześnie holistycznego systemu medycznego, a mianowicie z tradycyjnej chińskiej medycyny (Traditional Chinese Medicine - TCM). Wykorzystując wiedzę z zakresu TCM możemy ponownie odkryć zapomniany potencjał leczniczy *Artemisia vulgaris* L. i w pełni z niego korzystać.

Aby ułatwić potencjalnemu czytelnikowi zrozumienie filozofii leczenia obowiązującej w tradycyjnej chińskiej medycynie, w dysertacji przedstawiono wybrane pojęcia i zagadnienia z tego zakresu.

Do dysertacji dołączone są dwie tabele prezentujące wskazania terapeutyczne oraz formy i sposoby aplikacji preparatów *Artemisia vulgaris* od antyku po XXI wiek. Tabele stanowią integralną część pracy.

SŁOWA KLUCZOWE:

- *Artemisia vulgaris* L.,
- bylica zwyczajna,
- znaczenie w historii farmacji,
- pozycja we współczesnej terapii,
- znaczenie w tradycyjnej chińskiej medycynie

XII. SUMMARY

“The significance of *Artemisia vulgaris* L. (common mugwort) in the history of pharmacy and in the current therapy”

The era of current scientific development has overshadowed more than 2000-year-old knowledge about medicinal plants collected (and documented) according to the principles of holistic medicine. However, the current state of medical knowledge in the Western world, which has been collected and documented for 150 years according to the principles of Evidence Based Medicine (EBM), indicates that we can find information in holistic sources that are up-to-date and useful. This dissertation describes/presents the significance of a medicinal plant from the family *Asteraceae* – *Artemisia vulgaris* L. (common Mugwort) in the history of pharmacy and in the current therapy

In this dissertation, both medical indications for medicinal raw materials as well as various forms of application of medicaments from this species have been presented in chronological order of their documentation throughout history (from antiquity to modern times).

Due to its prevalence on the European continent, the plant was widely available and its healing effect in gynecological and perinatal ailments had been already described in the first medical books of our civilization.

Together with development of the ancient medical art and the philosophy of healing - over the harmony of opposites (“eucrasia”) and the theory of four elements (water, soil, air, fire), through the science of body fluids (“humores”) and the scheme of primary qualities (hot-cold, wet-dry), up to the systematic humoral pathology of Hippocrates in antiquity - *Artemisia vulgaris* obtained further therapeutic indications such as cold-induced abdominal pain.

After the twilight of ancient world, the Middle Ages had also recognized the health benefits of mugwort and continued to use it for the treatment of women's complaints and gastric ailments.

The discovery of printing had preserved the place of *Artemisia vulgaris* in the herbal books.

The core of this dissertation is the analysis of German-written leading (and sometimes groundbreaking) sources in the field of herbal medicine. Two epochs – Renaissance and Modern – are presented in a comparative analysis using appropriate Polish sources.

During the period when holistic medicine was flourishing in Europe - from the 15th to the 18th century, the basic indications for treatment with mugwort were, apart from female ailments, health problems due to cold and humidity, which mainly affected two functional circuits: spleen and liver (*orbis lienalis/orbis hepaticus*). These and other holistic concepts began to disappear during the Enlightenment, being consistently replaced by the materialistic vocabulary of emerging, evidence-based medicine (EBM).

Unfortunately, together with loss of the “dictionary of holistic medicine”, a very important aspect of the treatment with mugwort had also disappeared, which in the end (dated by the German Kommission E statement from 1988) led to the fact that - according to EBM standards - the therapeutic values of this plant had been denied.

It was only with the award of the Nobel Prize in Medicine in 2015 for the research of the annual Mugwort (*Artemisia annua* L.) that scientific interest in other species of the genus *Artemisia* L., including *Artemisia vulgaris* L. had risen again. As a result, professional research on the chemistry and biological activity of extracts and essential oils obtained from the herb and roots of mugwort was started. They showed a whole range of therapeutic effects resulting from its antibacterial, antioxidant, hepatoprotective, spasmolytic and other activities. Studies have also drawn attention to the possible cosmetic benefits of this species.

Therefore, in order to complete the therapeutic portrait of common mugwort, the world of science is now looking forward to seeing the results of research which could prove the validity of the oldest therapeutic indications (i. e. gynecological – obstetric and gastroenterological disorders) coded with the ICD diagnoses (International Classification of Diseases and Medical Procedures) and carried out within RCT standards (randomized controlled trials).

To better appreciate the therapeutic benefits of *Artemisia vulgaris* L., today we have an additional opportunity to tap into the resources of today’s holistic medical system, namely Traditional Chinese Medicine (TCM). With the knowledge of TCM we can rediscover and fully exploit the forgotten healing potential of *Artemisia vulgaris* L.

In order to make it easier for the reader to understand the philosophy of healing in Traditional Chinese Medicine, the dissertation presents some terms and topics in this field.

This dissertation is accompanied by two tables presenting therapeutic indications as well as forms and methods of application of *Artemisia vulgaris* preparations from antiquity to the twenty-first century. The tables are an integral part of the work.

KEYWORDS

- *Artemisia vulgaris* L.,
- common Mugwort,
- significance in the history of pharmacy,
- position in current therapy,
- significance in Traditional Chinese Medicine